

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО

На правах рукопису

БОДАК ОЛЬГА ПЕТРІВНА

УДК 929:9 Брайчевський М.Ю. (477): 930.85+011/16

**ДОКУМЕНТАЛЬНА ІСТОРИКО-БІБЛІОГРАФІЧНА
СПАДЩИНА М.Ю. БРАЙЧЕВСЬКОГО (1924–2001)**

Спеціальність 07.00.08 – книгознавство,
бібліотекознавство, бібліографознавство

ДИСЕРТАЦІЯ
на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник
член-кореспондент НАН України
доктор історичних наук, професор
ДУБРОВІНА ЛЮБОВ АНДРІЇВНА

КИЇВ – 2007

ЗМІСТ

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ	4
ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	12
1.1. Історіографічні дослідження про життя та діяльність М.Ю. Брайчевського.....	12
1.2. Джерельна база дослідження.....	25
1.2.1. Архівні документи М.Ю. Брайчевського в архівах Інституту археології та Інституту історії України НАН України.....	26
1.2.2. Особовий архівний фонд М.Ю. Брайчевського в Інституті рукопису НБУВ.....	27
РОЗДІЛ 2. ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ М.Ю. БРАЙЧЕВСЬКОГО	50
2.1. Життєвий шлях М.Ю. Брайчевського.....	50
2.2. Науково-творчі інтереси М.Ю.Брайчевського та його суспільно-політична позиція.....	63
2.3. Пам’яткоохоронна діяльність М.Ю. Брайчевського.....	73
2.4. Видання праць М.Ю. Брайчевського за часів незалежності України та вшанування його пам’яті.....	82
РОЗДІЛ 3. ІСТОРИКО-БІБЛІОГРАФІЧНА СПАДЩИНА М.Ю. БРАЙЧЕВСЬКОГО	92
3.1. Основні напрями історичних досліджень у документальній спадщині М.Ю. Брайчевського.....	92
3.1.1. М.Ю. Брайчевський як історик та археолог.....	92
3.1.2. Оповідні та археологічні джерела в науковому доробку М.Ю. Брайчевського.....	116
3.2. М.Ю. Брайчевський як бібліограф.....	128
3.2.1. Укладання біобібліографічних та тематичних бібліографічних покажчиків.....	129
3.2.2. Аналітично-бібліографічна та рекомендаційно-бібліографічна діяльність ученого.....	138
3.2.3. Основні складові бібліографічної культури наукових праць М.Ю. Брайчевського.....	140
3.2.4. Внесок ученого в розвиток інформаційного забезпечення української бібліографічної діяльності.....	144
3.3. Бібліографія праць М.Ю. Брайчевського: бібліометричний аналіз.....	150
ВИСНОВКИ	166

ДОДАТОК А. Бібліографія праць, присвячених	
М.Ю. Брайчевському.....	170
ДОДАТОК Б. Бібліографія праць М.Ю. Брайчевського.....	180
ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	221

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АН УРСР – Академія наук Української РСР
 БСЭ – Большая Советская Энциклопедия
 ВВ – Византийский временник
 ВДИ – Вестник древней истории
 ВИ – Вопросы истории
 ІА АН УРСР – Інститут археології Академії наук УРСР
 ІА НАНУ – Інститут археології Національної академії наук України
 ІІ АН УРСР – Інститут історії Академії наук УРСР
 ІІМК АН СРСР – Інститут історії матеріальної культури Академії наук СРСР
 ІІУ НАНУ – Інститут історії України Національної академії наук України
 ІР НБУВ – Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського
 КДУ – Київський державний університет ім. Т.Г. Шевченка
 КС ІА – Краткие сообщения Института археологии АН СССР
 КС ІА АН УССР – Краткие сообщения Института археологии АН УССР
 КС ІІМК – Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР
 КТМ – Клуб творчої молоді
 МІА СССР – Материалы и исследования по археологии СССР
 НА ІА НАНУ – Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України
 НА ІІУ НАНУ – Науковий архів Інституту історії України Національної академії наук України
 НАНУ – Національна академія наук України
 НаУКМА – Національний університет “Києво-Могилянська академія”
 НБУВ – Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського
 НСТ – Наукове студентське товариство
 НТИ – научно-техническая информация
 НТШ – Наукове товариство ім. Т. Шевченка
 ПДП – проект детального планування
 РАН – Российская Академия наук
 СА – Советская археология
 СЭ – Советская этнография
 СІЭ – Советская Историческая Энциклопедия
 УВАН – Українська Вільна Академія Наук у США
 УІЖ – Український історичний журнал
 УІТ – Українське Історичне Товариство в США
 УРЕ – Українська Радянська Енциклопедія
 ВСО – Bibliotheca Classica Orientalis

ВСТУП

Актуальність дослідження. Суспільна потреба в набутих попередніми дослідниками знаннях, що тривалий час не були залучені до наукового та культурного обігу, засвідчує актуальність розробки проблем бібліографії історичних досліджень. Завдання сучасної історичної науки – заповнити цю прогалину – вирішується значною мірою за допомогою історико-бібліографічних розвідок. Однак історію бібліографії не можна відривати від глибокого змістовного вивчення наукової спадщини тих учених, наукових центрів, установ і організацій, які є її об’єктом. Лише за такої умови гарантується повнота бібліографічних довідників і об’єктивність бібліографознавчої науки.

Історико-бібліографічні дослідження, предметом яких є бібліографічна діяльність окремих учених у контексті їхнього професійного становлення та розвитку, є актуальним завданням історичної науки та українського бібліографознавства як її складової. Вивчення бібліографічної спадщини, що розглядається через призму життя та творчості вчених-істориків, є не лише зверненням до персоніфікації наукового знання, а й можливістю розкрити творчу лабораторію вченого та об’єктивно оцінити його внесок у розвиток бібліографії, яка становить підґрунтя будь-якої наукової праці.

Одним з українських учених, які своєю науковою діяльністю долучилися до становлення і формування історичної науки та спеціальних історичних дисциплін у ХХ ст., є Михайло Юліанович Брайчевський – історик, археолог, доктор історичних наук, лауреат премії фонду Антоновичів, заслужений діяч науки і техніки України, почесний професор Національного університету “Киево-Могилянська академія”, голова осередку Українського історичного товариства ім. М. Грушевського в Києві, дійсний член Вільної Української Академії Наук у США. Незважаючи на значну увагу в українській історіографії до його наукових студій, діяльність ученого в галузі бібліографії не розглядалася. Тому дослідження бібліографічного аспекту наукової праці М.Ю. Брайчевського доповнить всебічне вивчення його наукової та творчої спадщини, розкриє нові аспекти історії науки та культури України ХХ ст., збагатить наші знання про розвиток історії та спеціальних історичних дисциплін.

Стан дослідження теми. Життя та діяльність М.Ю. Брайчевського певною мірою вже привертали увагу дослідників. Окремим аспектам наукової спадщини вченого були присвячені праці Ю.В. Кухарчука, Г.Ю. Івакіна, О.О. Балагури, О.П. Силина, Б.Б. Лобановського, І.М. Мельник, М.Ф. Дмитрієнко, Я.І. Дзири (біографія та громадська діяльність); Я.Д. Ісаєвича, І.Б. Гирича (історія); М.А. Сагайдака, В.Д. Барана (археологія); І.С. Винокура, В.П. Шевченко (пам’яткоохоронна діяльність). Оцінюючи стан дослідження багатогранної діяльності М.Ю. Брайчевського, можна зробити висновок, що найбільш вивченими є історичний та археологічний напрями наукового

доробку вченого. Опис та аналіз його документальної спадщини (архівної та книжкової), внесок ученого в розвиток історичної бібліографії, його історико-бібліографічний доробок досі не були об'єктом спеціального дослідження. Немає також і студій, які б системно, на комплексній джерельній основі вивчали життєвий та творчий шлях М.Ю. Брайчевського.

Зв'язок роботи з науковими програмами, темами, планами. Тема пов'язана із загальними науковими темами НБУВ (2002–2009), що є відомчими темами НАН України: “Книжкові та рукописні пам'ятки: історико-культурні дослідження бібліотечних зібрань, колекцій та рідкісних видань” (номер теми 4.1.02–06) та “Унікальні книжкові та рукописні фонди: науковий опис, державна реєстрація” (номер теми 4.3.07–09).

Мета дослідження – вивчення документальної спадщини М.Ю. Брайчевського в контексті його історико-бібліографічної діяльності, визначення його внеску в розвиток бібліографознавства.

Відповідно до поставленої мети визначені такі завдання:

– проаналізувати ступінь дослідженості обраної теми в українській історіографії;

– встановити компоненти комплексу архівних документів М.Ю.

Брайчевського;

– виконати науковий археографічний опис, класифікацію та систематизацію документів особового архівного фонду М.Ю. Брайчевського;

– здійснити реконструкцію біографії, наукової та громадської діяльності вченого на основі аналізу його документальної спадщини та наукової творчості, враховуючи всі види джерел, у тому числі листування, спогади, щоденники тощо;

– розкрити основні закономірності, напрями та проблеми історичних поглядів М.Ю. Брайчевського в їх цілісності та взаємозв'язках через наукове осмислення його архівної спадщини;

– висвітлити діяльність М.Ю. Брайчевського на ниві історичної бібліографії, спираючись на аналіз документів з його особового архівного фонду;

– доповнити існуючу біобібліографію вченого, здійснити бібліометричний аналіз бібліографії праць з метою визначення закономірностей розвитку та пріоритетності напрямів його наукової діяльності.

Об'єктом дослідження є документальна архівна та історико-бібліографічна спадщина М.Ю. Брайчевського.

Предмет дослідження – науково-бібліографічна діяльність М.Ю. Брайчевського та його внесок у розвиток історичної бібліографії і бібліографічного методу.

Хронологічні межі дисертаційного дослідження зумовлені роками життя М.Ю. Брайчевського (1924–2001), оскільки в дисертації здійснюється реконструкція документальної спадщини та біографії вченого. Однак основна увага, цілком закономірно, приділяється періоду його наукової діяльності (50–90-ті роки ХХ ст.).

Джерельною базою є комплекс опублікованих та неопублікованих документів відомчих і наукових архівів України, зокрема, Наукового архіву Інституту археології НАН України (далі – НА ІА НАНУ), Наукового архіву Інституту історії України НАН України (далі – НА ІУ НАНУ) та фондосховища Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – НБУВ). Загалом у дисертації до розгляду залучено 3151 архівний документ із 6-ти архівних фондів. Основну частину становлять документи особового архівного фонду М.Ю. Брайчевського (ф. 320), який зберігається в Інституті рукопису НБУВ (далі – ІР НБУВ).

Методи дослідження. Дисертація ґрунтується на основних методологічних засадах історичної науки: історизму, наукової об’єктивності, системності при висвітленні історичних фактів і явищ. Використані хронологічний, типологічний, порівняльний методи історичного пізнання, а також методи класифікації та систематизації історичних джерел і бібліографічного матеріалу. Аналіз джерельної бази здійснювався за допомогою методів архівознавства та джерелознавства. Бібліографічний аналіз проведений на основі спеціальних бібліографознавчих методів: статистичного, структурно-функціонального та бібліометричного.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що:

- визначено оцінку ролі та місця М.Ю. Брайчевського у вітчизняній історичній науці на основі вивчення його рукописної спадщини як синкретичного історико-культурного явища, сукупного документального зібрання;
- описано, атрибутовано, класифіковано та систематизовано документи особового архівного фонду М.Ю. Брайчевського, який зберігається в ІР НБУВ;
- залучено до наукового обігу нові архівні документи з історії України, археології, джерелознавства та бібліографії;
- репрезентовано основні положення наукових поглядів М.Ю. Брайчевського та визначено такий напрям багатогранної науково-практичної діяльності М.Ю. Брайчевського, як джерелознавчий: збирання, опрацювання та створення джерельної бази – археологічної та літописної;
- з’ясовано особистий внесок ученого в розвиток бібліографії, зокрема, в розвиток інформаційного забезпечення української бібліографічної діяльності, пристатейної бібліографії та біобібліографії;
- здійснено бібліометричний аналіз бібліографії праць М.Ю. Брайчевського, що дозволило визначити домінанти і тематичні особливості кожного десятиліття наукової діяльності вченого;
- реконструйовано наукову біографію вченого через аналіз комплексу архівних джерел, встановлено пріоритетні напрями його досліджень і практичної діяльності з охорони пам’яток історії та культури.

Практичне значення полягає в залученні до наукового обігу цілісної архівної спадщини М.Ю. Брайчевського, яка є фундаментальною базою для поглиблених досліджень історії України. Опубліковано науковий каталог “Архів Михайла Брайчевського у фондах Інституту рукопису Національної

бібліотеки України імені В.І. Вернадського” (К., 2007), в якому здійснено систематизацію документів особового архівного фонду вченого, встановлено дати документів, їх зміст та оригінальність; за допомогою джерелознавчого та бібліографічного аналізу подано інформацію стосовно опублікування документів. Укладено персональну бібліографію праць, присвячених М.Ю. Брайчевському за 1960–2007 рр., яка налічує 98 позицій, що дало змогу хронологічно та тематично проаналізувати повний бібліографічний репертуар, присвячений постаті вченого.

Основні положення дисертації, фактичний матеріал та висновки можуть бути використані при написанні узагальнюючих праць, присвячених М.Ю. Брайчевському, для створення науково-пошукового апарату наукових бібліотек та рукописних і архівних підрозділів.

Особистий внесок здобувача. Викладені положення та висновки належать дисертантці одноосібно.

Апробація роботи. Основні положення дослідження апробовано на міжнародних конференціях: “Бібліотеки та інформаційні центри в системі наукового супроводу суспільних реформ” (Київ, жовтень 2004 р.), “Документознавство. Бібліотекознавство. Інформаційна діяльність: проблеми науки, освіти, практики” (Київ, травень 2005 р.), “Інтелектуальні інформаційні технології у бібліотечній справі” (Київ, жовтень 2005 р.), “Документознавство . Бібліотекознавство. Інформаційна діяльність: проблеми науки, освіти, практики” (Київ, травень 2006 р.), “Роль бібліотек у формуванні єдиного науково-інформаційного простору України” (Київ, жовтень 2006 р.), на методологічних та науково-практичних семінарах НБУВ. Також вони викладені в каталозі “Архів Михайла Брайчевського у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського”, 7-ми статтях та 2-х матеріалах конференцій, надрукованих на сторінках фахової періодики, зокрема, “Бібліотечного вісника”, “Наукових праць Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського”, “Рукописної та книжкової спадщини України”, “Пам’яток”.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографічні дослідження про життя та діяльність М.Ю. Брайчевського

Нами укладена персональна бібліографія праць, присвячених М.Ю. Брайчевському, яка налічує 98 позицій і включає в себе праці з 1960 р. по 2007 р. (додаток А). Дана бібліографія слугувала підґрунтям для проведення аналізу стану і ступеня дослідженості обраної теми в українській історіографії

На основі проведеного аналізу історіографічної літератури про Михайла Юліановича Брайчевського було встановлено, що наукова діяльність та історико-культурна спадщина вченого досі комплексно не вивчалися.

Перші прижиттєві публікації про вченого з'явилися в 60-х роках ХХ ст. у формі критичних матеріалів на його перші монографічні дослідження з археологічних та історичних проблем. Серед них особливе місце посідають праці М.Д. Антоновича, В.П. Петрова та І.П. Крип'якевича.

Так, М.Д. Антонович на сторінках журналу “Український історик”, який публікує Українське Історичне Товариство в США, писав рецензії та відгуки на такі монографії М.Ю. Брайчевського, як “Походження Русі” (1968) [40] та “Утвердження християнства на Русі” (1988) [41]. Незважаючи на деякі критичні зауваження, М.Д. Антонович зазначав, що цінність праць М.Ю. Брайчевського полягала в тому, що в своїх монографіях учений порушував питання, які довгі роки були забороненими для науковців. Праці М.Ю. Брайчевського були великим здобутком української науки в радянські часи, хоча М.Д. Антонович зазначав, що вони деякою мірою були компромісом між формальними вимогами радянської науки і науковою творчістю вченого. До формальних вимог зараховувалися цитати з класиків марксизму, які не мали до проблем, що розкривалися, ніякого відношення, а також той факт, що до переліку використаної літератури не були внесені зарубіжні, заборонені науковці та вчені з української діаспори [41, с. 148]. Також М.Д. Антонович писав, що високий дослідницький рівень, об'єктивність і незаангажованість М.Ю. Брайчевського у вирішенні наукових проблем могли ставитися у приклад російським ученим, які пропагували антинаукові та русифікаторські тенденції [40, с. 152].

Позитивно праці М.Ю. Брайчевського оцінював і В.П. Петров (Домонтович). Про це свідчить його рецензія на монографію “Біля джерел слов'янської державності” [126], опублікована на сторінках “Українського історичного журналу”. Зокрема, він звертав увагу на дивовижну відповідність визначеного М.Ю. Брайчевським ареалу поширення черняхівської культури відомостям, наведеним у Йордана, який стверджував, що “землі в межах

Дніпра, Дністра, Дунаю та Вісли в першій половині VI ст. становили територіально-етнічну цілісність” [126, с. 153].

І.П. Крип’якевич у 1964 році в “Українському історичному журналі” опублікував рецензію на монографію М.Ю. Брайчевського “Коли і як виник Київ” [101], у якій високо оцінив внесок ученого у вивчення історії Києва, висновки якого ґрунтувалися на археологічних дослідженнях, як власних, так і систематизованих знахідках інших дослідників.

Також серед рецензій на ранні праці М.Ю. Брайчевського можна назвати рецензії М.М. Бондара, І.С. Винокура, В.В. Кропоткіна на монографію “Римська монета на території України” [59; 72; 103], І.Г.

Шовкопляса та Р.О. Юри на монографію “Коли і як виник Київ” [148], Е.О.

Симоновича, Д.Т. Березовця на монографію “Біля джерел слов’янської

державності” [136; 47] та рецензію Г.М. Доброва на брошуру “Машинный

библиографический поиск в области археологии Украины” [84]. Всі вони

позитивно оцінювали наукові здобутки М.Ю. Брайчевського, хоча й не

завжди погоджувалися з деякими його твердженнями. Вони зазначали, що ґрунтовні праці та висновки вченого сприяють подальшим пошукам та вказують напрями майбутніх досліджень історії українського народу, а також методи та принципи наукового аналізу пам’яток історії та культури.

Період 1970–1980-х рр. не залишив істотних наукових розробок, присвячених особисто М.Ю. Брайчевському. Це було зумовлене репресіями радянської влади проти вченого, якого в ті часи неодноразово звільняли з роботи, йому забороняли друкувати свої праці, і навіть побіжно посилатися на них було заборонено. Однак його ім’я все ж таки інколи згадувалося в монографічних дослідженнях таких істориків та археологів, як Б.О. Рибаків, І. С. Винокур, В.Й. Довженок, І.П. Шаскольський та ін. Хоча й вони намагалися критично ставитися до наукового доробку М.Ю. Брайчевського. Таким чином, за радянської доби науковий доробок ученого замовчувався або ж спотворювався з ідеологічних причин.

З проголошенням незалежної України спостерігається тенденція до інтенсивних досліджень творчої біографії вченого. Публікуються статті до ювілейних річниць від дня народження, а також некрологи і замітки до річниць з дня смерті М.Ю. Брайчевського. Серед них можна назвати статті Л. Винара [70; 151], І.Б. Гирича [78], Я.І. Дзири [82], Ю.А. Мицика [119], Ю.В. Павленка [123], М.А. Сагайдака [130; 131], П.П. Толочка [145] та некрологи і ювілейні замітки в наукових збірниках “Археологія” [88; 89; 125], “Наукові записки НаУКМА” [75] та “УІЖ” [65], а також газетах “Православіє в Україні” [149], “Літературна Україна” [138] і “Столиця” [143]. Вони становлять інформаційну цінність та своєрідний підсумок для вивчення основних етапів життя вченого. Проте публікаціям бракує конструктивного критичного підходу до оцінювання наукової та творчої спадщини вченого.

З’являються публікації про виставку, присвячену річниці смерті М.Ю. Брайчевського [74], а також про наукову конференцію “Читання пам’яті Михайла Брайчевського” [120].

Ім'я відомого українського вченого не згадується ні в одному енциклопедичному довіднику радянського часу, адже радянська влада, яка піддавала його анафемі, робила все, щоб воно було забуте. Але дивним виглядає те, що М.Ю. Брайчевського не згадано ні в біографічному довіднику “Провідники духовності в Україні” (2003) [128], ні у присвяченому 10-й річниці незалежності України “Довіднику з історії України” (2001) [85]. Зауважимо, що завідувачем історичної редакції останнього був І.Б. Гирич, який поважав М.Ю. Брайчевського і навіть опублікував декілька статей про його науковий доробок [77; 78; 79]. Не згадується М.Ю. Брайчевський і в численних біографічних довідниках, які вийшли друком за часів незалежності України.

Уперше відомості про М.Ю. Брайчевського були вміщені в біографічному довіднику “Мистецтво України” [63]. Але подана там інформація була обмежена творчою спадщиною вченого і не торкалася його наукового доробку. Довідковий характер мають енциклопедичні та довідково-бібліографічні статті про М.Ю. Брайчевського, зокрема, у такому виданні, як “Народжені Україною. Меморіальний альманах” [64], статті Я.Д. Ісаєвича в “Енциклопедії Сучасної України” [97] та Ю.А. Мицика в “Енциклопедії історії України” [118]. Відомості про його архів містяться в Путівнику “Особові архівні фонди Інституту рукопису” [96].

Кінець 90-х років ХХ ст. можна вважати початком відродження в історичній пам'яті постаті відомого історика й археолога М.Ю. Брайчевського

У 1998 р. Інститут історії України НАН України та Фонд розвитку історичних досліджень опублікували біобібліографічний довідник “Вчені Інституту історії України”. До цього довідника була включена стаття В.М. Даниленка, присвячена М.Ю. Брайчевському [81]. На жаль, стаття має ряд неточностей, зокрема, таких: невірно вказані назви монографій вченого: “Римські монети на території України” замість “Римська монета на території України”, “Утвердження слов'янства на Русі” замість “Утвердження християнства на Русі” [81, с. 26], невірно також вказані роки видання праць М. Ю. Брайчевського, наприклад, стаття “Приєднання чи возз'єднання?”, написана вченим у 1966 р., не могла бути опублікована в 1964 р., як це зазначається в довіднику, монографія “Конспект історії України” вийшла друком у 1993 році, а не в 1994 [81, с. 26]. Статті у збірниках та наукових журналах помилково названі брошурами, зокрема, “Антський період в історії східних слов'ян”, “К истории расселения славян на византийских землях”, “Культурное воздействие античного Причерноморья на племена восточно-европейской лесостепи от конца галльштатта до римского периода”, “Производственные отношения у восточных славян в период перехода от первобытнообщинного строя к феодализму” [81, с. 26]. Також у вказаному виданні у поданому вкінці списку наукових співробітників Інституту (1936–1997 рр.) не вказані роки праці М.Ю. Брайчевського в Інституті історії [81, с. 387]. Та й у бібліографії до статті наведені такі джерела, які не можуть дати вичерпних відомостей про життєвий шлях та наукову діяльність М.Ю.

Брайчевського, зокрема, це статті Я.Д. Ісаєвича “Приєднання чи возз’єднання” М. Брайчевського – переломна подія в українській історіографії” та “М. Брайчевський і його концепція історії України” [81, с. 26]. Вказані статті становлять інтерес при дослідженні наукових поглядів М.Ю. Брайчевського, але дають мало відомостей для реконструкції його біографії та бібліографії.

Більшість з цих неточностей була повторена і в новому довіднику “Інститут історії України НАН України”, виданому Інститутом історії України в 2006 р. Зокрема, знову невірно подані назви монографій ученого “Римська монета на Україні” та “Утвердження християнства на Русі” [62, с. 494]. Бібліографія ж була доповнена тільки вищевказаним біобібліографічним довідником “Вчені Інституту історії України” та бібліографічним довідником “Українські історики ХХ ст.” [62, с. 495]. Проте відомості про видання відомої статті вченого “Приєднання чи возз’єднання?” вже вказані вірно. Також подано інформацію про архів М.Ю. Брайчевського, який зберігається в ІР НБУВ, що є важливим підґрунтям для майбутніх досліджень наукової діяльності та життєвого шляху М.Ю. Брайчевського.

У межах досліджуваної теми інтерес становлять праці О.О. Балагури, С. М. Бушака, Я.В. Верменич, Л. Винара, І.С. Винокура, І.Б. Гирича, Я.І. Дзири, М.Ф. Дмитрієнко, В.В. Зоценко (Павлової), О.В. Бондаренко, Г.Ю. Івакіна, Я. Д. Ісаєвича, Ю.В. Кухарчука, Б.Б. Лобановського, Л.П. Маркітан, І.М. Мельник, Ю.В. Павленка, М.А. Сагайдака, О.П. Силина, Н.Г. Солонської та В. П. Шевченко.

О.О. Балагура присвятила декілька статей життю та науковій спадщині М.Ю. Брайчевського. Так, у статті “Життя і творчість Михайла Брайчевського – духовне джерело сучасної української культури” [43] дослідниця спробувала об’єктивно визначити місце відомого вченого в інтелектуальному і духовному житті України. Детально проаналізувавши життєвий шлях і наукову діяльність М.Ю. Брайчевського, а також чинники, які вплинули на формування творчої особистості вченого, вона торкнулася проблематики дослідження М.Ю. Брайчевським витоків слов’янської писемності, яка стала головною темою її наступної статті про вченого [42]. У ній О.О. Балагура зазначає, що під час роботи над реконструкцією “Літопису Аскольда” вчений звернувся до дослідження проблеми виникнення слов’янської писемності, підтвердивши власну теорію про те, що великий просвітник Кирило винайшов глаголицю, а не кирилицю. Ґрунтовно проаналізована історіографія даної проблематики.

Я.Д. Ісаєвич у 1994 р. написав статтю “Михайло Брайчевський і його концепція історії України” [98], в якій дослідив погляди вченого стосовно походження східних слов’ян. У тому ж році дослідник звернувся і до аналізу відомої статті М.Ю. Брайчевського “Приєднання чи возз’єднання?” [99], звернувши увагу на історію написання цієї статті та основні її положення.

Ю.В. Кухарчук вважається знавцем життєвого шляху та наукової спадщини М.Ю. Брайчевського. Про це свідчить його стаття “Учений, громадянин, особистість” [109], в якій велику увагу приділено громадській

діяльності та особистим якостям вченого. Хоча ще більше зусиль Ю.В. Кухарчук доклав до відродження наукової та творчої спадщини М.Ю. Брайчевського для української історії і культури. Зокрема, він був упорядником першого тому зібрання творів М.Ю. Брайчевського, який вийшов друком у 2004 р. У цьому виданні були вперше опубліковані два монографічні дослідження М.Ю. Брайчевського – “Суспільно-політичні рухи в Київській Русі” та “Історична думка в Київській Русі”. Ю.В. Кухарчук написав до нього передмову під назвою “Просвітник українського народу” [108], в якій подав основні етапи біографії вченого, проаналізував його громадську та службову діяльність, а також зазначив основні напрями наукової діяльності М.Ю. Брайчевського. Висвітлив він і історію видання повного зібрання творів ученого. Оскільки для публікації творів використовувалися документи з особового архіву М.Ю. Брайчевського, який зберігається в ІР НБУВ, то Ю.В. Кухарчук висловив подяку співробітникам Інституту рукопису за сприяння в опрацюванні архівних документів ученого.

Ю.В. Кухарчук виступив також одним із упорядників видання творчої спадщини М.Ю. Брайчевського “Часу круговерть”, написавши до нього передмову “Філософія часу від Михайла Брайчевського” [110]. Він торкнувся невідомої грані творчої діяльності М.Ю. Брайчевського – художньої та літературної. Аналізував Ю.В. Кухарчук і статтю “Приєднання чи возз’єднання?”, написавши до неї післямову, яку він виголосив на науково-практичній конференції “Переяславська рада: історичне значення та політичні значення” у Переяславі-Хмельницькому в 2003 р. [107].

Вагомим джерелом для подальших наукових розробок постаті М.Ю. Брайчевського стала “Бібліографія праць М.Ю. Брайчевського” [48], упорядкована Ю.В. Кухарчуком та опублікована у “Вибраних творах” ученого (1999). Упорядником були зібрані та хронологічно систематизовані публікації М.Ю. Брайчевського за 1950–1998 рр. (за 1999 р. подана лише одна праця) – від широко знаних монографічних досліджень до численних маловідомих розвідок.

Виданням творів М.Ю. Брайчевського займався й Ю.В. Павленко, виступивши редактором видання монографії “Автор “Слова о полку Ігоревім” та написавши до нього передмову [124], в якій висвітлив роботу з підготовки цього видання. Недоліком цього видання є те, що видавці доповнили авторську назву монографії, і в їхній інтерпретації вона звучить так – “Автор “Слова о полку Ігоревім” та культура Київської Русі”. Цього не слід було робити, оскільки в архіві М.Ю. Брайчевського в ІР НБУВ зберігається його неопублікована монографія “Культура Русі XII–XIII ст.” [3, № 38]. І коли вона вийде друком у повному зібранні творів ученого, виникне плутанина з монографіями: чи одна є частиною іншої, чи окремою працею. Але, на жаль, на той час архів М.Ю. Брайчевського ще не був введений до наукового обігу, тому видавці не могли знати про існування монографії з подібною назвою.

Також у вказаному виданні не уточнені посилання на першоджерела, оскільки в рукописному авторському варіанті монографії вони відсутні, а видавці не змогли розшукати та розставити посилання на цитовані джерела.

Позитивом видання можна вважати те, що воно доповнене публікацією “Слова о полку Ігоревім” 1880 р. зі схемою родоводу руських князів, які згадуються в “Слові о полку Ігоревім”, ритмічним перекладом “Слова” Л.Є. Махновцем та вінком сонетів М.Ю. Брайчевського “Варіації на тему “Слова о полку Ігоревім”. Хоча тут видавці замінили слово “вінок” на “цикл”, що, на їхню думку, краще відображало суть справи, але в рукописному варіанті “Варіацій”, який зберігається в ІР НБУВ, подається саме “вінок” [3, № 455, арк. 1]. Таким чином, видавці не просто опублікували праці М.Ю. Брайчевського, а критично переосмислили їх, що не ставилося за мету даного видання.

Чимало інформації містить ґрунтовна передмова Г.Ю. Івакіна до “Вибраних творів” М.Ю. Брайчевського “Слово про історика” [94], у якій автор не тільки висвітлив життєвий шлях Михайла Юліановича, а й здійснив аналіз основних напрямів його наукової та творчої діяльності, зокрема, концепції соціокультурного розвитку східних слов’ян у I тис. н. е.

М.А. Сагайдак у своїй статті “Михайло Брайчевський у просторі української культури 60–80-х років ХХ ст.” [132] ґрунтовно проаналізував археологічну діяльність М.Ю. Брайчевського, розкрив основну філософську систему, на яку спирався в своїх пошуках учений, порівнюючи її з філософським вченням Ніцше.

У 2002 р. вийшов друком спеціальний випуск часопису “Лаврський альманах”, присвячений пам’яті М.Ю. Брайчевського. До нього, крім вірша М.Ю. Брайчевського “Сповідь”, його відомої статті “Приєднання чи возз’єднання?” та одного розділу монографії “Автор “Слова о полку Ігоревім”, увійшли спогади про вченого колег та родичів.

Так, О.П. Силин у статті “Лицар правди і науки” [135] висвітлив важкий життєвий і творчий шлях М.Ю. Брайчевського: звинувачення в націоналізмі, зарахування до ідеологічних супротивників комунізму, переслідування радянською владою, яке проявилось у звільненнях з роботи, фактичній забороні його праць, обмеженні фахової діяльності.

О.М. Приходнюк у статті “Пам’яті Михайла Юліановича Брайчевського” [127] коротко проаналізував основні напрями наукових досліджень відомого науковця.

Привертає увагу стаття І.С. Винокура “М.Ю. Брайчевський – вчений і громадянин” [71]. У ній автор розкрив діяльність М.Ю. Брайчевського на ниві відродження історичного краєзнавства та пам’яткоохоронної роботи в Україні, а також ґрунтовно проаналізував науковий доробок ученого, звернувшись не тільки до монографічних досліджень, а й до його статей, зокрема, таких, як “Перспективи дослідження українських старожитностей XIV–XVII ст.”, “Місце рабовласницьких елементів у соціальній структурі давньоруського міста XII–XIII ст.”, “Народ мій завжди буде” та ін.

Цікавою є публікація уривку зі спогадів М.Ю. Брайчевського в статті В. В. Зоценко та О.В. Бондаренко “Дитячі та юнацькі роки Михайла Брайчевського (за документальними матеріалами)” [93]. У статті подаються основні етапи життєвого шляху вченого та його наукової кар’єри.

Стаття В.П. Шевченко “М. Браїчевський на ниві охорони пам’яток та історичного середовища” [147] присвячена аналізу діяльності вченого в Українському товаристві охорони пам’яток історії та культури, зокрема, його внеску у збереження заповідника “Києво-Печерська лавра”, Києво-Могилянської академії, Контрактової площі та багатьох інших історичних пам’яток і архітектурних пам’ятників не тільки в Києві, а й в інших містах України – Кам’янці-Подільському, Чернігові та ін.

Б.Б. Лобановський у статті “О талантах М.Ю. Браїчевского” [112] розкрив основні риси характеру відомого науковця та його наукову діяльність під час вимушеного безробіття.

Важливою для дослідження життєвого шляху М.Ю. Браїчевського є стаття його дружини І.М. Мельник “Книжок не може бути надто багато” [115]. Вона свідчить про те, що М.Ю. Браїчевський був не тільки істориком та археологом, а й бібліофілом. Стаття присвячена аналізу бібліотеки, зібраної за життя Михайлом Юліановичем, до якої входили не тільки повні зібрання класиків “марксизму-ленінізму”, а й тогочасні бібліографічні раритети – збірки творів І.О. Буніна, О.І. Купріна, Г. Мопассана, повне 10-томне зібрання праць М.С. Грушевського, часопис “Слідопит”, який виходив друком у 20–30-х роках ХХ ст. та ін.

Стаття І.Б. Гирича “Приєднання чи возз’єднання?” М. Браїчевського” [79] є швидше передмовою до публікації самої статті, ніж її ґрунтовним аналізом. Зазначається, що публікація містить не тільки статтю, а й заключне слово М.Ю. Браїчевського та його відповіді на висловлені зауваження на засіданні вченої ради Інституту історії АН УРСР, на якому обговорювалася стаття після її виходу друком за кордоном. Заключне слово за обсягом навіть перевищує саму статтю.

У 2003 р. Інститутом історії України АН України була опублікована збірка наукових праць “Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики”, присвячена пам’яті М.Ю. Браїчевського. До неї, крім наукових розвідок з геральдики, генеалогії, сфрагістики, зброєзнавства та інших спеціальних історичних дисциплін, увійшли статті колег М.Ю. Браїчевського, а також науковців та дослідників, які зверталися до його наукової та творчої спадщини.

Відкриває збірник стаття М.Ф. Дмитрієнко та Я.І. Дзири “Історик українського відродження” [83], в якій автори, які свого часу працювали разом з ученим в Інституті історії, висвітлили його життєвий шлях, творчі пошуки та здобутки М.Ю. Браїчевського в багатьох галузях гуманітарних наук. Цінною є їхня спроба створити просопографічний портрет вченого – вольової і водночас м’якої людини, великого працелюба й талановитого науковця. Але, оскільки на той час наукова спадщина М.Ю. Браїчевського не була представлена науковій громадськості в повному обсязі, в статті наявні деякі похибки дат біографії вченого. Наприклад, у Київському державному університеті ім. Т.Г. Шевченка вчений навчався у 1944–1948 рр., а не в 1943–1948 рр., як це сказано у публікації [83, с. 11]. Про це свідчать документи особового архівного фонду вченого в ІР НБУВ, зокрема, копія

диплому про закінчення університету, видана М.Ю. Брайчевському [2, № 1] та спогади Михайла Юліановича [2, № 13]. Хоча це не применшує цінності даної статті науковців, які особисто знали та співпрацювали з М.Ю. Брайчевським.

У межах даного дослідження інтерес становить стаття І.Б. Гирича “До проблеми історіософії Михайла Брайчевського” [77], в якій автор висвітлив становлення М.Ю. Брайчевського як історика, наукова концепція якого базувалася на археологічних матеріалах. Автор статті зазначав, що вчений актуалізував минуле для людини теперішньої доби – про це свідчить його пам’яткоохоронна діяльність, підведення під цю сферу практичної діяльності історика теоретичну базу [77, с. 57].

Деяких аспектів наукової спадщини М.Ю. Брайчевського торкнулися у своїх статтях Я.В. Верменич та Н.Г. Солонська. Так, Я.В. Верменич у статті “Образ давньоруського міста в науковій спадщині Михайла Брайчевського” [69] зупинилася на проблемі обґрунтування М.Ю. Брайчевським категорії давньоруського міста та відтворення вченим його образу. Авторка не тільки проаналізувала теоретичні засади концепції вченого, а й звернула увагу на архітектурні креслення та малюнки М.Ю. Брайчевського, які становлять особливу цінність для відтворення стародавніх пам’ятників архітектури. Н.Г. Солонська в статті “Науковий доробок Михайла Брайчевського через призму реконструкції фонду бібліотеки Ярослава Мудрого” [137] під час наукових розробок проблеми реконструкції бібліотеки Ярослава Мудрого звернулася й до наукової спадщини М.Ю. Брайчевського, який упродовж життя серед великої кількості проблем розробляв і тему Київської Русі. Тому його праці стали цінним джерелом інформації для дослідниці. Але у своїх пошуках вона використовувала тільки опубліковані праці вченого, тому в статті зустрічаються деякі неточності. Наприклад, монографія М.Ю. Брайчевського, опублікована в 1964 р., має назву “Біля джерел слов’янської державності” [3, № 33], а не “Біля джерел слов’янської писемності”, як зазначає Н.Г. Солонська [137, с. 73]. Проблема слов’янської писемності вчений присвятив монографію “Походження слов’янської писемності” [3, № 58], що вийшла друком у 1998 р. Н.Г. Солонська зазначає, що в 1991 р. М.Ю. Брайчевський опублікував у науково-популярному журналі “Книжник” серію статей “Походження слов’янської писемності” [137, с. 80]. Як свідчить повна бібліографія праць М.Ю. Брайчевського (додаток Б), дійсно, у 1991 р. учений опублікував декілька невеликих за обсягом (3–5 с.) статей з даної проблематики, зокрема, “Кирило і Мефодій. Походження слов’янської писемності”, “Проблема слов’янської ієрогліфіки. Походження слов’янської писемності” та “Східнослов’янська писемність до 988 р.”, основні положення яких потім увійшли до ґрунтового монографічного дослідження “Походження слов’янської писемності”. Тому при дослідженні даної проблеми доцільніше звертатися саме до монографії, а не тільки до статей. Також цінну інформацію для дослідження проблеми слов’янської писемності та інших питань з історії слов’янських народів містять документи особового архівного фонду М.Ю. Брайчевського, який вводиться до наукового обігу. Проте Н.Г. Солонська й сама зауважує, що вивчення особового архіву вченого

дасть чимало відповідей на складні запитання [137, с. 70].

Деяка інформація про особовий архів М.Ю. Брайчевського міститься в статті Л.П. Маркітан “Особовий архів Михайла Брайчевського – важливе джерело для вивчення історії України” [114]. Також у статті подано критичний огляд основних монографічних досліджень ученого. Але, оскільки дослідниця мала справу з архівними документами особового фонду М.Ю.

Брайчевського, які на той час ще не пройшли науково-технічного опрацювання, то в статті зустрічається ряд неточностей. Наприклад, невірно вказані роки видання монографій М.Ю. Брайчевського: монографія “Римська монета на Україні” вийшла друком у 1959 р., а не у 1951 р., як це сказано у статті [114, с. 90]. Також у статті подані невірні відомості про надходження архіву вченого до Інституту рукопису НБУВ: за порадою О.М. Апанович документи передав сам фондоутворювач, а не його дружина, як зазначає дослідниця [114, с. 90]. Монографії, статті, рецензії, відгуки та доповіді були помилково названі Л.П. Маркітан “творчими матеріалами” [114, с. 91], а тексти дисертаційних робіт – документами особистого походження [114, с. 90], тоді як усі вищеперераховані групи документів відносяться до наукових матеріалів. Проте більшу частину своєї статті Л.П. Маркітан присвятила аналізу однієї з найвідоміших праць М.Ю. Брайчевського – “Приєднання чи возз’єднання?” Вона ґрунтовно дослідила процес спростування міфів радянської історіографії щодо Переяславської ради. Це було надзвичайно актуальним напередодні 350-ї річниці договору 1654 р., оскільки вказана стаття М.Ю. Брайчевського не втратила свого значення й для сьогодення.

Чимало сучасних дослідників присвячували свої праці рецензуванню наукової спадщини М.Ю. Брайчевського, зокрема, Н. Бондаренко [44], І.С. Винокур [72], О.І. Домбровський [87] та ін.

Окремим епізодам наукового та творчого доробку М.Ю. Брайчевського присвятили свої праці С.М. Бушак [67; 68], І.Г. Левитська [111], Д.І. Кулиняк [104] та О.Г. Сущенко [140; 141; 142].

Побіжно у контексті досліджень до джерел наукової діяльності М.Ю. Брайчевського зверталися дослідники В.Д. Баран [45; 46], Я.Є. Боровський [60; 61], Л.А. Дубровіна, Н.М. Зубкова та О.П. Степченко [91], О.Ю. Кондратенко [100], І.В. Лосєв [113], О.П. Оглоблін [121] та М.В. Сигидин [134].

Оцінюючи стан дослідження багатогранної діяльності М.Ю. Брайчевського, можна зробити висновок, що найбільш вивченими є історичний та археологічний напрями наукової спадщини вченого. Але комплексного дослідження, присвяченого науковій діяльності та історико-культурній спадщині вченого, в сучасній історіографії немає. При наявності значної кількості досліджень, де ім’я М.Ю. Брайчевського згадувалося в різних аспектах, внесок ученого в розвиток джерелознавства та бібліографії в історичній науці досі не був об’єктом спеціального дослідження.

1.2. Джерельна база дослідження

Кожен, хто займався питаннями наукової історіографії, знає, яким важливим допоміжним апаратом у такого роду дослідженнях є архівні джерела, особові фонди вчених, як багато значить для об'єктивного висвітлення подій їхнє листування, спогади, щоденники.

Архівна спадщина М.Ю. Брайчевського – це важливе джерело достовірної інформації про життєвий та творчий шлях ученого, його світогляд, наукові взаємини та родинні зв'язки.

Джерельна база дослідження значна за обсягом і зберігається в різних архівосховищах. Комплексно до вивчення життєвого і творчого шляху М.Ю. Брайчевського вона не залучалася, більшість архівних документів вводяться до наукового обігу вперше. Найбільший масив архівних документів зберігається в ІР НБУВ. Також джерельна база дослідження представлена архівними документами НА ІА НАНУ та НА ІУ НАНУ.

1.2.1. Архівні документи М.Ю. Брайчевського в архівах Інституту археології та Інституту історії України НАН України

Комплекс архівних документів М.Ю. Брайчевського в НА ІА НАНУ представлений матеріалами фонду експедицій (ф. експ.), зокрема, звітами вченого про археологічні розвідки за 1946–1990 рр., які надають інформацію про його участь в археологічних експедиціях та про досягнуті результати розвідок. Серед них можна назвати такі, як “Короткий звіт про розвідку на Середньому Дністрі 1947 р.” [14], “Нові матеріали до вивчення середньодністрянського палеоліту (Стоянка Лука-Мар’янівка, 1946 р.)” [13], “Попередній звіт про розвідку, проведену 1947 р. на Середньому Пороссі в межах Рокитянського та Узинського районів” [16], “Отчет о работе Средне-Днестровской экспедиции 1951 года” [19] та ін.

Важливе значення для висвітлення багатогранної наукової діяльності вченого мають архівні документи фонду планових тем (п.т.), в якому містяться колективні та персональні звіти про окремі напрями діяльності Інституту археології АН УРСР за 1984–1987 рр., що дають змогу виокремити ту частину роботи, яку виконував саме М.Ю. Брайчевський. Таких документів в архіві зберігається лише три: “Историко-культурное развитие южнорусских земель в IX–XIV вв. (заключительный отчет). 1984 г.” (у співавторстві з П.П. Толочком, О.В. Сухобоковим та ін.) [24], “Южная Русь и ее соседи в IX–XIV вв. (заключительный отчет). 1987 г.” (у співавторстві з П.П. Толочком, О.В. Сухобоковим та ін.) [25], “Русь и Хазария (VII–X вв.). 1987 г.” [26].

У фонді наукових матеріалів (ф. 12) зберігаються статті та монографії вченого, які розкривають його археологічну діяльність. Серед них на увагу заслуговують монографії “Пастырское городище (Памятник VII–VIII вв. н. э. в Среднем Поднепровье)” [36] та “Анти” [37], а також статті “До питання про беззбройний характер культури полів поховань” [33], “Неопубліковані речі часів переселення народів у Львівському історичному музеї” [31], “К вопросу

о вероятной длительности функционирования кладбищ времени полей погребений” [28] та ін. Автографи цих праць зберігаються в особовому фонді вченого в ІР НБУВ.

Архівні документи НА ІУ НАНУ представлені особовою справою М.Ю. Брайчевського (оп. 1-Л) [38]. Вона містить списки друкованих праць ученого, копії документів, характеристики, витяги з протоколів та наказів ІА та ІІ АН УРСР, а також інші службові документи, що характеризують службову діяльність ученого в Інституті історії АН УРСР. Особливу цінність мають останні документи особової справи вченого, датовані 1968 роком, які стосуються звільнення М.Ю. Брайчевського з посади старшого наукового співробітника. Насамперед увагу привертає негативна характеристика вченого, в якій зазначається, що в науковій і громадській діяльності М.Ю.

Брайчевського були “серйозні ідейні зриви” і вчинки, які “не відповідають високому званню наукового співробітника” [38, арк. 44]. Також серед документів зберігається Протокол засідання вченої ради ІІ АН УРСР від 30 травня 1968 р., на якому на таємному голосуванні всі присутні (14 чол.) одностайно проголосували проти переобрання М.Ю. Брайчевського на посаду старшого наукового співробітника [38, арк. 48] та витяги з Постанови ІІ АН УРСР від 7 червня 1968 р. про звільнення М.Ю. Брайчевського з посади старшого наукового співробітника відділу історії феодалізму [38, арк. 52].

1.2.2. Особовий архівний фонд М.Ю. Брайчевського в Інституті рукопису НБУВ

Одним із найбагатших та найцікавіших архівних зібрань українських учених є особовий архівний фонд М.Ю. Брайчевського, що зберігається в Інституті рукопису НБУВ. Документи цього архіву становлять **основну джерельну базу** даного дослідження.

Після смерті М.Ю. Брайчевського нащадкам залишився надзвичайно великий науковий та творчий доробок ученого, а також численна кількість матеріалів його громадської та культурної діяльності.

Відомо, що за життя М.Ю. Брайчевському вдалося опублікувати лише частину своїх праць, значна частина залишилася в рукописах, та й ті, що були опубліковані у 1960-х роках, нині малодоступні для науковців. Тому виняткове значення для історико-біографічного дослідження особистості вченого та його вагомий внесок до надбань української науки та культури має особовий архівний фонд М.Ю. Брайчевського, до складу якого входять наукові та творчі матеріали, які сам фондоутворювач у 1992 р. передав у дар відділу рукописів Центральної наукової бібліотеки ім. В.І. Вернадського НАН України (нині – Інститут рукопису НБУВ).

Це сталося у непевні часи соціальних та політичних переворотів на рубежі 80–90-х років минулого століття: тоді М.Ю. Брайчевський за пропозицією О.М. Апанович, яка працювала у Центральній науковій бібліотеці, передав на постійне зберігання до наукової бібліотеки більшу частину своїх рукописів. Рішенням експертно-перевірочної комісії відділу

рукописів фонду був присвоєний № 320 (Протокол № 1 від 26 лютого 1992 р.). Першочергово фонд налічував 1769 од. зб. У зв'язку з тим, що у 2004 р. архів поповнився документами, які після смерті дружини фондоутворювача передав до Інституту рукопису Ю.В. Кухарчук, якому фондоутворювач надав право на видання своїх неопублікованих праць (Акт № 8 приймання-передавання на постійне зберігання архівних документів від 16 серпня 2004 р.), у фонді зберігається 3128 од. зб. Хронологічні рамки фонду – 1827–2002 рр. Такі хронологічні межі пояснюються тим, що в архіві зберігаються колекційні матеріали, зібрані М.Ю. Брайчевським, зокрема, статті П.І. Прокоповича „Про гнилець”, „Про Пальчиківський хутір, де школа бджільництва матиме своє постійне перебування восени та взимку” та „Зауваження про новий вулик”, датовані 1827–1830 рр. [13, № 3017–3019] і спогади про вченого його дружини І.М. Мельник, датовані 2002 р. [13, № 3001].

У 2004–2005 рр. була здійснена науково-технічна обробка особового архівного фонду М.Ю. Брайчевського, під час якої фонд був систематизований, сформовано одиниці зберігання, складено заголовки справ на документи особового походження та прошифровано справи. Також був зроблений опис особового фонду М.Ю. Брайчевського, складено історичну довідку до фонду та науково-довідковий апарат до опису: іменний та географічний покажчики. В результаті роботи над фондом М.Ю.

Брайчевського в 2007 р. був опублікований каталог архівних документів ученого “Архів Михайла Брайчевського у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського” [49].

У процесі наукового опрацювання архіву були виділені такі **основні групи документів:**

1. Біографічні матеріали

2. Наукові та творчі матеріали

- монографії, нариси, путівники
- статті, замітки
- балади, поеми, вірші, шаржі, фейлетони
- проспекти, програми
- доповіді, тези доповідей
- списки друкованих праць

3. Підготовчі матеріали до наукових праць

4. Рецензії

- рецензії фондоутворювача на праці інших осіб
- рецензії на праці фондоутворювача

5. Матеріали громадської та службової діяльності

6. Матеріали археологічної діяльності

7. Листування

7.1. приватне

- *адресати*
- *кореспонденти*

7.2. офіційне

- *адресати*
  - *кореспонденти*
- 7.3. листування інших осіб

8. Матеріали з дарчими написами фондоутворювачу

9. Образотворчі матеріали

10. Фотодокументи

11. Матеріали інших осіб

За текстологічною характеристикою документи фонду поділяються на автографи, машинописи, авторизовані машинописи, окремі відбитки та комп'ютерні набори. Більшість рукописів написані українською мовою, але в часи репресій М.Ю. Брайчевський писав здебільшого російською мовою, сподіваюсь опублікувати свої праці за кордоном. Зустрічаються також рукописи польською, чеською, німецькою, англійською та іншими мовами, опубліковані автором у зарубіжних виданнях. Деякі одиниці зберігання фонду містять декілька варіантів однієї праці, написаних різними мовами. Різні варіанти однієї праці ми намагалися об'єднати в одну одиницю зберігання. Ця копітка робота потребувала детального порівняльного аналізу, оскільки часто варіанти мали різні назви і суттєво відрізнялися один від одного.

Велику кількість своїх праць, особливо в часи репресій та гонінь, М.Ю. Брайчевський підписував псевдонімами та криптонімами. У козацькому реєстрі 1649 р., що його склали творці Української козацької держави Богдан Хмельницький та Іван Виговський, в осавульському курені Чигиринського полку зустрічаються імена трьох козаків-державотворців Брайченків – Михайла, Терешка й Богдана, а в Черкаському полку ще й Потапа Брайченка [83, с. 10]. Тому улюбленим псевдонімом, яким учений підписував свої праці, був “Михайло Брайченко”. Зустрічаються також псевдонім “Михайло Бревський” та криптонім “М. Б.”

У архіві зберігається незначна кількість біографічних матеріалів М.Ю. Брайчевського, серед яких – копії диплома про вищу освіту та дипломів кандидата наук і доктора наук, характеристика, матеріали, що стосуються балотування на звання члена-кореспондента АН УРСР, а також грамоти та подяки за вагомий внесок у розвиток української науки та культури [2, № 1–12]. Але найбільший інтерес для дослідників становитимуть спогади М.Ю. Брайчевського, зібрані під узагальненою назвою “Нотатки з минулого” [2, № 13]. В них глибоко, часом іронічно, проаналізовано події, свідком яких він був

М.Ю. Брайчевський був одним із провідних учених у галузі слов'яно-руської археології та історії. Він зробив вагомий внесок у дослідження процесів історичного розвитку східнослов'янського суспільства від часів розпаду первіснообщинного ладу до епохи пізнього феодалізму. Вчений запропонував власну концепцію етногенезу слов'ян та становлення східнослов'янської державності, раннього часу формування феодалізму на Русі. Найбільшу увагу М.Ю. Брайчевський приділяв трьом головним аспектам

розвитку східнослов'янського суспільства протягом I тис. н. е.: формуванню східнослов'янського етносу, його соціально-економічному та духовному розвитку. Для розробки цих генеральних проблем учений залучив та систематизував величезну кількість археологічних, писемних, нумізматичних, антропологічних та лінгвістичних джерел, висвітлив багато конкретних питань, пов'язаних з поглибленим вивченням джерел або їх узагальненням. Ученому належав пріоритет у постановці та розробці таких важливих питань, як економічний аспект вивчення черняхівської культури, проблеми етнічного та соціально-економічного розвитку східних слов'ян напередодні створення державності, час виникнення феодалізму на Русі, аналіз ідеологічного розвитку Русі, пов'язаного з проникненням християнства, проблеми розвитку українських земель у післямонгольський час тощо.

Результати досліджень М.Ю. Брайчевського викладені в 19 монографіях та розділах фундаментальних колективних праць, таких, як “Нариси стародавньої історії УРСР” [3, № 35], “Історія Української РСР” [3, № 43], “Історія селянства УРСР” [3, № 31], “Історія українського мистецтва” [3, № 30], “Історія Києва” [3, № 24].

Опублікованими є лише 12 монографій ученого, інші ж унікальні дослідження потребують видання після введення до наукового обігу особового архівного фонду М.Ю. Брайчевського.

Навіть простий перелік ґрунтовних монографічних досліджень ученого вражає своєю багатогранністю та титанічною працею над історичними першоджерелами та археологічними матеріалами.

Це, зокрема, – “Анты (восточнославянское протогосударство II–VIII вв.)” (1959) [3, № 18–22], “Пастырское городище (уникальный памятник VII–VIII вв.)” (50-ті роки ХХ ст.) [3, № 25–27], “Коли і як виник Київ” (1963) [3, № 32], “Біля джерел слов'янської державності” (1964) [3, № 33], “Походження Русі” (в рукописному варіанті – “Формування давньоруської народності”) (1966) [3, № 37], “Культура Русі XII–XIII ст.” (1967) [3, № 38], “Автор “Слова о полку Ігоревім” (1969) [3, № 40], яка лише нещодавно вийшла друком, хоча сам учений вважав її однією з найцінніших своїх досліджень і, за свідченням його дружини І.М. Мельник, протягом усього життя її доповнював. А також монографії “Дело об убийстве Бориса и Глеба” (1976) [3, № 44], “Суспільно-політичні рухи в Київській Русі” (1980) [3, № 48], “Днепровское лесостепное левобережье в VII–VIII вв. (волынцевская культура)” (1983) [3, № 50], “Утвердження християнства на Русі” (1988) [3, № 52], за яку в 1993 р. учений був удостоєний престижної премії фонду Антоновичів.

У 1988 р. на сторінках журналу “Київ” з'явилася публікація відродженої пам'ятки IX ст. – “Літопису Аскольда” [3, № 54], виокремленого М.Ю. Брайчевським з “Повісті минулих літ”. Головна думка вченого полягала в тому, що християнізація Русі за часів Аскольда хоч і не зовсім замовчувалася, проте її значення для розвитку Русі надто применшувалося. У 1993 р. вийшов друком його “Конспект історії України” [3, № 55] – тезовий виклад курсу, прочитаного в Києво-Могилянській академії, в якому цілісно і логічно подавалася історія України від найдавнішого часу до наших днів.

У фонді М.Ю. Брайчевського також зберігаються такі його монографії, як “Скарби знайдені і незнайдені” (1992) [3, № 56], “Вступ до історичної науки” (1995) [3, № 57], “Походження слов’янської писемності” (1998) [3, № 58], “Аскольд – цар київський (Русь у середині IX ст.)” (б.д.) [3, № 60–61], “Русь і Хазарія” (б.д.) [3, № 66–67], науково-популярний нарис “Стародавні східні слов’яни” [3, № 47], а також 2 путівники – архітектурний путівник-довідник “Київ” (у співавторстві з О.Ф. Рибіною) (1981) [3, № 49] і путівник по місту та історико-культурному заповіднику “Переяслав-Хмельницький” (у співавторстві з М.І. Сікорським) (1984) [3, № 51].

На увагу заслуговує підручник “Основы марксистской философии” [3, № 65], в якому вчений висвітлив основні теоретичні проблеми марксистської філософії. Ця праця була представлена на конкурс підручника з філософії, оголошений московським Видавництвом соціально-економічної літератури: “... нам необхідний підручник для тих, хто вперше береться за вивчення філософії в гуртках або шляхом самостійного вивчення” [8, № 2210, арк. 1].

Значний інтерес становлять наукові статті та замітки вченого, яких у фонді зберігається майже 400 [3, № 69–430]. Серед них можна назвати такі найбільш значущі, як “Дещо про знахідки римських монет на території УРСР” (1948) [3, № 71], “К вопросу об имущественном и классовом расслоении населения Днепро-Днестровской лесостепи в 1-ые века н. э.” (1948) [3, № 75], “К вопросу о вероятной длительности функционирования кладбищ времени полей погребений” (1948) [3, № 76], “Поляне в их отношении к другим племенам восточных славян” (1948) [3, № 77], “Антский період в історії СРСР” (1950) [3, № 92–93], “Пастирське городище” (1950) [3, № 98–101], “Древнеславянское святилище в с. Иванковцы на Поднестровье” (у співавторстві з В.Й. Довженоком) (1952) [3, № 118–119], “Некоторые археологические памятники борьбы восточных славян с Римом в III–V вв. н. э.” (1956) [3, № 138], “Етнічна приналежність черняхівської культури” (1956) [3, № 137], “К постановке готской проблемы” (1961) [3, № 150], “Етногенез та історична наука” (1964) [3, № 163], цикл статей “Археологія і кібернетика” (1968–1971) [3, № 182–185], “Іпатський літопис” (1968) [3, № 188], “Готи в Причорномор’ї (до постановки проблеми)” (1971, 1988) [3, № 206–207], “Перші договори Русі з греками” (1978) [3, № 236–238], “Максим Берлінський та його “Історія міста Києва” (1990) [3, № 289] та багато ін. Більшість цих статей не була опублікована за життя вченого, тому можна сподіватися, що найбільш значущі з них увійдуть до запланованого повного 10-томного зібрання праць М.Ю. Брайчевського.

Також у фонді зберігається рукопис відомої історико-публіцистичної праці “Приєднання чи возз’єднання (Критичні замітки з приводу однієї концепції)” (1966) [3, № 176], спрямованої проти пануючого в ті часи комуністичного режиму. В архіві, крім рукопису статті, знаходяться скорочений протокол обговорення цієї статті в Інституті історії АН УРСР та відповідь М.Ю. Брайчевського на висловлені зауваження [3, № 776–781]. Сам учений розглядав це як своєрідний триптих і мріяв про його публікацію одним виданням. На жаль, за життя таку публікацію М.Ю. Брайчевському здійснити

не вдалося.

Праці вченого стали суттєвою складовою частиною сучасної історичної та археологічної науки в галузі вивчення східних слов'ян та Київської Русі. Звичайно, деякі його положення та гіпотези зазнали в ході подальших досліджень доповнень чи поправок, існують і певні розбіжності щодо оцінок конкретних культурно-історичних явищ. Проте й такі гіпотези вченого стали якісним підґрунтям для подальшого розвитку науки. Адже вони відносяться до тих фундаментальних ідей, повз які майбутні дослідники пройти не зможуть.

Та лише найближче оточення М.Ю. Брайчевського знало його ще й як неабиякого художника та поета.

За життя М.Ю. Брайчевського вийшли друком лише поема “Григорій Сковорода” та деякі його “притчі”. І лише в 2003 р., вже після смерті вченого, коштом його рідні була видана невелика збірка його поетичних творів “Часу круговерть”. До неї ввійшли поеми “Григорій Сковорода” (1965) [3, № 445], “Кошовий Іван Сірко” (1964–1965) [3, № 444], “Гориславич” (б.д.) [3, № 456], “Книга притч” (1967–1968) [3, № 448], вінок сонетів на тему “Слова о полку Ігоревім” (1988) [3, № 455], низка поезій [3, № 438, 442–443] та переклади з німецької, польської та російської мов творів таких видатних поетів, як Готфрід-Август Бюргер, Адам Міцкевич, Микола Гумільов [3, № 447, 453, 458].

Більшість літературно-мистецьких творів вченого так і залишилися в рукописах. Цей абсолютно невивчений напрям творчості вченого ще чекає на дослідження українських літературознавців, а можливо, й на опублікування повного зібрання його художніх творів.

У особовому архівному фонді М.Ю. Брайчевського зберігається численна кількість неопублікованих матеріалів з літературно-мистецького доробку вченого. Інтерес для дослідників становитимуть його ранні поетичні твори, зокрема, поема “Галина” (1944) [3, № 432], балада “Поле Гастингса” (1940) [3, № 431], есе про український живопис [3, № 457], а також велика кількість фейлетонів та шаржів [3, № 433, 434, 449, 454].

Зберігаються в фонді декілька розділів незакінченого художньо-історичного твору вченого [3, № 790], присвяченого висвітленню подій XI ст. в історії слов'ян, а саме періоду феодалної роздробленості на Русі. На жаль, назву його встановити не вдалося.

Дуже цікавою є спроба звернення М.Ю. Брайчевського до спадщини Чарльза Діккенса: у фонді міститься праця під назвою “Дві таємниці Едвіна Друда” (1966) [3, № 36]. У ній автор показав своє бачення розв'язки незакінченого роману Чарльза Діккенса “Таємниця Едвіна Друда”.

Багатьом поетичним творам М.Ю. Брайчевського притаманне виразне історико-філософське звучання. Звернувшись до художніх творів вченого, одразу відчуваєш атмосферу певної історичної доби, занурюєшся в круговерть її подій і образів. Втім, у поетичних творах М.Ю. Брайчевського, на відміну від прозових, події й імена є лише зовнішньою оболонкою, змістом якої є духовний світ. Лише ця субстанція була для нього єдиною одиницею виміру і

для минулого, і для сьогодення, і для майбутнього.

Цікавою була спроба М.Ю. Брайчевського пов'язати мистецтво та науку. Про це свідчать його наукові статті, а саме “Т.Г. Шевченко і археологія” (1963) [3, № 162], “Глиняні картини Галини Севрук” (1983) [3, № 253–254], “Думки на вернісажі” (1966) [3, № 175], “Альбрехт Дюрер і проблема українського ренесансу” (1971) [3, № 205], “До 200-річчя Артема Веделя” (1967) [3, № 179] та ін.

М.Ю. Брайчевським було написано чимало путівників по історичних місцях України. Оскільки автор поєднував у своєму науковому всесвіті археолога, історика, письменника, художника, його путівники становлять особливу цінність. У його особовому фонді дослідників зацікавляють такі, як “Парк-музей “Старий Київ” (1970) [3, № 460], “Експерсія по старому Києву” (1972) [3, № 462], “Острог–Кременец–Дубно” (б.д.) [3, № 469–470], “Переяслав-Хмельницький” (б.д.) [3, № 471–472], “По Западній Подолії” (б.д.) [3, № 473], “По Шевченковському краю” (б.д.) [3, № 474] та ін.

Ім'я М.Ю. Брайчевського як вченого набуло широкого наукового визнання. Його блискучі виступи на наукових конференціях не завжди однозначно сприймалися різними вченими, але завжди привертали увагу, поживавлювали наукові форуми, розгортали дискусії. Однак, багато разів йому відмовляли у проханнях поїхати на конференції за межі Києва, як, наприклад, до Москви з доповіддю на Всесоюзну наукову конференцію на початку 1970-х рр., що для такої емоційної людини, як Михайло Юліанович Брайчевський, спричинило перший серцевий напад.

У 70–80-х роках минулого століття, коли світова громадськість дізналася про долю М.Ю. Брайчевського, його почали запрошувати на численні міжнародні форуми, але жодним запрошенням він не зміг скористатися. Проте у фонді вченого зберігається низка доповідей та тез доповідей, які він готував, маючи надію взяти участь у конференціях. Загальна кількість рукописів доповідей складає понад сотню [3, № 479–583]. Серед них можна назвати такі, як “Деякі спостереження над картою монетних знахідок I тисячоліття н. е. на території України” (1947) [3, № 479], “Шевченко – археолог” (1964) [3, № 492–493], доповідь на Установчому з'їзді Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (1966) [3, № 494], “Про інтерпретацію так званого “давньоруського Ізяславля” (1971) [3, № 500–501], “Проблема інваріантності метакомплексу археологічної культури” (1980) [3, № 504–505], “Перша писемна згадка Чернігова у зв'язку з проблемою формування міста” (1985) [3, № 518–519], “Проблема структурного вивчення черняхівської культури” (1990) [3, № 535–538] та багато ін. Не всі ідейні погляди та наукові результати М.Ю. Брайчевського, висловлені в цих наукових працях, увійшли до опублікованих видань, тому вони ще чекають на майбутні історіографічні дослідження.

У архіві зберігаються списки друкованих праць М.Ю. Брайчевського за 1959–1964 рр., 1979–1986 рр., 1950–1989 рр., 1986–1990 рр. та 1988–1992 рр. [3, № 584–590], які є окремим бібліографічним джерелом вивчення спадщини вченого. Вони дають можливість науково представити дорідок вченого, що

був оприлюднений у його численних наукових працях: монографіях, статтях, рецензіях, доповідях тощо. Ці списки ще раз засвідчують, що далеко не всі праці вченого виходили друком. На це є декілька причин. Частина праць не була опублікована у зв'язку з тим, що автор не завершив їх, частина з них була відкинута ним самим, як такі, які потрібно доопрацювати, однак є багато таких, які вчений не мав можливості друкувати через свою принципову позицію – він не визнавав ряд радянських концепцій та історичних термінів.

Окремий розділ фонду складають підготовчі матеріали до наукових праць [4, № 591–823]. До цього розділу була приєднана картотека археологічних знахідок, а також архітектурних пам'ятників та історичних пам'яток, яку М.Ю. Брайчевський передав до відділу рукописів разом зі своєю науковою та творчою спадщиною. Цей комплекс документальної спадщини М.Ю. Брайчевського також представляє певний бібліографічний інтерес для дослідників галузевої бібліографії, в даному випадку – археологічної. У цьому розділі найбільшу увагу привертають матеріали про дослідження унікальної давньоруської пам'ятки “Слово о полку Ігоревім”, зокрема, коментарі до неї та переклади С. Руданського, Ю. Федьковича, П. Мирного, І. Франка, В. Жуковського та ін. [4, № 732–747, 795–798].

Завдяки численным підготовчим матеріалам до наукових праць, зокрема, анотаціям, порівняльним характеристикам, випискам з давньоруських джерел, бібліографіям, передмовам, планам, чернеткам тощо, ми бачимо, наскільки копіткою була робота вченого над своїми працями. Іноді для того, щоб написати статтю обсягом 10 аркушів, автор збирав декілька сот аркушів підготовчих матеріалів.

Серед документів архіву окрему групу складають рецензії – як М.Ю. Брайчевського на праці інших осіб, так і рецензії різних авторів на праці самого фондоутворювача [5, № 824–981].

До думки вченого прислухалися не лише колеги історики та археологи, але й фахівці багатьох інших галузей науки та культури. Його глибокі, нестандартні рецензії на різні за тематикою твори (від наукових, філософських та мистецтвознавчих до детективів і фантастики) були найкращою рекламою авторам: якщо М.Ю. Брайчевський відзначив книгу, значить вона заслуговує на увагу [110, с. 5].

Серед відгуків М.Ю. Брайчевського, що зберігаються в ІР НБУВ та заслуговують на увагу дослідників, можна виділити рецензії на праці таких визначних науковців та письменників, як В.Й. Довженок “Землеробство Древньої Русі” (1961) [5, № 826], І.С. Винокур “Славянские древности Восточной Волини” (б.д.) [5, № 906], В.П. Петров “Етногенез слов'ян” (1968) [5, № 838], П.П. Толочко “Історична топографія стародавнього Києва” (1970) та “Давньоруське феодальне місто” (1988) [5, № 841, 851], Л. Винар “Відродження української національної історіографії в Україні” (б.д.) [5, № 872], О.М. Апанович “Запорізькі козаки та Київ” (б.д.) [5, № 941], Д.І. Бліфельд “На захист Псевдомаврикія” (б.д.) [5, № 897], Т.І. Франко “Обабіч ери” (б.д.) [5, № 903], П.А. Загребельний “Слово про Київ” (б.д.) [5, № 890], З. Косідовський “Коли сонце було богом” (1961) [5, № 827], Ю.М. Мушкетик

“Той, що народжує богів” (б.д.) [5, № 932], В.Д. Отамановський “Борьба медицины с религией в Древней Руси” (б.д.) [5, № 904], Л.М. Осика “Етюди про Врубеля” (б.д.) [5, № 896].

Праці ж самого М.Ю. Брайчевського були високо оцінені відомими вченими, серед яких академік І.П. Крип’якевич (рецензія на монографію “Коли і як виник Київ” (1963) [5, № 954–955]), професор І.С. Винокур (відгук на докторську дисертацію “Східні слов’яни в I тисячолітті н. е.” (1989) [5, № 964]), член-кореспондент АН УРСР Ф.П. Шевченко (відзив на автореферат докторської дисертації “Східні слов’яни в I тисячолітті н. е.” (1989) [5, № 966]) та ін.

Упродовж життя М.Ю. Брайчевський займав велику кількість посад, зокрема, був професором Києво-Могилянської академії, членом вченої ради Інституту археології АН УРСР, членом редколегій декількох журналів та альманахів, таких, як “Розбудова держави”, “Золоті ворота”, “Лаврський альманах” тощо. Документи, що свідчать про перебування вченого на цих посадах, складають у фонді окремих розділ – “Документи громадської та службової діяльності” [6, № 982–1328].

М.Ю. Брайчевський активно виступав на захист пам’яток історії та культури України: Києво-Печерської лаври, Видубецького монастиря, історичного комплексу Києво-Могилянської академії, Червоної (нині – Контрактової) площі та ін. У 1966 р. М.Ю. Брайчевський, стурбований станом пам’яток історії, разом з іншими такими ж ентузіастами підняв питання про створення Товариства охорони пам’яток історії та культури України. У той час, коли радянська влада намагалася знищити архітектурні пам’ятники як “буржуазний хлам”, створення такого Товариства було вкрай необхідним. Г. Ю. Івакін у передмові до збірника наукових праць М.Ю. Брайчевського писав: “Брайчевський був одним із натхненників і активних учасників інвентаризації пам’ятників архітектури старого міста, в результаті якої було виявлено та врятовано від знищення чимало перлин старої архітектури, історичної “фонові” забудови, кожна споруда якої цікава вже тим, що відтворює певний зріз історії міста” [94, с. 14].

Документи, які стосуються діяльності Товариства, складають більшу частину документів службової та громадської діяльності в особовому архівному фонді М.Ю. Брайчевського. Серед них можна назвати такі документи: матеріали щодо будівництва на території Київського братства і Академії Вищого військово-морського політичного училища (1967–1968) [6, № 1014–1020]; створення в місті Києві історико-архітектурного комплексу – парку-музею “Стародавній Київ” (1970–1980) [6, № 1036–1050]; реконструкції Червоної площі (1972–1980) [6, № 1059–1073], Золотих воріт (1978) [6, № 1106–1108], історичної частини Подолу м. Києва (1982–1984) [6, № 1130–1146]; створення музею-заповідника “Києво-Могилянська академія” (1987) [6, № 1188–1201]; матеріали щодо заходів для подальшого поліпшення справи охорони пам’яток історії та культури (1977–1982) [6, № 1091–1103]; список пам’ятників архітектури Української РСР, що перебувають під охороною держави (1977) [6, № 1090] тощо.

У фонді зберігаються документи про презентацію книги М.Ю. Брайчевського “Вибрані твори”, яка відбулася 26 листопада 1999 р. у Музеї історії м. Києва, а також про відзначення 75-річного ювілею вченого.

Упродовж життя М.Ю. Брайчевський брав діяльну участь у низці археологічних експедицій. Про це свідчать документи, пов’язані з роботою у Переяславській, Кременчуцькій, Київській експедиціях, експедиціях у Дубно-Кременецькому регіоні, розкопок у селах Ромашки, Зарубинці, Новосілки, Пастирське, а також у містах Полтаві та Черняхіві: зарисовки та описи археологічних знахідок; щоденники Переяславської (1958), Кременчуцької (1959) та Київської (1971–1972) експедицій; облікові картки пам’яток матеріальної культури в різних областях України, а також на території сусідніх держав: Білорусії, Польщі, Росії, Молдавії та ін. [7, № 1329–1453].

М.Ю. Брайчевський надавав великого значення листуванню як документальному джерелу, зокрема, переписці вчених, оскільки вона є вагомим додатком до біографії вчених, до розкриття їх особистих якостей, до історії науки взагалі. Можливо саме тому значну частину архіву вченого складає листування [8, № 1454–2663]. Епістолярій ученого буде надзвичайно цікавим не лише для його біографів, але й для широкого загалу, адже не існує нічого більш цікавого, ніж читання листів осіб, які залишили помітний слід у нашій історії та культурі.

Епістолярна спадщина М.Ю. Брайчевського – це історично сформований цілісний комплекс джерел, об’єднаних єдністю походження та соціального функціонування, що відзначається значним обсягом, гарним збереженням, багатою епістолярною культурою та яскравістю особистостей кореспондентів, серед яких – видатні діячі науки, культури та суспільної думки України.

У одному з листів до дружини Ірини Миколаївни Мельник ми знаходимо філософсько-іронічні роздуми Михайла Юліановича на тему епістолярної творчості: “Признаться, из всех видов литературного творчества эпистолярный жанр всегда казался мне наиболее трудным и вызывал наименьший энтузиазм. И, действительно, чувствуя необходимость приступить к сочинению письма, всегда сталкиваешься с проблемой, о чем писать – о нашей жизни, в конце концов, не так уж богатой выдающимися и яркими событиями. Я всегда испытываю чувство неподдельной зависти по отношению к людям, умеющим без особых усилий и хлопот исписывать целые страницы, не говоря при этом по существу ничего и заполняя их глубокомысленными откровениями, вроде: “а во вторник утром у нас был дождь...” или “а еще кланяется Вам двоюродная бабушка Аполлинария Никандровна...”

Есть, правда, еще один хороший способ писать письма: это – задавать вопросы. Следуя этому рецепту, можно было бы поинтересоваться, как поживает будущее чудо железобетона в Останкино, и что происходит на известной площадке между детскими яслями и тополевой рощей на Сырце, и как самочувствие любезного Вашему сердцу Заварова, и удалось ли Вам занять призовое место в первенстве 6-ой мастерской по архитектурно-

строительной гребле и т. д., и т. п.

Но, думается, письма вообще изобретены человечеством главным образом для того, чтобы сочиняющий таковое напомнил о своем существовании и дал понять, что он, в свою очередь, не забыл своего адресата. Для этого достаточно самого факта посылки письма, но, право, как-то неловко отправлять пустой конверт, вызывая этим изумление и рискуя быть понятым совершенно превратно” [8, № 1496, арк. 1].

Листування вченого представлене у фонді особистими та офіційними листами, як, власне, Брайчевського-кореспондента, так і Брайчевського-адресата. Значну частину цієї колекції складає офіційне листування [8, № 2128–2606].

Це, насамперед, листування з різними редакціями та видавництвами з приводу видання творчого доробку вченого. Серед них: часопис “Нова генерація” [8, № 1729], “Вестник древней истории” [8, № 2198–2204], журнали “Вопросы истории” [8, № 2428–2434], “Преподавание истории в школе” [8, № 2444], “Советская археология” [8, № 2446–2464], редакції “Кратких Сообщений ИИМК АН СССР” [8, № 2475–2484] та “Української Радянської Енциклопедії” [8, № 2224–2253]; Видавництво соціально-економічної літератури [8, № 2210–2212], видавництво Польської Академії наук “Ossolineum” [8, № 2208] тощо.

Окрему групу у фонді становлять запрошення взяти участь у різноманітних конференціях. Причому установи, що проводили ці конференції, нерідко знаходилися не тільки за межами Києва, а й за межами України, наприклад, у Польщі, Румунії, Росії, Німеччині, Франції, Італії та ін.

Дослідників також зацікавить листування відомого історика з численними музеями в Польщі, Чехословаччині, Німеччині та інших країнах [8, № 2983–2597].

Певний науковий інтерес становлять листи до М.Ю. Брайчевського видатних діячів науки та культури ХХ ст., таких, як І.П. Крип’якевич [8, № 1808–1811], І.О. Світличний [8, № 1913–1914], Г.С. Севрук [8, № 1915–1916], О.М. Апанович [8, № 1656–1658], М.Х. Коцюбинська [8, № 1803], Т.І. Франко [8, № 2026–2027], колег з науково-дослідницької діяльності – В.В. Кропоткіна [8, № 1812–1815], Б.О. Рибаківа [8, № 1901–1902], С.К. Сороки [8, № 1976–1995], Е.О. Симоновича [8, № 1933–1960], О.А. Формозова [8, № 2021–2024] та багатьох ін. З М.Ю. Брайчевським їх поєднували і близькість наукових інтересів, і суспільно-політичні погляди, і товариська симпатія.

Аналізуючи сотні листів М.Ю. Брайчевського до визначних особистостей української історії, культури, до численних працівників науки та освіти, відкриваємо чимало важливих сторінок з історії розвитку історичної думки, організації наукової, викладацької, просвітницької діяльності, настроїв та умов життя цієї групи української інтелігенції.

Епістолярна спадщина М.Ю. Брайчевського не обмежується листуванням лише з українськими вченими. На увагу дослідників заслуговує листування з російськими, болгарськими, польськими, німецькими, французькими, англійськими вченими про обмін науковими працями,

допомогу в пошуках рукописних матеріалів в архівосховищах, проведення симпозіумів та конференцій, участь у написанні колективних праць тощо. Серед них – голова Українського Історичного Товариства та історико-філософської секції Української Вільної Академії Наук у США Любомир Винар [8, № 2213], директор Інституту історії матеріальної культури Польської Академії наук Вітольд Хенсель [8, № 2579–2580], президент Меморіальних Лекцій Василя Курилика при Торонтському Університеті Ігор Бардин [8, № 2183], професор Іллінойського Університету в США Дмитро Штогрин [8, № 2553, 2600], ректор Українського Вільного Університету в Мюнхені Теодор Богдан Цюцюра [8, № 2557] та багато ін.

Приватне листування [8, № 1454–2127] вченого є ніби продовженням офіційного: читаєш і розумієш, що писала людина, життя якої було повністю підпорядковане науці. Ці листи розповідають про роздуми з приводу археологічних експедицій, копітку роботу з написання наукових праць, плани про подальшу наукову та дослідницьку діяльність. Серед власне біографічних листів пильної уваги заслуговують листи Михайла Юліановича до дружини Ірини Миколаївни Мельник [8, № 1496–1512]. Поетичність висловів-звернень до дружини розкриває багатий внутрішній світ М.Ю. Брайчевського. З цих листів ми довідуємося про різноманітні сімейні традиції родини Брайчевських. А також поряд з біографічними відомостями ці документи відзначаються філософськими роздумами М.Ю. Брайчевського над подіями, учасником яких він був безпосередньо.

Під рубрикою “Листування інших осіб” [8, № 2607–2663] у фонді зберігаються листи членів родини Брайчевських, зокрема, дружини та сина фондоутворювача, а також друзів та знайомих М.Ю. Брайчевського, які випадково потрапили до архіву вченого.

Серед матеріалів архіву увагу привертають образотворчі документи, насамперед, зарисовки карикатур колег фондоутворювача та його знайомих [10, № 2913–2915].

У окремий розділ виокремлені фотографії М.Ю. Брайчевського, як одного, так і в групі з колегами та друзями, зокрема, І. Винокуром, М. Кучерою, М. Сікорським та ін. [11, № 2916–2932].

Останній розділ особового архівного фонду складають праці інших авторів [12, № 2933–3124], таких, як М. Берлінський “Історія міста Києва” [12, № 2941], С. Брайчевський “Структуралізм історичного процесу” [12, № 2943], І. Світличний “Слово про Ігореву січ” [12, № 3025], О. Сухобоков “Днепровское лесостепное левобережье в VIII–XIII вв. (по материалам археологических исследований 1968–1988 гг.)” [12, № 3043], М. Мельник “Життя, віддане народу (спогади старого більшовика)” [12, № 3003] та ін.

Більшість рукописів містять автографи авторів та дарчі написи фондоутворювачу, тому вони були виокремлені в окремий розділ [9, № 2664–2912].

Дослідження особового архівного фонду М.Ю. Брайчевського заповнить прогалину в науковій літературі, розкриє нові аспекти історії України, дасть можливість по-новому оцінити внесок видатного представника

української науки та культури.

У ІР НБУВ зберігається й інші документи, які, крім документів особового архівного фонду М.Ю. Брайчевського, становлять інформаційну цінність для дослідників наукової спадщини вченого. Зокрема, це рукопис інтерв'ю, даного наприкінці 80-х років ХХ ст. М.Ю. Брайчевським відомому українському письменнику та журналісту М.А. Шудрі, що зберігається в особовому архівному фонді М.А. Шудрі (ф. 299) [1]. Це інтерв'ю було присвячене публікації у 1988 р. на сторінках журналу “Київ” відродженої М.Ю. Брайчевським пам'ятки ІХ ст. – “Літопису Аскольда”, виокремленого з “Повісті минулих літ”. Головна думка автора полягала в тому, що християнізація Русі за часів Аскольда хоч і не зовсім замовчувалася, проте її значення для розвитку Русі надто применшувалося. М.Ю. Брайчевський вважав, що багато свідчень “Літопису Аскольда” було відредаговано для звеличення інших князів, перш за все Володимира. Аргументуючи свій висновок, історик шляхом ретельного аналізу літописних текстів виділив уривки, що могли походити з первинного “Літопису Аскольда”, і з апропонував його реконструкцію.

Деякі відомості про М.Ю. Брайчевського містяться в документах особового архівного фонду відомого українського історика, члена-кореспондента АН УРСР Ф.П. Шевченка (ф. 349). У своїх щоденниках, опублікованих у збірнику на його пошану „Істину встановлює суд історії” (К., 2004), Ф.П. Шевченко висвітлив історію написання статті М.Ю.

Брайчевського „Приєднання чи возз'єднання?” Матеріали про М.Ю.

Брайчевського зберігаються також в особових архівних фондах його колег-істориків О.М. Апанович (ф. 374) та О.С. Компан (ф. 297), які ще не введені до наукового обігу і потребують ґрунтовного аналізу. Зокрема, в архіві О.М. Апанович зберігається стаття М.Ю. Брайчевського „Походження запорізького козацтва”, листування, матеріали до монографій „Коли і як виник Київ” та „Біля джерел слов'янської державності”, оскільки О.М. Апанович була відповідальним редактором видань цих монографій, та матеріали про роботу Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. В архіві О.С. Компан зберігається рукопис лекції М.Ю. Брайчевського „Т.Г. Шевченко – дослідник історико-культурної спадщини українського народу”, її рецензія на лекцію та Протокол засідання Бюро секції історичних пам'яток при правлінні Київської організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, на якому цю лекцію затверджували до поширення.

Основні висновки:

1. Оцінюючи стан дослідження багатогранної діяльності М.Ю. Брайчевського, можна зробити висновок, що найбільш вивченими є історичний та археологічний напрями наукової спадщини вченого. Але комплексного дослідження, присвяченого науковій діяльності та історико-культурній спадщині вченого, в сучасній історіографії немає. При наявності значної кількості досліджень, де ім'я М.Ю. Брайчевського згадувалося в різних аспектах, внесок вченого в розвиток джерелознавства та бібліографії в

історичній науці досі не був об'єктом спеціального дослідження. Підґрунтям для історіографічного аналізу стала укладена персональна бібліографія праць, присвячених М.Ю. Брайчевському, за 1960–2007 рр.

2. Перші прижиттєві публікації про вченого з'явилися в 60-х роках ХХ ст. у формі критичних матеріалів на перші монографічні дослідження вченого з археологічних та історичних проблем. Серед них особливе місце посідають праці М.Д. Антоновича та В.П. Петрова (Домонтовича). Період 1970–1980-х років не залишив істотних наукових розробок, присвячених особисто М.Ю. Брайчевському. Це було зумовлене репресіями радянської влади проти вченого, якого в ті часи неодноразово звільняли з роботи, забороняли друкувати свої праці. Однак його ім'я все ж таки інколи згадувалося в монографічних дослідженнях таких істориків та археологів, як Б.О. Рибаків, І. С. Винокур, В.Й. Довженок, І.П. Шаскольський та ін. З проголошенням незалежної України спостерігається тенденція до інтенсивних досліджень творчої біографії вченого. Публікуються статті до ювілейних річниць від дня народження, а також некрологи і замітки до річниць з дня смерті М.Ю. Брайчевського. Після смерті вченого виходять друком збірники наукових праць, присвячені його пам'яті, зокрема, „Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики” та „Лаврський альманах”.

3. Вперше відомості про М.Ю. Брайчевського з'явилися у біографічному довіднику “Мистецтво України”, але подана інформація була обмежена творчою спадщиною вченого і не торкалася його наукового доробку. Довідковий характер мають енциклопедичні та довідково-бібліографічні статті про М.Ю. Брайчевського, зокрема, в такому виданні, як “Народжені Україною. Меморіальний альманах”, статті в “Енциклопедії Сучасної України” та “Енциклопедії історії України”. Відомості про його архів містяться в Путівнику “Особові архівні фонди Інституту рукопису”. Кінець 90-х років ХХ ст. можна вважати початком відродження в історичній пам'яті постаті відомого історика й археолога М.Ю. Брайчевського. У межах досліджуваної теми інтерес становлять праці Л. Винара, І.Б. Гирича, Я.І. Дзири, М.Ф. Дмитрієнко, Г.Ю. Івакіна, Я.Д. Ісаєвича, Ю.В. Кухарчука, І.М. Мельник, Ю.В. Павленка, М.А. Сагайдака, В.П. Шевченко та ін.

4. Джерельною базою дослідження є комплекс опублікованих та неопублікованих документів відомчих та наукових архівів України та фондосховища Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, зокрема, Наукового архіву Інституту археології НАН України, Наукового архіву Інституту історії України НАН України та Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського.

Основну джерельну базу дослідження становлять документи особового архівного фонду М.Ю. Брайчевського, який зберігається в Інституті рукопису НБУВ. До складу фонду входять наукові та творчі матеріали, які сам фондоутворювач у 1992 р. передав у дар відділу рукописів Центральної наукової бібліотеки ім. В.І. Вернадського НАН України (нині – ІР НБУВ). У фонді зберігається 3128 од. зб. Хронологічні рамки фонду – 1827–2002 рр. Такі хронологічні межі пояснюються тим, що в архіві зберігаються колекційні

матеріали, зібрані М.Ю. Брайчевським, зокрема, статті П.І. Прокоповича, датовані 1827–1830 рр., та спогади про вченого його дружини І.М. Мельник, датовані 2002 р.

У процесі наукового опрацювання архіву були виділені такі основні групи документів: біографічні матеріали, наукові та творчі матеріали, підготовчі матеріали до наукових праць, рецензії, матеріали громадської та службової діяльності, матеріали археологічної діяльності, листування, матеріали з дарчими написами фондоутворювачу, образотворчі матеріали, фотодокументи та матеріали інших осіб. У результаті роботи над фондом М. Ю. Брайчевського був опублікований каталог архівних документів ученого “Архів Михайла Брайчевського у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського” (К., 2007), в якому здійснено систематизацію документів особового архівного фонду вченого, встановлено дати документів, їх зміст та оригінальність; за допомогою джерелознавчого та бібліографічного аналізу подано інформацію стосовно опублікування документів.

Слід згадати, що архівні документи про наукову діяльність М.Ю. Брайчевського зберігаються в особових архівних фондах таких істориків, як Ф.П. Шевченка, О.М. Апанович та О.С. Компан. Особові архіви О.С. Компан і О.М. Апанович перебувають в науково-технічному опрацюванні в ІР НБУВ.

РОЗДІЛ 2

ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ М.Ю. БРАЙЧЕВСЬКОГО

Відомий не лише історикам, але й широкому колу представників гуманітарної науки, Михайло Юліанович Брайчевський мав високий науковий авторитет завдяки значному джерельному підґрунтю своїх праць, обширу інформації та ретельним авторським історичним реконструкціям.

Нині для встановлення та відтворення всіх віх та перипетій біографії відомого вченого М.Ю. Брайчевського ми можемо використати два шляхи:

– наукову реконструкцію на ґрунті різнопланових джерел приватного та офіційного походження;

– ретроспективне бачення свого життєвого шляху самим ученим.

Ця друга можливість забезпечена через мемуари М.Ю. Брайчевського, написані вже в 1998–2000 рр. Хоча в історичній науці мемуари вважаються суб'єктивним джерелом, вони не лише суттєво доповнюють і уточнюють інформацію про життєвий шлях, науковий доробок та творчість М.Ю. Брайчевського, його оточення, зв'язки між подіями, але й значно розширюють „горизонти знання” про вченого і одночасно пропонують об'ємну авторську саморефлексію, що є рідкісним явищем серед інтелектуалів-гуманітаріїв.

Означений принцип двох шляхів не є методом огляду „паралельних світів”, а скоріше спостереженням за одним об'єктом з різних точок зору, одна з яких пропонує „погляд із середини” (спогади М.Ю. Брайчевського).

4.1. Життєвий шлях М.Ю. Брайчевського

Про дитинство Михайла Юліановича Брайчевського ми знаємо лише з його спогадів. Дитячі спогади літнього вченого показові: вони освітлюють у пам'яті саме ті моменти, що їх свідомість історика зафіксувала як значущі для його формування. Ці „дитячі спогади” напрочуд яскраві, рельєфні й живі у викладі М.Ю. Брайчевського. Виокремимо основні блоки й теми спогадів вченого.

М.Ю. Брайчевський, корінний киянин, народився 6 вересня 1924 р. Хоча в деяких документах значиться інша дата – 7 вересня. У спогадах Михайла Юліановича знаходимо напівіронічні пояснення такої неточності: це сталося через неухважність чиновника, який робив запис у метричних документах і поставив ту дату, коли батько прийшов реєструвати дитину, не подумавши, що вона народилася на день раніше [2, № 13, арк. 1].

М.Ю. Брайчевський зазначив, що, мабуть, з того часу і виникла в нього відраза до бюрократів і бюрократії [2, № 13, арк. 1]. Остання фраза здається нам дуже важливою: вона вказує на те, що негативне ставлення вченого до тогочасної політики й політичної системи в цілому, яке в майбутньому принесе йому чимало неприємностей, почало формуватися ще в дитинстві.

Цікаво, що в спогадах дитинства після вказівки на дату й місце народження М.Ю. Брайчевський повів розповідь не про своїх батьків, а про будинки, вулиці, парки та пам'ятники, що оточували будинок, де мешкала його родина. При цьому він вказував не лише колишні, але й сучасні назви вулиць, зазначав, чи збереглися тогочасні садиби, чи на їхньому місці вже збудовано щось інше. Цьому детальному опису в спогадах ученого присвячено декілька аркушів.

Це є яскравим свідченням того, що Київ для М.Ю. Брайчевського був не просто місцем проживання, це було його місто, яке він знав, мабуть, як ніхто інший. Кожна вулиця, кожний провулок чи площа були для нього окремою сторінкою багатовікової історії Києва. І таких сторінок прочитано ним безліч: історія міста, його минуле й сьогодення посідали визначне місце в творчості вченого. Але Київ для історика М.Ю. Брайчевського був не тільки об'єктом наукового дослідження. Спілкування з цим містом, заглиблення в таємниці його минулого завжди було пронизане в нього глибоким емоційним сприйняттям, відчуттям єдності, зрощеності.

Для М.Ю. Брайчевського не було в Києві безіменних об'єктів. Він знав, хто зводив будинок, хто мешкав у ньому, які події там відбувалися. І це стосується не лише давньоруського часу. У свій час М.Ю. Брайчевський був одним із натхненників і активних учасників інвентаризації пам'яток архітектури старого міста, в результаті якої було виявлено та врятовано від знищення чимало перлин старої архітектури, історичної „фонові” забудови, кожна споруда якої цікава вже тим, що відтворює певний зріз історії міста.

М.Ю. Брайчевський любив рідне місто як живу й дорогу йому людину. В усіх його, таких різних за темами і змістом, працях постійно присутній образ Києва: перекази, особи, зарисовки його окремих частин, вулиць, пам'ятників тощо.

Далі цілий розділ присвячено родинним зв'язкам Брайчевських – з одного боку, і Виноградових – з іншого. Тут учений дав пояснення й стосовно походження свого прізвища. На його думку, прізвище Брайчевські походило від назви села Браїчев, яке знаходиться у Чернівецькій області [2, № 13, арк. 6].

Як згадував М.Ю. Брайчевський, він походив з давнього шляхетного роду, якому за часів Катерини II були надані дворянські привілеї. З середини XIX ст. родина Брайчевських проживала в Києві. У Карла Брайчевського – діда Михайла Юліановича – було двоє дітей: дочка Вікторія та син Юліан. Вікторія була незаміжня і не мала дітей. Юліан Карлович (1888–1956) одружився з Вірою Архипівною, уродженою Виноградовою (1891–1976), батьки якої також мешкали в Києві. У 1910 р. у сім'ї Юліана та Віри Брайчевських народилася дочка Олена, а в 1924 р. – син Михайло. Вони проживали неподалік Бессарабського ринку по Новому провулку, 4, кв. 6 (нині – вул. М. Кропивницького).

Батько М.Ю. Брайчевського все життя працював бухгалтером, а мати присвятила себе домашньому господарству, завдяки чому Михайло Юліанович, за його власними словами, “зміг вести творче існування і досягти

тих наслідків, які мали місце реально” [2, № 13, арк. 9].

Учений писав, що в його батька були зовсім інші плани щодо вибору професії сина. Батько мріяв, щоб хтось із його дітей (мається на увазі Михайло та його старша сестра Олена. – *О. Б.*) пішов шляхом мистецтва. Мати ж мріяла бачити сина лікарем. Але діти пішли шляхом науки: сестра стала хіміком, а Михайло – істориком.

У 1932–1942 рр. М.Ю. Брайчевський навчався в київській школі № 83, що незадовго до того була переведена на російську мову викладання. Характеризуючи своїх учителів, учений виділяв учительку української мови та літератури Марію Полікарпівну Юркову. Він зазначав, що саме вона мала особливий вплив на формування його свідомості, прищепила йому глибокий інтерес до української проблематики, і саме завдяки їй він засвоїв головну істину свого життя: кожний народ має право на свою мову, на свою культуру і на свій особливий імідж [2, № 13, арк. 23].

Під час німецької окупації сім'я Брайчевських залишилася в Києві, лише Олена Юліанівна пішла на фронт, де працювала медичною сестрою у фронтовому шпиталі. М.Ю. Брайчевський, склавши екстерном випускні шкільні іспити, працював лаборантом у фотоательє „КИК”. Потім він вступив до Київського політехнікуму, після закриття якого, щоб не потрапити на каторгу до Німеччини, змушений був працювати в Київському лазареті. За станом здоров'я він не міг виконувати тяжку фізичну працю, тому його змусили працювати „художником” – підписувати померлим хрести.

У кінці літа та восени 1943 р. сім'я Брайчевських через пожежу на центральних вулицях Києва мешкала на Деміївці, по вул. Нововолодимирській, 16. У цьому будинку жила рідна сестра матері Михайла Юліановича – Тетяна Архипівна, за чоловіком Євсєєва.

Після звільнення Києва з грудня 1943 р. по березень 1944 р. М.Ю. Брайчевський працював в управлінні головного архітектора ОСМУ – 305 („Гипрогражданстрой”). Його вчителем був відомий архітектор професор П.Ф. Альошин, який, очевидно, і прищепив М.Ю. Брайчевському любов до історичних пам'яток Києва.

Становлення М.Ю. Брайчевського як вченого розпочалося вже в студентські роки, коли в 1944 р. він вступив на історичний факультет Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка і одночасно був зарахований слухачем на філософський факультет цього самого університету.

Студентські роки – це найкращий період інтелектуального і духовного розвитку більшості майбутніх учених, своєрідна “золота доба”. Для М.Ю. Брайчевського вона також була визначальним етапом формування особистості та розвитку професіоналізму.

Саме в Університеті він захопився вивченням стародавньої історії та археології. Цьому сприяло й те, що курс археології викладав тодішній директор Інституту археології АН УРСР Л.М. Славін, який зачаровував молодь своєю ерудицією та закоханістю в археологію. З 1945 р. М.Ю.

Брайчевський брав участь у роботі університетського археологічного гуртка, який співпрацював з Інститутом археології АН УРСР, а його члени брали

участь в археологічних експедиціях, що їх проводив ІА АН УРСР. Великий вплив на молодого науковця справила його перша археологічна експедиція, очолювана визначним фахівцем слов'янсько-руської археології Б.О.

Рибаківим, який тоді досліджував Переяслав-Хмельницький [94, с. 17]. А далі була участь у розкопках цілої низки стародавніх пам'яток України під керівництвом таких досвідчених вчених, як П.П. Єфименко, М.Я. Рудинський та С.М. Бібіков [94, с. 17]. Демократична обстановка археологічних експедицій сприяла тісним контактам, всебічному спілкуванню маститих учених та молоді, що заклало засади справжнього наукового фаху, визначило високий рівень наукових праць М.Ю. Брайчевського.

Навчаючись в Університеті, М.Ю. Брайчевський разом з іншими відбудовував зруйнований під час війни головний університетський корпус, а також робив копії креслень його приміщень, що їх у 30-х роках ХІХ ст. виготовив архітектор В. Беретті. Про фаховий рівень цієї роботи молодого вченого свідчить той факт, що за кресленнями М.Ю. Брайчевського будівельники-реставратори майже відтворили первісний вигляд Червоного корпусу [83, с. 11].

Завдяки керівним якостям М.Ю. Брайчевського було обрано членом комсомольського бюро історичного факультету. Він узяв на себе відповідальність за найскладніший сектор життя факультету – академічний. Але молодий учений не збирався воювати з невстигаючими студентами та боротися за дисципліну, він планував займатися науковою діяльністю факультету, маючи за мету безпосередню співпрацю перспективних студентів із науковими установами, зокрема, з академічними інститутами України, ставлячи за зразок свій особистий зв'язок з Інститутом археології АН УРСР. На думку М.Ю. Брайчевського, така співпраця мала принести користь як одній, так і іншій стороні: Академія наук заздалегідь забезпечувала себе талановитою зміною, а рівень підготовки кадрів істотно підвищувався вже в ході навчання.

Свій план М.Ю. Брайчевський збирався реалізувати через Наукове студентське товариство (НСТ), яке за його ініціативою і було створене. Головою правління Товариства, звичайно ж, було затверджено М.Ю.

Брайчевського. Цю посаду він займав упродовж 1945–1946 рр. Головний напрям діяльності Товариства полягав у проведенні наукових студентських конференцій, як загальноуніверситетських, так і міських. За активну участь у роботі НСТ М.Ю. Брайчевський був нагороджений Почесною грамотою ЦК ЛКСМУ [93, с. 28].

Уже в той час радянська влада нанесла перший удар по національним ідеям молодого вченого. В університетському видавництві готувався до друку збірник доповідей, що були прочитані на установчій студентській конференції в 1945 р., і на першому місці там була стаття М.Ю. Брайчевського „До питання про походження українського народу”. Проте в ті часи праця з такою „націоналістичною” назвою не могла бути надрукована, тому статтю вилучили зі збірника, хоча жодних серйозних підстав для того не було.

У своїх спогадах учений розкрив загальні тенденції радянської влади щодо розвитку передових наукових ідей у цей період, він розумів, що є маленькою часткою загального процесу післявоєнного етапу репресивного механізму сталінського режиму, чергова хвиля якого торкнулася всіх сфер наукового життя. Він з біллю писав про те, як знищувалися паростки нової науки, згадуючи, що постраждали точні науки (фізика, кібернетика), біологічні (генетика, фізіологія), соціальні (філософія, історія), гуманітарні (мовознавство, література) [2, № 13, арк. 105].

З вересня 1945 р. М.Ю. Брайчевський завдяки протекції свого наукового керівника професора Л.М. Славіна, не припиняючи навчання на стаціонарі, почав працювати художником-креслярем в Інституті археології АН УРСР. З того часу життя й наукова діяльність ученого були пов'язані переважно з цим Інститутом. Отримавши після закінчення Університету право вільного вибору місця роботи, він у 1949 р. став молодшим науковим співробітником Інституту археології, а в 1956 р., успішно захистивши в 1955 р. кандидатську дисертацію, – старшим науковим співробітником [2, № 2, 3].

М.Ю. Брайчевський досліджував слов'янські старожитності, вивчав питання взаємозв'язків ранніх слов'ян із Римською імперією. Він швидко став відомим археологом, розкопуючи такі пам'ятки слов'янської культури, як Пастирське та Городське городища, досліджуючи святилище в селі Іванківцях тощо. Подаючи в 1955 р. до захисту кандидатську дисертацію на тему “Римська монета на території України”, він мав у науковому доробку вже понад 40 опублікованих статей. Йому доручали писати великі розділи в колективних монографіях “Нариси стародавньої історії Української РСР” [3, № 35] та “Історія українського мистецтва” [3, № 30].

Велика працездатність молодого вченого, його аналітичні здібності, досвід наукової роботи, який дуже швидко нарощувався, його прагнення сказати нове слово в науці завершилося підготовкою в 1960 р. фундаментального дослідження „Біля джерел слов'янської державності” [3, № 33]. Цю працю він сприймав як докторську і подав її на захист. Проте вона не пройшла представлення ще на етапі обговорення в Інституті археології АН УРСР. Опоненти висловилися проти “революційних” концепцій, які докорінно руйнували встановлені схеми історичної науки.

Разом з тим, опубліковані праці М.Ю. Брайчевського діставали високу оцінку визначних науковців, зокрема, В.П. Петрова (Домонтовича), що свідчило про те, що високий рівень фундаментальних досліджень ученого цілком відповідав і навіть перевищував вимоги, які ставилися перед докторськими дисертаціями, але в статусі кандидата історичних наук М.Ю. Брайчевський залишався аж до 1989 р.

У тому ж 1960 р. М.Ю. Брайчевського було переведено до Інституту історії АН УРСР, в якому він пропрацював до 1968 р. Переведення до цього Інституту засвідчувало визнання вченого як провідного фахівця з історії раннього слов'янства та Київської Русі. Цим, фактично, було посилено діяльність провідної історичної установи, яка займалася історією України лише приблизно з XVI–XVII ст., а головну увагу зосереджувала на добі

громадянської війни та будівництва соціалізму [108, с. 9].

У 1968 р. М.Ю. Брайчевського – провідного вченого Інституту історії – звільнили з роботи: начебто через скорочення штатів. Звичайно ж, причиною була не наукова неспроможність фахівця, а, навпаки, його бурхлива наукова та громадська діяльність, гострі принципові виступи, що виходили за межі “дозволеного”.

У 1970 р., коли директором Інституту археології АН УРСР став член-кореспондент Академії наук УРСР Ф.П. Шевченко, він з дозволу секретаря ЦК КПУ Ф. Овчаренка зарахував М.Ю. Брайчевського на посаду, як одного з найкращих фахівців з історії Києва. Так М.Ю. Брайчевський повернувся до Інституту археології, став старшим науковим співробітником Київської постійно діючої експедиції як спеціального відділу з вивчення та збереження стародавніх пам’яток Києва та його околиць. Учений розгорнув енергійну діяльність зі створення та підготовки до друку щорічника експедиції “Київська старовина”. Також він готував до друку створене М. Берлінським у кінці XVIII ст. фундаментальне дослідження з історії Києва, доповнивши його власною передмовою та ґрунтовними коментарями [12, № 2941].

Проте після зняття П.Ю. Шелеста та приходу до влади В.В.

Щербицького розпочалася нова хвиля репресій. Видання “Київська старовина” та “Середні віки на Україні” були закриті та вилучені з бібліотек. М.Ю. Брайчевського знову звільнили з роботи – він, за офіційною версією, не витримав конкурсу на посаду старшого наукового співробітника. І знову будь-яка згадка про вченого чи посилення на його праці стають суворо забороненими. Так, з продажу було вилучено ілюстровану карту стародавнього Києва X–XIII ст. лише через те, що там була згадка про одну з його праць. Було заборонено продаж ленинградської збірки на честь 70-річчя М.К. Каргера, – через статтю І. Шаскольського, в якій побіжно і навіть критично згадувалася одна праця М.Ю. Брайчевського [94, с. 20]. Праці вченого були вилучені з бібліотечних фондів та передані до спецхранів, з бібліотек вилучалися навіть картотеки його творів.

До 1978 р. учений залишався без роботи, заробляв на прожиття, працюючи поштарем, хоча й не припиняв щоденної наукової роботи.

Після багатьох років самостійної дослідницької діяльності, вимушеного писання “в стіл”, М.Ю. Брайчевський у 1978 р. поновився на роботі в Інституті археології АН УРСР.

У 1989 р. М.Ю. Брайчевський захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. Цей захист був запізнілим офіційним визнанням заслуг вченого перед історичною наукою. Він проходив у формі наукової доповіді “Східні слов’яни у I тисячолітті н. е.” [3, № 53], яка узагальнювала авторську концепцію розвитку східного слов’янства, викладену в шести монографіях та численних статтях.

Лише за часів деідеологізації суспільства та суверенітету України почали визнаватися заслуги М.Ю. Брайчевського. Він був удостоєний звання “Заслужений діяч науки і техніки України” та відзначений у 1997 р. премією ім. М.С. Грушевського НАН України за цикл праць з проблем методології і

методики історичної україністики. Його було обрано дійсним членом Вільної Української Академії Наук у США.

На початку 1990-х рр. М.Ю. Брайчевського обрали професором Києво-Могилянської академії. Розуміючи, як важливо в цей переломний період української історії донести до молоді правдиву й незаідеологізовану інформацію про нашу історію, вчений підготував курс лекцій з історії України для вузів. У 1993 р. вийшов друком його “Конспект історії України” [3, № 55] – тезовий виклад цього курсу, де цілісно і логічно подавалася історія України від найдавнішого часу до наших днів.

За часів радянської влади М.Ю. Брайчевський зазнав переслідувань, а в незалежній українській державі його вже не карали, але й не звертали на нього належної уваги. Величезний внесок ученого в розвиток національної культури, як і його подвижницька участь у боротьбі за українську державність, не були оцінені повною мірою. У 1993 р. М.Ю. Брайчевський балотувався на посаду члена-кореспондента Національної академії наук України, в якій він пропрацював піввіку, але не був обраним.

Упродовж життя М.Ю. Брайчевський займав велику кількість посад: член вченої ради та спеціалізованої вченої ради по захисту докторських дисертацій Інституту археології НАН України, дійсний член Вільної Української Академії Наук (США), професор Києво-Могилянської академії, член Назірної ради Києво-Могилянської академії, голова Київського осередку Українського Історичного Товариства (США), член редколегії та заступник головного редактора журналу “Український історик” (США), член редколегій журналу “Розбудова держави” та альманаху “Золоті ворота”, член громадської інспекції при правлінні Українського товариства охорони пам’яток історії та культури, член науково-консультативної комісії по відбудові пам’ятників архітектури та інших числених громадських організацій.

Навіть після виходу в 1998 р. на пенсію М.Ю. Брайчевський продовжував активно працювати в історичній тематиці, відгукувався статтями в газетах та журналах на події сьогодення, ділився з громадськістю своїм баченням шляхів розбудови незалежної української держави.

М.Ю. Брайчевський упродовж своєї наукової діяльності не прагнув посісти навіть скромну науково-адміністративну посаду, яка б сковувала незалежність ученого. Він був позбавлений можливості створити власну офіційно визнану наукову школу і не мав аспірантів, проте його науковий авторитет спричиняв постійні звернення до нього молодих науковців, з якими він із задоволенням спілкувався.

Помер Михайло Юліанович Брайчевський 23 жовтня 2001 р. у Києві. Перед смертю він попрохав свою дружину Ірину Миколаївну Мельник розвіяти його прах біля стін Михайлівського Золотоверхого собору з боку Дніпра. Вона виконала останню волю свого чоловіка. Урна з символічними останками вченого покоїться на Байковому кладовищі.

Іntenсивна наукова діяльність не перешкоджала М.Ю. Брайчевському завжди перебувати у вирі суспільних подій, які відбувалися в Україні. В часи хрущовської “відлиги”, зародження руху “шістдесятників” він постійно

спілкувався з представниками творчої інтелігенції, був учасником різноманітних культурно-мистецьких заходів – літературних вечорів, художніх виставок, інших зібрань, на яких лунало вільне українське слово, обговорювалися питання відродження національної культури, національних традицій. Активну участь брав М.Ю. Брайчевський і в діяльності знаменитого Клубу творчої молоді, який став осередком кращих представників прогресивної інтелігенції Києва.

Засідання цього клубу, що виник у 1960 р., проходили в стінах Жовтневого палацу. Спочатку на них збиралися виключно гуманітарії – літератори, художники, композитори, режисери, актори, історики. Пізніше до них приєдналася й технічна інтелігенція – науковці з інститутів кібернетики, фізики тощо. Це єднання техніків і гуманітаріїв ще більше урізноманітнювало тематику творчих вечорів.

Покоління „шістдесятників” було особливим явищем та цілим періодом української історії, яке визначило й особистість М.Ю. Брайчевського, талановитого вченого та публіциста, письменника та художника. Щоб скласти уявлення про коло спілкування в КТМ та з’ясувати, під чий вплив розвивалися ідейні підгляди вченого, потрібно згадати особистостей, які брали участь у цьому Клубі, де зустрічалися вчені й публіцисти – І.М. Дзюба, О.М. Апанович, І.О. Світличний, Я.І. Дзира; поети й письменники – І.Ф. Драч, В.С. Стус, Л.В. Костенко; художники – Г.С. Севрук, І.М. Гончар; кінематографісти – Л.М. Осика, С.Й. Параджанов; композитори – Л.О. Грабовський, В.П. Губа та багато інших видатних особистостей [94, с. 16; 108, с. 12, 13].

Одним із найактивніших діячів КТМ від самого його заснування була А. О. Горська. Саме вона й залучила М.Ю. Брайчевського до участі в роботі Клубу. Завітавши з колегою Г.А. Зубченко до Інституту історії АН УРСР, вона запросила вченого читати в Клубі лекції з історії та давньої архітектури Києва. Відбулося це в 1963 р., коли вийшла друком монографія М.Ю.

Брайчевського “Коли і як виник Київ”, завдяки якій, а також серії статей з історії Києва ім’я вченого стало відоме не лише науковому осередку, але й широким колам освіченої громадськості.

З того часу почалася діяльність М.Ю. Брайчевського в КТМ. Він приходив після роботи до палацу і розповідав про історичні пам’ятки й споруди Києва, про історію їхнього виникнення, про їхніх авторів та архітекторів. Розповіді доповнювалися екскурсіями по Києву – безпосереднім знайомством з перлинами старої архітектури. Історик М.Ю. Брайчевський одразу й дуже органічно вписався в ті мистецькі кола, полонивши аудиторію глибоким знанням минулого українського народу, широтою ерудиції в різних сферах науки та культури і, найголовніше, тим, що не боявся говорити правду, давати об’єктивну оцінку історичним подіям та особам.

М.Ю. Брайчевський відвідував заборонені літературно-мистецькі вечори, був активним учасником інститутського козацького і всеукраїнського лекторію, на який збиралося до тисячі слухачів навіть із найвіддаленіших районів Київщини. Проводили його в клубі заводу Точелектроприлад, потім в

Інституті нафтопереробки в Академмістечку, востаннє в 1967 р. – у Будинку вчених його проводили М.Ю. Брайчевський і троє його однодумців з Інституту історії АН УРСР – О.М. Апанович, О.С. Компан та Я.І. Дзира. Ці зібрання були закриті, тому що, мовляв, приміщення будинку для вчених може не витримати великої кількості присутніх. Протримався лекторій понад місяць [83, с. 22, 23].

Але діяльність М.Ю. Брайчевського в КТМ не обмежувалася пропагандою історичних знань. Він брав активну участь і в інших заходах, зокрема, був одним із головних організаторів мандрівки автобусами до Шевченкових місць – Чигирина, Холодного Яру, Суботова – під час першого святкування в 1964 р. на державному рівні 150-річчя від дня народження Т.Г. Шевченка, за що був нагороджений почесною “Шевченківською” грамотою. І навіть після того, як компартійна влада припинила діяльність Клубу, М.Ю. Брайчевський продовжував ходити на його засідання, які ще якийсь час проводилися вдома або в майстерні А. Горської та її чоловіка, художника В. Зарецького [108, с. 13].

Спілкування в КТМ з творчою інтелігенцією, якому була притаманна розкутість мислення, безперечно, сприяло збагаченню наукового потенціалу М.Ю. Брайчевського, а також справило великий вплив на формування суспільно-політичних поглядів ученого.

2.2. Науково-творчі інтереси М.Ю. Брайчевського та його суспільно-політична позиція

Науково-творчі інтереси М.Ю. Брайчевського

Енциклопедичність знань, творчість натури Михайла Юліановича Брайчевського знайшли своє втілення не лише у фундаментальних дослідженнях з проблем історії та археології. Його увагу привертала найрізноманітніші напрями науки, культури, мистецтва.

Він першим з українських істориків-археологів звернувся до проблеми застосування кібернетики в суспільних науках, особливо в археології, збагнувши, які великі перспективи це відкриє. Увійшовши до складу В сесоюзної комісії “Кібернетика і питання методології та методики історичного дослідження”, яку було створено в 1964 р. при Президії АН СРСР, М.Ю. Брайчевський брав активну участь в організації Першої наукової конференції, присвяченої використанню досягнень кібернетики в суспільних науках. Він пропонував ввести спеціальний математичний курс для істориків, а також широко висвітлював у літературі досягнення вітчизняної та зарубіжної науки в застосуванні ЕОМ та створенні систем інформації в історичній науці. Для прикладу можна навести лише декілька його праць, зокрема, “Машинный библиографический поиск в области археологии Украины” [3, №161], “Археология і кібернетика” (цикл статей) [3, № 185], “Автоматична побудова археологічних ізонот” [3, № 299–301] та ін.

М.Ю. Брайчевський відомий також і як художник, який не раз з успіхом демонстрував свої роботи громадськості. Ним створено галерею портретів діячів Київської Русі, ілюстрації до “Слова о полку Ігоревім”, низку робіт на давньоруську тематику. Він значною мірою ілюстрував і свої праці. Він був автором поетичних творів, зокрема, таких, як поеми “Тригорій Сковорода” [3, № 445] та “Кошовий Іван Сірко” [3, № 444], “Книга притчей” [3, № 448], “Гориславич” [3, № 456] та ін. З під його пера вийшло навіть кілька детективів

Вагомим є внесок ученого в мистецтвознавство, літературознавство та філософію. Він не раз брав участь в організації художніх виставок і писав на них кваліфіковані відгуки у фахових журналах [3, № 175, 253–254, 288]. Він був консультантом при створенні історичних фільмів “Захар Беркут” і “Тіні забутих предків”, які увійшли до класики українського кінематографу [8, № 1695]. Не менш глибокими та змістовними були й рецензії М.Ю.

Брайчевського на літературні твори [5, № 829, 837, 876]. Їхня нестандартність, як і сам факт уваги до твору такої неординарної постаті підносили популярність автора.

Про ґрунтовність знань М.Ю. Брайчевського в різних наукових і культурних сферах свідчить ще один маловідомий факт із його біографії. Про нього ми дізнаємося з переписки М.Ю. Брайчевського з видавництвом “Соцэкгиз” [8, № 2210–2212]. У 1959 р. Академія суспільних наук та Інститут філософії АН СРСР разом з видавництвом “Соцэкгиз” оголосили всесоюзний конкурс на кращий підручник з історії філософії. Це був час, коли після засудження культу особи Сталіна виникла потреба переглянути догми попереднього посібника, який був відредагований самим Сталіним, а тому упродовж багатьох років не зазнавав жодних змін. Конкурс проходив у два етапи: спочатку слід було надіслати розгорнутий план-проспект посібника. М.Ю. Брайчевський вирішив узяти в ньому участь. Його одноосібний проспект різко виділявся серед проектів відомих авторських колективів різних академічних установ. Але він дістав схвальну оцінку журі, а його автор – запрошення до участі в другому турі, про що його повідомили листом, підписаним головою журі.

За три місяці титанічної роботи окрилений успіхом молодий учений написав працю обсягом 20 авторських аркушів – “Основы марксистской философии” [3, № 65]. Та підручник не пройшов конкурсу: як написали вченому в листі, він переобтяжений незрозумілими та занадто науковими термінами, буде складним у сприйнятті для студентів, для яких призначався, і є скоріше монографічним дослідженням, ніж підручником, яким повинен бути за умовами конкурсу. Але невдовзі в новому посібнику з філософії, виданому “Соцэкгизом” під ім’ям іншої особи, М.Ю. Брайчевський знаходив цілі абзаци і розділи зі своєї розкритикованої конкурсної праці.

Якщо спробувати охарактеризувати основи філософської системи, на яких ґрунтувалися філософські погляди М.Ю. Брайчевського, то вона, в свою чергу, спиралася на класичні філософські концепції, в яких буття і єдине – центральні поняття. Основним законом, який правив у цій концепції, був

закон вічного повторення. Світова модель, як її уявляв учений, була одночасно і простою, і складною. Суспільний розвиток нагадував сходження по драбині. Кожна перекидалина тієї драбини лежить над уже пройденою перекидаиною; вона йде паралельно, але не повторює її: рух відбувається на більш високому рівні. Отже, таке повторення не було простим відтворенням одного і того ж, а було його утвердженням.

Ця система багато в чому нагадувала філософську концепцію Фрідріха Ніцше, в якій вічне повернення відіграло ключову роль. Вищим принципом філософії М.Ю. Брайчевського була контингентність, яка розумілася як необхідність випадкового, поява якого, проте, відбувалася за своїми законами, а не хаотично [132, с. 104, 105].

Головною ознакою кожного історичного періоду розвитку людства вчений вважав світогляд. Світогляд стосувався всіх сфер розумової діяльності – науки, мистецтва, філософії, моралі тощо. Проте поняття світогляду немислиме без його етичної основи. Вихідною точкою свого життя, зокрема, й особистого, М.Ю. Брайчевський вважав етичне, наприклад, у виборі знайомих, друзів, колег. Ця обставина створювала йому чимало незручностей та розчарувань, оскільки серед чималої кількості науковців, митців та людей інших професій, які претендували на увагу вченого, не часто можна було зустріти “етичних людей”, а часто – зовсім навпаки.

Займався М.Ю. Брайчевський і проблемами архівознавства. Про це свідчать його зауваження з приводу проекту Закону України “Про національний архівний фонд і архівні установи”, висловлені вченим на початку 90-х років минулого століття, рукописний варіант яких зберігається в архіві вченого в ІР НБУВ [6, № 1230]. Зауваження М.Ю. Брайчевського торкалися багатьох аспектів проекту, зокрема, обліку, збереження, комплектування та використання Національного архівного фонду, повернення документів історичної спадщини, що перебувають за кордоном тощо. Але особливу увагу вчений приділив уточненню питання про особові архіви (вчений називав їх персональними чи приватними [6, № 1230, арк. 2]). Він вимагав розмежувати поняття архівних збірок, які просто є чієюсь власністю, і особових архівів, які передано на зберігання до державних архівних установ. Учений зауважував, що друга категорія взагалі була відсутня у проекті Закону, в той час, як вона потребувала окремого правового забезпечення, особливо в питаннях гарантії дотримання авторських прав [6, № 1230, арк. 2]. Архіви вчених, письменників, митців містять величезну кількість неопублікованих праць, які, якщо не внести поправки до проекту Закону, можуть стати об’єктом плагіату і бути опублікованими під чужим ім’ям. Цьому потрібно було рішуче запобігти, і для того М.Ю. Брайчевський пропонував внести до тексту пропонованого Закону статтю, яка б забороняла користуватися документами особового архіву без спеціального дозволу власника [6, № 1230, арк. 2].

Також вчений зазначав про співвідношення понять “архівні матеріали” та “пам’ятки історії та культури”: велика кількість архівних документів мають статус пам’яток, що перебувають під охороною держави, а, отже, потребують

особливого режиму зберігання. Тому законодавчі постанови про Національний архівний фонд потрібно узгодити постановами законодавства про пам'ятки історії та культури, а до інституцій, які видають архівною справою, потрібно додати Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, особливо в питаннях експертизи при визначенні статусу тих чи інших матеріалів [6, № 1230, арк. 2].

Суспільно-політична позиція М.Ю. Брайчевського

Заборона КТМ, арешт деяких його членів знаменували закінчення хрущовської “відлиги”, почалася боротьба з дисидентством, українським “націоналізмом”. Проте після офіційного засудження культу особи Сталіна цей процес супроводжувався зміною форм та методів боротьби з інакомисленням, почалося застосування методів психологічного тиску, моральних травм, звільнення з роботи і, таким чином, позбавлення талановитих учених можливості реалізувати свої можливості.

Під цю кампанію підпала когорта вже зрілих учених-істориків: ярлик “націоналістів” прикріпили в Інституті історії АН УРСР до М.Ю.

Брайчевського та його колег – О.М. Апанович, О.С. Компан, Я.І. Дзири. Одним із напрямів цього процесу була спроба ідейної інтеграції вчених у концепції офіційної історіографії.

Радикальний поворот у житті М.Ю. Брайчевського зробили події, пов'язані зі святкуванням 300-річчя Переяславської ради. У 1966 р. на вченій раді Інституту історії АН УРСР, де обговорювалося питання підготовки нової енциклопедії з історії України, дирекція доручила М.Ю. Брайчевському дати на сторінках “Українського історичного журналу” відповідь на дискусійне питання: чим була для України Переяславська угода – актом приєднання чи возз'єднання?

Термін „возз'єднання” виник і почав свідомо впроваджуватися та поширюватися в період підготовки урочистого святкування 300-річчя приєднання Росії та України за угодою 1654 р., щоб підкреслити закономірність і незворотність перебування України в складі Росії.

Після смерті Сталіна це поняття розглядалося в спеціальному документі 1954 р. “Тези ЦК КПРС до 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654–1954)”, де обґрунтовувалася ідея возз'єднання України з Росією в 1654 р., коли здійснилося об'єднання українців із братнім російським народом. Вхідження до складу Російської імперії розглядалося як велике благо для України, поштовх до її економічного, політичного та культурного розвитку.

У постсталінський період (середина 50-х – 60-ті роки ХХ ст.) репресії щодо української культури та історіографії дещо послабилися, що сприяло незначному пом'якшенню найбільш одіозних історичних оцінок та інтерпретацій. В українській історіографії з'явився творчий доробок таких відомих дослідників історії Визвольної війни, як І.П. Крип'якевич, Ф.П. Шевченко, М.Ю. Брайчевський, О.М. Апанович та ін. Змушені творити свої праці в умовах ідеологічного диктату, ці дослідники так чи інакше виходили в своїх працях за межі дозволеного, розширюючи проблематику і

заглиблюючись у сутність тогочасних процесів. Разом з тим, відома гостра критична стаття М.Ю. Брайчевського, цілий аналітичний трактат “Приєднання чи возз’єднання?”, в якому він виступив з критикою основних положень “Тез”, була найгрунтовнішою [3, № 176].

У архівах вченого та інших осіб в ІР НБУВ, зокрема, О.М. Апанович та О.С. Компан, зберігаються документи про обставини написання цієї статті та її офіційне обговорення. Дослідник зробив ряд висновків, важливих для концептуально нового розуміння подій і явищ Визвольної війни та українсько-російських відносин: про визначальність принципу прогресивності національно-визвольної боротьби; про шкідливість для України та закабалених Росією народів теорії російського месіанізму; про розвиток буржуазних тенденцій в Україні в середині XVII ст.; про негативні наслідки в політичній, економічній, культурній та сфері міжнародних відносин, які мав для України переяславсько-московський договір 1654 р.

М.Ю. Брайчевський, аналізуючи українську історію середини XVII ст., трактував її з державницьких позицій, протиставляючи Українську державу Російській, що вже саме по собі було неприпустимим в умовах радянської дійсності. Вчений протестував проти офіційної позиції, за якої всі явища, події і постаті української історії мали оцінюватися виключно з точки зору їхньої лояльності щодо Росії, політики царату та діяльності російського уряду. Ці позиції М.Ю. Брайчевського отримали розвиток у його монографії “Конспект історії України” [3, № 55].

Більше того, вчений на основі ґрунтовного аналізу праць фундаторів марксизму-ленінізму показав, що їхні істинні концепції були прямо протилежними тим ідеям, які видавалися за марксизм радянською владою.

Завдяки цій праці М.Ю. Брайчевський став для української інтелігенції символом правдивого патріота батьківщини, який кинув виклик партійним історикам – фальсифікаторам історії України. Критикуючи “Тези до 300-річчя возз’єднання України з Росією (1654–1954)”, М.Ю. Брайчевський писав: “... історія України дістала дуже своєрідну інтерпретацію. Виходило, що протягом багатьох століть український народ боровся головним чином... проти власної національної незалежності. І що, отже, всі ті, хто кликав його на боротьбу за національну незалежність, були... найлютішими ворогами українського народу” [3, № 176, арк. 15].

Здавалося б, нічого науково нового про Переяславську раду М.Ю. Брайчевський не сказав, але сам факт незгоди рядового історика з генеральною лінією партії з ключової проблеми української історії багато про що говорив. Ця стаття була одним із небагатьох сміливих виступів саме істориків проти радянської тоталітарної системи. Попередниками його статті були праці Ф.П. Шевченка “История Русов или Малой России”, опублікована 1966 р. на сторінках Українського історичного журналу, та І.М. Дзюби “Інтернаціоналізм чи русифікація?”, яка поширювалася самвидавком спільно з рукописом статті М.Ю. Брайчевського.

На жаль, висловлені свого часу М.Ю. Брайчевським думки та ідеї не знайшли належного продовження та розвитку у вітчизняній історіографії 1970

-х – початку 1980-х рр. Помітні досягнення на археографічному поприщі хоч і дали можливість долучитися до вивчення історії Визвольної війни широкому колу дослідників, однак через очевидні недоліки документальних видань (тенденційність у підборі матеріалів, їхню підпорядкованість офіційній концепції) не позначилися на переосмисленні встановлених стереотипів та історичних міфів. До кінця 1980-х рр. фактично не було зроблено жодної спроби в середовищі вітчизняних науковців піддати конструктивній ревізії існуючу концепцію Визвольної війни. Навіть офіційне відзначення чергового ювілею Переяславської ради в 1979 р. не призвело до якісних зрушень ні на рівні науково-теоретичних розробок, ні на рівні деформованої суспільної свідомості.

М.Ю. Брайчевський, звичайно, знав, чим він ризикує. Але він плекав надію, що у вищих ешелонах української влади знайдуться патріотично налаштовані особистості, здатні позитивно оцінити інформацію про дійсний перебіг подій у минулому України. Тому подав свою статтю не до “самвидаву”, а, як і передбачалося, до редакції УІЖ. Хоча стаття, закономірно, не була опублікована, вона поширилася машинописним передруком по всій Україні, якимось чином потрапила і за кордон. Та ще до того, як на початку 70-х років минулого століття її опублікували на Заході, М.Ю. Брайчевського було звільнено з роботи.

Офіційним приводом для звільнення стало підписання ним у 1968 р. листа – звернення групи української інтелігенції до керівництва СРСР із протестом проти репресій, які розгорнулися в Україні у другій половині 60-х років ХХ ст. Лист не дав очікуваних результатів, але обернувся для тих, хто його підписав, судовими справами, виключенням із творчих спілок, вигнанням з роботи. Одразу чотирьох провідних наукових співробітників Інституту історії звільнили з роботи “за скороченням штатів” – М.Ю. Брайчевського, О.С. Компан, О.М. Апанович та Я.І. Дзиру, які отримали ярлик буржуазних націоналістів.

Це був перший відчутний удар, який обернувся для вченого двома роками вимушеного безробіття.

До постійної роботи за фахом ученому вдалося повернутися лише в 1970 р. Але в Україні почався новий етап ідеологічного терору, пов’язаний з усуненням із посади першого секретаря ЦК КП(б)У П. Шелеста і призначенням на його місце В. Щербицького. В цей час за кордоном була опублікована стаття М.Ю. Брайчевського “Приєднання чи возз’єднання?”, тому вчений одним з перших потрапив до “чорного списку”. За вказівкою ЦК його статтю обговорили і засудили в Інституті історії АН УРСР, від нього вимагали публічного заперечення, визнання викладених у його праці положень хибними. Але проти кожного з пунктів обвинувачення М.Ю. Брайчевський висунув ще більш вагомні аргументи на підтвердження обґрунтованості своїх висновків. Визнав він лише те, що стаття потрапила за кордон і була опублікована там без його відома. В особовому архівному фонді М.Ю. Брайчевського в ІР НБУВ зберігаються матеріали засідання вченої ради Інституту історії АН УРСР, на якому обговорювалася стаття вченого [4, №

776–781].

Ученого знову звільнили з роботи, обґрунтовуючи це невідповідністю посаді. Одночасно Президія Академії наук УРСР, щоб підтвердити законність цього вердикту, організувала кампанію з дискредитації М.Ю. Брайчевського як науковця. Під грифом “таємно” вийшла Постанова “Про серйозні методичні хиби і теоретичні помилки в матеріалах щорічника Інституту археології АН УРСР”. Хоча ознайомлення з цим документом, підписаним президентом Академії наук УРСР, переконує, що причиною його появи були виключно праці М.Ю. Брайчевського – стаття “Рядовий міщанський будинок у Києві XI–XIII ст.” [3, № 203] та передмова й коментарі до “Історії міста Києва” М. Берлінського [108, с. 19].

Друга хвиля ідеологічного терору проти М.Ю. Брайчевського була набагато серйознішою, ніж перша. Було зроблене все можливе, щоб вилучити вченого з науки: йому заборонили працювати за фахом, його статті не брали до друку, на його праці було заборонено посилатися.

Навіть після поновлення вченого на роботі, його ім'я залишалося в списках “неблагонадійних”. У 1988 р. вийшло друком монографічне дослідження М.Ю. Брайчевського “Утвердження християнства на Русі”, і папа Іоанн-Павло II, ознайомившись із нею, запросив українського історика на аудієнцію до Риму. Але йому не дозволено було виїхати за кордон “за станом здоров'я”. Це була чергова акція проти вченого, адже з початком перебудовчих процесів він, навпаки, відчував прилив творчих і фізичних сил: заборону на його праці було остаточно скасовано, і він міг вільно друкуватися, як у наукових, так і в інших виданнях.

Здавалося б, тепер були всі умови цілковито присвятити себе історичній науці, але почуття відповідальності за долю України знову кидало М.Ю. Брайчевського у вир бурхливих соціальних процесів. У 1989 р. він став одним із засновників “Руху України за перебудову”, брав активну участь у розробці політичної програми цієї організації, пропонував своє бачення шляху розвитку України в нових історичних умовах, дискутував з питань державного будівництва. Саме М.Ю. Брайчевському доручили зробити на Установчому з'їзді Руху співдоповідь з найважливішого тогочасного питання – перспектив розвитку української державності в умовах очевидного розвалу радянської імперії. Рукопис цієї співдоповіді, а також статут Руху та програма Установчого з'їзду зберігаються в особовому архівному фонді вченого в ІР НБУВ [6, № 1206–1208; 8, № 2130].

У цій доповіді вчений переконливо показав, що український народ має глибокі державотворчі традиції, які беруть свій початок ще від часів Київської Русі. Нагадав він і про помилки та історичні прорахунки національно-патріотичних сил у їхній боротьбі за незалежність. Можна назвати деякі з положень його виступу, які залишаються актуальними й сьогодні:

- 1) не повинно бути сфер життя, підпорядкованих загальносоюзним інституціям;
- 2) не повинно бути загальносоюзних збройних сил;
- 3) не повинно бути подвійного громадянства.

Акцентуючи увагу на цих принципових моментах державного будівництва, він наголосив, що ігнорування їх може знову повернути державність України до історико-політичної фікції, якою вона була доти.

Одне з найважливіших місць у державній політиці М.Ю. Брайчевський відводив також мовному питанню, наголошуючи, що державна мова має застосовуватися в усіх сферах суспільного життя – в державних установах, культурних закладах, на підприємствах, у торгівлі, сферах громадського харчування та обслуговування тощо.

2.3. Пам'яткоохоронна діяльність М.Ю. Брайчевського

Упродовж життя інтенсивна наукова робота М.Ю. Брайчевського доповнювалася суспільно-громадською діяльністю. Найяскравіше це знайшло свій прояв у створенні за його участю в 1966 р. Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

Питання збереження пам'яток історії та культури постійно було в центрі уваги суспільної діяльності М.Ю. Брайчевського. Від самого початку своєї наукової діяльності і до останніх днів життя він активно протидіяв їхньому знищенню своїми листами, зверненнями та виступами в пресі, врятувавши десятки історико-культурних об'єктів, як у Києві, так і в інших містах України

Пам'яткоохоронна діяльність М.Ю. Брайчевського – це, передусім, актуалізація минулого для людини теперішньої доби. Він сприймав кожний пам'ятник архітектури як річ, без якої не міг існувати він особисто. Зникнення пам'ятника було для нього особистою трагедією. Тому він так віддано захищав матеріальні свідчення минулого, підводив під цю сферу практичної діяльності історика теоретичну базу, бив на сполох, коли вирішувалася доля тієї чи іншої конкретної пам'ятки.

М.Ю. Брайчевський активно виступав на захист таких пам'яток історії та культури України, як Києво-Печерська лавра, Видубецький монастир, Успенський собор, Михайлівський Золотоверхий монастир, історичний комплекс Києво-Могилянської академії, Контрактова площа та багатьох ін.

У 1966 р. М.Ю. Брайчевський, стурбований станом пам'яток історії, разом з іншими такими ж ентузіастами підняв питання про створення Товариства охорони пам'яток історії та культури України. В той час, коли радянська влада намагалася знищити архітектурні пам'ятки як "буржуазний хлам", створення такого Товариства було вкрай необхідним. Г.Ю. Івакін у передмові до збірника наукових праць М.Ю. Брайчевського писав: "Брайчевський був одним із натхненників і активних учасників інвентаризації пам'ятників архітектури старого міста, в результаті якої було виявлено та врятовано від знищення чимало перлин старої архітектури, історичної "фонові" забудови, кожна споруда якої цікава вже тим, що відтворює певний зріз історії міста" [94, с. 14].

У часи, коли М.Ю. Брайчевський піддавався загальним гонінням та репресіям, єдиною організацією, яка давала йому можливість працювати на громадських засадах, було Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, його Київська організація. Проте й ця організація не допускала його в Президію, не запрошувала на з'їзди.

До охорони пам'яток М.Ю. Брайчевський мав пряме відношення. Він був одним із фундаторів Товариства і разом з Г. Логвином написав його Статут, який чинний і сьогодні. Вчений був членом численних комісій, брав активну участь у вирішенні організаційних питань, писав статті, звіти, доповідні записки тощо [147, с. 47].

Хрущовська відлига вкрай негативно, навіть трагічно, позначилася на охороні культурно-історичної спадщини українського народу. Хрущов був ненависником старовини, історії взагалі, а надто – археології. В той час було різко скорочено (на третину) списки пам'яток культури, які перебували під державною охороною, тобто ціла третина республіканського фонду, по суті, була приречена на знищення. Стародавні споруди, особливо церковні, фізично знищувалися. Після усунення Хрущова від влади в 1964 р. творча інтелігенція України підняла питання про докорінну зміну в ставленні до культурно-історичної спадщини і, зокрема, висунула ідею створення Добровільного товариства охорони пам'яток. В Україні таку ініціативу виявив Г. Логвин, який опублікував у “Літературній Україні” статтю на цю тему під назвою “Перегук віків”. М.Ю. Брайчевський рішуче підтримав цю ідею, опублікувавши в 1965 р. дві статті – в “Літературній Україні” статтю “Для прийдешнього” та в “Українському історичному журналі” статтю “Важлива ініціатива”. А навесні наступного року в московському журналі “История СССР” була опублікована його велика стаття “Сохранить памятники истории”, за яку М.Ю. Брайчевський зазнав перших серйозних гонінь з боку радянської влади. В ній учений піддав різкій критиці тодішнє партійне керівництво Республіки – першого секретаря ЦК КП(б)У М.В. Підгірного та секретаря ЦК КП(б)У А.Д. Скабу. Звичайно, без згадки прізвищ, але з точними позначеннями місця і часу подій. Цього йому не подарували, і коли на початку 1968 р. А.Д. Скаба був призначений директором Інституту історії АН УРСР, в якому на той час працював М.Ю. Брайчевський, він не забарився вигнати того з Інституту, про що вже говорилося вище.

Працюючи членом Громадської інспекції Республіканського товариства та членом бюро секції пам'яток містобудування та архітектури Київської організації Товариства, М.Ю. Брайчевський безпосередньо брав участь у припиненні замахів на численні пам'ятки культури, як у Києві, так і в інших містах та селах України. Найважливішими його досягненнями на цій ниві можна вважати врятування від тотального знищення київського Подолу, порятунок комплексу Києво-Могилянської академії від замахів Воєнно-морського училища, врятування Старого міста в Кам'янці-Подільському тощо

Кожна з таких акцій потребувала серйозної та глибокої наукової розробки. Наприклад, у середині 60-х років ХХ ст. у Києві була поширена

думка про те, що київський Поділ – це ганебна пляма на репутації міста, найбрудніший його район, єврейське гетто, тому ПДП Подолу передбачав повне знесення всієї старої забудови району і перетворення його на черговий масив. М.Ю. Брайчевському разом із численними однодумцями довелося провести велику пропагандистсько-просвітницьку роботу для того, щоб подолати таке уявлення. Таких самих значних зусиль потребувало вирішення проблем Михайлівського монастиря та Золотих воріт.

Після обстеження комісією від Товариства охорони пам'яток у 1967 р. заповідника „Києво-Печерська лавра” М.Ю. Брайчевським була написана доповідна записка на 20 друкованих аркушах. Ця записка зробила свою справу – про Лавру і стан її пам'яток заговорили. В статті В.П. Шевченко „М. Брайчевський на ниві охорони пам'яток та історичного середовища” [147], опублікованій у спеціальному випуску “Лаврського альманаху”, присвяченому пам'яті М.Ю. Брайчевського, наведено деякі пропозиції з цієї записки. Вони були дуже сміливими для того часу і свідчили про те, що вчений дивився на 20–30 років уперед.

Цей документ було надіслано до ЦК Компартії України, й І. Гончар, голова комісії, зазнав переслідувань з боку керівних органів, оскільки в доповідній записці пропонувалося притягти до відповідальності начальника відділу музеїв та охорони пам'яток Міністерства культури, директора Заповідника, заступника міністра культури та ін. Але ця записка зрушила з місця застій, який панував у Лаврі. Невдовзі впорядкували надгробки, відкрили колодязі Антонія і Феодосія, Дальні печери, взялися за дослідження підземного господарства, почалася більш інтенсивна реставрація пам'яток архітектури тощо.

Велика охоронна епопея відбулась у боротьбі за Києво-Могилянську академію. В 1967 р. у Головне архітектурно-планувальне управління Київського міськвиконкому прийшов представник від Морського політичного училища, яке займало садибу колишньої Києво-Могилянської академії та братства. Він приніс на погодження план перебудови споруд на цій території. За цим планом передбачалося повне перепланування садиби: деякі будинки мали бути знесені, інші переобладнанні; передбачалося будівництво багатоповерхових корпусів, а могила Петра Сагайдачного мала потрапити під котлован одного з них, новий академічний корпус добудовувався, а в Староакадемічному корпусі планувався басейн.

Це питання було винесене на наукову раду Держбуду УРСР, і при його обговоренні всі члени (історики, архітектори, археологи) були одноставними: садибу Києво-Могилянської академії потрібно перетворити на осередок культурно-освітньої роботи.

Після цієї наради М.Ю. Брайчевський разом зі своїми однодумцями, зокрема, О.С. Компан, О.М. Апанович та іншими, опублікував у газетах „Літературна Україна” та „Молодь України” статті, в яких розповів про наміри училища і про думку наукової ради Держбуду УРСР і закликав громадськість не залишатися осторонь від проблеми збереження пам'ятки.

Ці статті досягли своєї мети – громадськість не тільки України, а й інших республік СРСР піднялася на захист Києво-Могилянської академії. До ЦК Компартії УРСР, Держбуду УРСР та редакцій газет надійшла велика кількість листів-протестів. ЦК Компартії і Держбуд змушені були відреагувати на громадське обурення. Була організована зустріч представників ЦК Компартії з науковою громадськістю Києва в Новому академічному корпусі Києво-Могилянської академії, на якій учені ще раз в різкій формі підтвердили свою думку стосовно Училища і поставили питання про його відселення.

Тільки в травні 1968 р. член комітету Держбуду УРСР Є. Пильник в газеті „Літературна Україна” повідомив, що з метою збереження, впорядкування та використання пам’яток передбачається створити музей-заповідник „Київська академія”. Держбуд відхилив пропозиції щодо перебудови на території садиби. Проте училище не відселили, і протягом багатьох років велася боротьба за його відселення і за те, щоб квартал між Іллінською церквою і садибою Академії не віддавали училищу. І в цій боротьбі М.Ю. Браїчевський був найактивнішим бійцем.

Минуло 20 років, і знову М.Ю. Браїчевський зі своїми однодумцями на сторінках газет „Літературна Україна” та „Друг читача” підняв питання про відселення Училища з території садиби Києво-Могилянської академії і організації на ній осередку культурно-освітньої роботи. Тільки в 1990-х роках Училище звільнило територію садиби, не заподіявши тієї великої шкоди, яку планувало. І це завдяки багаторічній боротьбі вчених, і, в першу чергу, М.Ю. Браїчевського за майбутнє Києво-Могилянської академії.

Проте ця боротьба не відволікала вченого від не менш важливого питання – руйнування новим будівництвом історичної забудови Києва. Ще в 1969 р. М.Ю. Браїчевський склав проект рішення „Про заповідні археологічні зони, архітектурні заповідники, зони регулювання забудови”. Це був перший у Радянському Союзі документ подібного типу. Керівництво міста сприйняло його вороже, оскільки це зменшувало територію забудови міста. Тільки в 1973 р. після боротьби та роз’яснювальної роботи цей проект рішення був прийнятий з деякими доповненнями. Рішення мало назву „Про створення в м. Києві археологічних заповідних зон і архітектурних заповідників, зон регулювання забудови та охоронного ландшафту”. Також М. Ю. Браїчевський брав участь у розробці проектів рішень „Уточнение охранных зон” та „Про заходи по комплексній реконструкції історичної частини Подолу” та ін. [147, с. 48].

М.Ю. Браїчевський вважав, що єдиного принципу реконструкції древніх міст не існує – все залежить від конкретної ситуації, але **головні засади реконструкції на історичній основі** такі:

- пам’ятка розглядається окремо, якщо не має оточення;
- пам’ятка з оточенням розглядається разом з ним, навіть тоді, коли в самому оточенні немає пам’яток;

- в містобудівному історичному будівництві нове будівництво підпорядковується старому;

- можливе, а іноді необхідне відтворення втрачених пам'яток, якщо цього вимагає містобудівна ситуація або їх значимість [147, с. 48, 49].

З особливою увагою та любов'ю відносився М.Ю. Брайчевський до стародавнього Подолу. Він знав усі пам'ятки, будинки, які мали історично-культурну цінність, не раз проводив по Подолу екскурсії для науковців.

На початку 1970-х років будівлям на Подолі загрозувало знесення. Поділ розглядали як будівельний майданчик для модних тоді мікрорайонів, були й інші варіанти забудови, але всі вони зводилися до знищення історичного середовища цього району. Активна в ті часи міська організація Товариства охорони пам'яток історії та культури стала замовником історико-культурної інвентаризації споруд Подолу, що було дуже важливим для вирішення питання історичної цінності забудови цієї частини міста.

М.Ю. Брайчевський написав історичну довідку до історико-культурної інвентаризації Подолу в межах Поштової площі, вулиць Набережно-Хрещатицької та Ратманського, яка вперше проводилася в Україні, і яку виконувало Українське спеціальне науково-реставраційне виробниче управління Держбуду УРСР. Вже на першому етапі інвентаризації було встановлено, що майже 80 % будівель на Подолі потрібно зберегти, тобто забудова підлягала регенерації. Поділ було врятовано.

На основі затвердженої історико-культурної інвентаризації, подальших пошуків архівних документів, фотографій та результатів археологічних розкопок знову вперше в реставраційній практиці України в 1976–1977 рр. було виконано і погоджено на науковій раді Держбуду УРСР проект реконструкції Контрактової площі на історичній основі (автор – архітектор В. П. Шевченко). Чимало зусиль до цього проекту доклали і М.Ю. Брайчевський. Нині цей проект поступово втілюється у життя: відтворені фонтан „Самсон” з ротондою, двоповерховий Гостинний двір, церква Богородиці Пирогощої, реставровані Староакадемічний корпус Києво-Могилянської академії, Контрактовий будинок та ін. Залишається добудувати Громадський центр архітектора У. Гесте та відтворити магістрат XVIII ст., і реконструкція Контрактової площі на історичній основі буде завершена.

Проте справи по Подолу не відволікали М.Ю. Брайчевського від охорони пам'яток міста. Він писав листи в Міністерство здоров'я УРСР про те, що в будинку по вул. Георгія Лівера (нині – вул. Флорівська), необхідно створити діючу аптеку-музей, як у Львові, і вона зараз там функціонує [6, № 1075–1076]; в Держбуд УРСР про те, що розбирають келії Михайлівського монастиря архітектора Спарро, і міськвиконком це зупинив; також про те, що будинки архітекторів Альошина та Бубрусова, які мають велику мистецьку цінність, необхідно під час ремонтів зберегти тощо.

Вагомою була роль М.Ю. Брайчевського і в довготривалих змаганнях за збереження та реставрацію кварталу єдиної збереженої оригінальної частини Хрещатика, розташованої між бульваром Тараса Шевченка і вулицею Богдана

Хмельницького. Тоді, на поч. 80-х років минулого століття, архітектура доби еkleктика не вважалася цінною, і її готові були пустити на злам. Тоді у спеціальному історико-архітектурному журналі з'явилася стаття М.Ю. Брайчевського про архітектуру київських підрядчиків [3, № 355], у якій він з великим знанням мистецької сторони справи стверджував цінність цих споруд та необхідність їхнього збереження.

Разом з архітектором В.П. Шевченко М.Ю. Брайчевський склав перші додаткові списки пам'яток архітектури, написав пропозиції щодо заходів для покращення справи охорони пам'яток історії та культури, історичного середовища тощо [147, с. 49, 50].

Зі збереження та охорони пам'яток історичного середовища вченим були зроблені й теоретичні розробки, а саме: вперше в СРСР була розроблена система охоронних зон з різним ступенем суворості; за участю М.Ю. Брайчевського зародився і був сформульований екологічний принцип охорони пам'яток, який вимагав безумовного збереження не тільки самих споруд, взятих під державну охорону, а й їхнього історично складеного середовища; була обґрунтована принципова допустимість та доцільність відновлення втрачених споруд, а також визначені критерії цієї допустимості та доцільності тощо.

Останній штрих зі збереження пам'яток Києва М.Ю. Брайчевський зробив у 1998 р., разом з академіками П.Т. Троньком, П.П. Толочком, докторами архітектури Ю.С. Асєєвим та Л.П. Скорик написавши листа до мера міста О.О. Омельченка з приводу збереження зовнішнього вигляду Трапезної Михайлівського монастиря, архітектурної пам'ятки XVII–XVIII ст. [147, с. 50, 51].

М.Ю. Брайчевський вважав, що вирішальне слово в охороні пам'яток та історичного середовища повинні сказати саме вчені, а не чиновники.

Учений багато зробив і для становлення та розвитку історико-краєзнавчого руху в різних регіонах УРСР. Зокрема, в Хмельницькій області науково-краєзнавча громадськість на початку 1960-х років підняла питання про організацію Хмельницького обласного історико-краєзнавчого товариства. І в 1964 р. було організовано у м. Хмельницькому установчі збори, а в 1965 р. – проведено першу Подільську історико-краєзнавчу конференцію. В її роботі взяв участь і М.Ю. Брайчевський, який виступив з доповіддю “Населення Наддніпрянщини на початку н. е.” [8, № 2488]. Він брав участь і в наступних Подільських історико-краєзнавчих конференціях, до восьмої включно.

Приклад Поділля не є поодиноким. М.Ю. Брайчевський брав участь у багатьох інших республіканських і регіональних історико-краєзнавчих конференціях, виступав із публікаціями в журналах і наукових збірниках, пропагуючи історичне краєзнавство та пам'яткоохоронну роботу.

Наведені приклади свідчать про активну наукову і громадянську позицію вченого, який не обмежувався спеціальними історико-археологічними дослідженнями, а робив усе можливе для того, щоб історична наука, історичне краєзнавство розвивалося в усіх регіонах України.

Разом з тим, аналізуючи археологічно-описову діяльність М.Ю. Брайчевського, не можна не звернути увагу на близькість методичного апарату археології та бібліографії, який за своєю сутністю є науковим методом дослідження об'єкту, що описується.

2.4. Видання праць М.Ю. Брайчевського за часів незалежності України та вшанування його пам'яті

Сьогодні з небуття поступово повертається до свого народу творча спадщина науковців та письменників “розстріляного відродження”. Час від часу на полицях книгарень з'являються твори духовних провідників української нації 60–70-х років минулого століття, які в часи боротьби з “українським націоналізмом” змушені були писати “в стіл”. На жаль, і досі поява цих творів у більшості випадків завдячує не державному фінансуванню, а, головним чином, добровільним пожертвам. Тільки у такий спосіб і дуже незначним тиражем виходять друком і твори Михайла Юліановича Брайчевського.

За часів перебудови та суверенності до раніше надрукованих монографій М.Ю. Брайчевського, зокрема, таких, як „Римська монета на території України” (1959), „Коли і як виник Київ” (1963), „Біля джерел слов'янської державності” (1964), „Походження Русі” (1968), додалися видання інших його фундаментальних праць. У 1988 р. вийшло друком його ґрунтовне дослідження “Утвердження християнства на Русі”, яке в 1989 р. було перевидане російською мовою. Цю працю було відзначено престижною премією Фондації Антоновичів (США). У 1991 р. М.Ю. Брайчевський підготував видання “Історії міста Києва” М.Ф. Берлінського. У 1993 р. побачила світ книга “Конспект історії України”, в якій викладено авторську концепцію історичного розвитку України, а в 1995 р. – курс лекцій, прочитаних студентам Національного університету “Киево-Могилянська академія” – “Вступ до історичної науки”. Також вийшли друком його науково-популярні праці: “Скарби знайдені і незнайдені” – у 1992 р. та “Походження слов'янської писемності” – у 1998 р.

У вересні 1999 р. у Національному Києво-Печерському історико-культурному заповіднику була проведена художня виставка “Історичні портрети”, присвячена 75-річному ювілею М.Ю. Брайчевського. На ній була представлена створена вченим галерея живописних образів славних діячів і митців Київської Русі.

Ці роботи в своєму роді унікальні. Автор створив портрети реальних персонажів на основі наукового аналізу документальних свідчень. І, ймовірно, тому створені ним образи часто йшли врозріз із нашими встановленими уявленнями про цих діячів і епоху Київської Русі загалом, яка асоціюється в нас з епічністю та величністю, чому значною мірою сприяла й художня традиція їхнього зображення. М.Ю. Брайчевський зруйнував ці стереотипи. Наприклад, княгиня Ольга зазвичай зображалася величною, стрункою,

втіленням жіночої краси. На портреті ж, створеному М.Ю. Юліановичем, перед нами постала зморшкувата, із земляним кольором обличчя й гачкуватим носом стара баба, жорстким поглядом і значними об'ємами. Ольга М.Ю. Брайчевського була далека від ідеалу слов'янської жінки. Це вже народна чутка нагородила княгиню красою та молодістю. Напевно, із вдячності та пам'яті за її діяння. А тим часом, Ольга, за джерельними даними, взяла справи держави в свої владні руки, коли їй було вже 52 роки. І правила вона до 77 років. Так що саме версія М.Ю. Брайчевського, а не поширені уявлення, відповідала дійсності. Роботи М.Ю. Брайчевського були нав'язні не стільки емоціями та інтуїцією, скільки конкретним науковим матеріалом, аналізуючи який, учений, створюючи свої художні твори, немов мозаїку відтворив усі нюанси зовнішності та поведінки своїх героїв. Ось чому трактування образів історичних діячів М.Ю. Брайчевським, не зважаючи на їхню оригінальність, можна вважати чи не найоб'єктивнішими.

Показовим з цієї точки зору може бути портрет Нестора Літописця, якого звикли зображувати поважним старцем. А на малюнку М.Ю.

Брайчевського йому від сили сорок років. Чи портрет невідомого автора "Слова о полку Ігоревім". Детально аналізуючи саму повість, учений дійшов висновку, що відтворити справжній образ автора можна з великою часткою ймовірності.

Отже, завдяки М.Ю. Брайчевському перед відвідувачами ожила давня наша історія так, як зміг побачити її тільки цей "чернець у своїй келії, який малює історичні портрети". Так образно назвав ученого на відкритті виставки його колега П.П. Толочко [92].

Потім було проведене ювілейне засідання, на якому ювіляра привітали такі відомі вчені, як О.О. Силин, П.П. Толочко, І.М. Дзюба, Г.Ю. Івакін та ін. У тому ж році вийшла друком книга М.Ю. Брайчевського "Історичні портрети", в якій були опубліковані художні малярські роботи вченого – портрети громадських, церковних і культурних діячів періоду Київської Русі. До вказаних художніх творів були додані біографічні характеристики цілої плеяди діячів Русі IX–XIII ст.

26 листопада 1999 р. у Музеї історії м. Києва відбулася презентація "Вибраних творів" М.Ю. Брайчевського – збірника, присвяченого 75-річному ювілею вченого. Ініціатором перевидання кількох його монографій був редактор збірника голова Українського Історичного Товариства та історико-філософської секції Української Вільної Академії Наук у США професор Любомир Винар. До збірника увійшли монографічні дослідження "Коли і як виник Київ", "Походження Русі", "Анти" та ряд статей історико-археологічного та публіцистичного характеру, зокрема, славнозвісна "Приєднання чи возз'єднання? Критичні замітки з приводу однієї концепції" та "Рядовий міщанський будинок у Києві XI–XIII ст." Організатори заходу – упорядники збірника Ю.В. Кухарчук, І.Б. Гирич, Л.Д. Сакада та співробітники Меморіального музею ім. Михайла Грушевського – запросили на презентацію людей, які особисто знали М.Ю. Брайчевського, співпрацювали з ним в Інституті археології АН УРСР, Інституті історії АН УРСР та Києво-

Могилянській академії і підтримували його в роки вимушеного безробіття та утисків з боку владних структур. На жаль, сам автор за станом здоров'я не зміг бути присутнім на презентації.

Заступник голови Київського осередку УІТ, кандидат історичних наук І. Б. Гирич зазначив, що видання збірника стало можливим лише завдяки фінансовому сприянню УІТ та ВУАН. Надрукував його видавничий дім Києво-Могилянської академії. Цей збірник був продовженням започаткованої Л. Винаром серії вибраних праць видатних українських істориків, у якій вже вийшли друком “Студії з історії України” О. Оглобліна та художня і епістолярна спадщина М.С. Грушевського. Отже, видавнича діяльність Українського Історичного Товариства і, зокрема, його Київського осередку була прикладом того, як за відсутності державного фінансування таких проектів можна приватною ініціативою кількох інститутів протягом короткого часу видавати фундаментальні історичні дослідження.

Один екземпляр видання Українське Історичне Товариство та Української Вільної Академії Наук у США подарували Інституту рукопису НБУВ, що поповнило книгозбірню Інституту рукопису унікальним науковим виданням. Дирекція НБУВ в особі академіка НАН України О.С. Онищенко офіційно подякувала голові Українського Історичного Товариства у США та Історичної секції Української Вільної Академії Наук у США Любомиру Винару за дієву підтримку видання праць українських науковців.

Після виходу друком “Вибраних творів” М.Ю. Брайчевського у його однодумців та послідовників виник задум видати неопубліковані праці вченого. Ю.В. Кухарчук після вивчення ще неопрацьованого особового архівного фонду вченого в ІР НБУВ склав реєстр неопублікованого. Разом із М.Ю. Брайчевським він склав план майбутнього кількатомного видання. Матеріалу набралось на 5 томів, на які були складені плани-проспекти і написані анотації. За побажанням М.Ю. Брайчевського відкривати зібрання мала монографія “Суспільно-політичні рухи в Київській Русі” [3, № 48], яка свого часу пройшла обговорення в ІА АН УРСР, але так і не була опублікована. Далі мали йти монографічні дослідження “Аскольд – цар київський (Русь у середині IX століття)” [3, № 60–61], “Русь і Хазарія” [3, № 66–67], “Автор “Слова о полку Ігоревім” [3, № 40], твори детективного жанру, зокрема, “Дело об убийстве Бориса и Глеба” [3, № 44], поезія, спогади.

У вересні 2001 р. на ім'я голови Державного комітету інформаційної політики І. Драча було подане замовлення на включення творів М.Ю.

Брайчевського до плану Національної програми випуску суспільно необхідних видань на 2002 р. Але про внесення своїх творів до плану М.Ю. Брайчевський вже не дізнався. 23 жовтня 2001 р. він пішов із життя.

Держкомінформ вирішив розширити видання творів М.Ю. Брайчевського до 10 томів, включивши до нього й найбільш вагомні опубліковані праці вченого.

Про серйозність намірів і дій у цьому напрямі засвідчила поява через деякий час у пресі звернення за підписами І. Драча, М. Жулинського та інших відомих діячів культури профінансувати конкретні томи зібрання творів М.Ю.

Брайчевського [90].

Також восени 2001 р., незадовго до смерті автора, побачила світ монографія “Літопис Аскольда” [3, № 54]. Відкрила книгу вступна стаття Ю.В. Павлика “Доба князя Аскольда в історичній концепції Михайла Брайчевського”. Далі подані текстові матеріали з “Повісті минулих літ”, які, на думку М.Ю. Брайчевського, відносилися до Аскольдового літописання. Завершувалася книга картою Аскольдової Русі IX ст. та її описом.

У 2003 р. коштом рідні М.Ю. Брайчевського – І.М. Мельник та Л.М. Колотилової була опублікована збірка поетичних творів ученого. Упорядниками видання виступили Ю.В. Кухарчук та І.Б. Гирич. Майже всі представлені в збірці твори, зокрема, поеми “Кошовий Іван Сірко”, “Гориславич”, вірші “Дороги”, “Ліні Костенко”, “Історії” та інші, переклади поезій Готфрида-Августа Бюргера, Адама Міцкевича та Миколи Гумільова, друкувалися вперше. В оформленні обкладинки збірки було використано художні роботи М.Ю. Брайчевського – “Фауст і Вагнер” та “Автопортрет”.

У 2004 р. вийшов друком 1-й том повного зібрання праць М.Ю. Брайчевського, профінансований Фундацією імені О. Ольжича. Він містить дві монографії – “Суспільно-політичні рухи в Київській Русі” [3, № 48] та “Історична думка в Київській Русі” [3, № 39]. Ю.В. Кухарчук, який виступив упорядником видання, написав до нього передмову, в якій ґрунтовно проаналізував основні напрями наукової та творчої діяльності М.Ю. Брайчевського, а також розповів про історію видання цього тому та коротко охарактеризував монографії, які включені до нього [108]. Також Ю.В. Кухарчук здійснив наукове редагування видання та створив анотований іменний покажчик до нього. Висловив він і подяку співробітникам Інституту рукопису НБУВ за сприяння в опрацюванні рукописів М.Ю. Брайчевського. У виданні були вміщені фотографії будинку, в якому народився М.Ю. Брайчевський, а також фотографії самого вченого в різні періоди його життя та фото його батьків.

На жаль, до цього часу вийшов друком тільки 1-й том зібрання праць М.Ю. Брайчевського. Але відомо, що до друку вже поданий 2-й том зібрання.

У 2005 р. вийшла друком ще одна монографія М.Ю. Брайчевського – “Автор “Слова о полку Ігоревім”. Вона була написана вченим без жодної чернетки ще в 60-х роках минулого століття. До видання були включені художні твори вченого, зокрема, портрет автора “Слова о полку Ігоревім”, зображення Бояна, Олега Гориславича, волинських лицарів, плачу Ярославни та ін.

Вшанування пам’яті М.Ю. Брайчевського

5–6 листопада 2001 р. у Національному університеті “Києво-Могилянська академія” відбулася наукова конференція “Читання пам’яті Михайла Брайчевського”, на якій було заслухано понад 30 доповідей з питань, близьких його науковим інтересам. На відкритті цього форуму В.

Брюховецький, Ю. Мицик, В. Шевченко, І. Винокур та інші, відзначаючи великий внесок ученого в розвиток вітчизняної науки, ставили питання про

необхідність видання всіх (опублікованих і неопублікованих) його творів та про присвоєння одній з вулиць м. Києва імені Михайла Брайчевського.

24 жовтня 2002 р. у будинку Музею історії м. Києва була відкрита виставка документів і матеріалів “Михайло Брайчевський – історик, археолог, романтик”, приурочена до річниці смерті вченого. На виставці були представлені унікальні речі, які належали М.Ю. Брайчевському: його рукописи, фотографії, особисті документи, археологічні знахідки, мистецькі колекції тощо.

Привертали увагу представлені на виставці оригінальні акварельні портрети діячів давньої України-Русі, зокрема, князів Святослава, Володимира, Ярослава Мудрого, княгині Ольги та інших, виконані М.Ю. Брайчевським у часи вимушеного безробіття.

Були також два портрети самого М.Ю. Брайчевського роботи художників Б.І. Плаксія та Г.С. Севрук, пейзажні замальовки вченого сільських місцевостей Житомирщини, де в 50-х роках минулого століття він проводив археологічні розкопки. Була представлена його друкарська машинка, на якій було надруковано більшість праць ученого останнього періоду його життя.

Виставку супроводжувала велика кількість різноманітного фотоматеріалу. Було несподівано бачити фотографії молодого Михайла Юліановича, зняті під час німецької окупації Києва. Низка фотографій останніх кількох років життя зафіксувала відомого науковця в будинку та дворі садиби по вул. Металістів, у якому мешкав М.Ю. Брайчевський.

У 2004 р. Національний університет “Києво-Могилянська академія” звернувся до Київської міської ради з пропозицією вшанувати пам’ять видатного українського вченого, доктора історичних наук, професора Києво-Могилянської академії:

- 1) перейменуванням вулиці Металістів на вулицю Брайчевського;
- 2) встановленням меморіальної дошки на будинку, де він мешкав.

Київська міська рада не підтримала пропозицію, оскільки згідно з Положенням про порядок найменування об’єктів міського підпорядкування вшанування пам’яті видатних діячів здійснюється не раніше, ніж через 10 років з дня смерті особи, пам’ять якої увічнюється.

6 вересня 2004 р. виповнилося 80 років від дня народження Михайла Юліановича Брайчевського. Ця подія була урочисто відзначена викладачами та студентами Києво-Могилянської академії, проведено вечір пам’яті відомого історика й археолога.

7 вересня 2004 р. на радіо “Свобода” відбувся черговий випуск радіожурналу “Країна Інкогніта”, присвячений 80-річному ювілею М.Ю. Брайчевського. До студії були запрошені відомі українські вчені, які особисто знали Михайла Юліановича та зробили вагомий внесок у відродження наукової та творчої спадщини вченого, – член Асоціації українських письменників М. Стріха, історики І. Гирич та Ю. Кухарчук. До уваги слухачів були представлені основні етапи життєвого шляху та наукової діяльності М. Ю. Брайчевського, а також прозвучали деякі притчі та вірші з його творчого

доробку, зокрема, “Притча про слово”, “Пісня про пророка” та “Виють вурдалаки...”

Таким чином, завдяки цим заходам, які проводяться за активної підтримки та сприяння сподвижників відомого вченого, відбувається поступове знайомство українців з маловідомими сторінками життя України, зокрема, з одним з її яскравих представників, борцем за державну самостійність Михайлом Юліановичем Брайчевським.

Отже, представимо **висновки розділу**:

1. Для встановлення та відтворення всіх віх та перипетій біографії М.Ю. Брайчевського ми можемо вжити два шляхи:

- перший – це наукова реконструкція на ґрунті різнопланових джерел приватного та офіційного походження;
- другий – ретроспективне бачення свого життєвого шляху самим ученим. Ця друга можливість забезпечена мемуарами М.Ю. Брайчевського, написаними ним уже в 1998–2000 рр.

2. Запропонована методика реконструкції біографії вченого за такою схемою: дата та місце народження; відомості про родину, батьків; роки навчання, посади та місця служби; детальне висвітлення його службового шляху; коло знайомств (особлива увага приділена людям, які мали вплив на подальшу долю досліджуваної особи); зміни інтересів: наукових, творчих, службових, приватних (підтвердження архівними документами, мемуарними та епістолярними джерелами); ідейні переконання та ставлення до тогочасної суспільно-політичної дійсності; останні роки життя.

3. Висвітлено діяльність М.Ю. Брайчевського зі створення Наукового студентського товариства та його перебування на посаді голови правління Товариства. Метою Товариства була безпосередня співпраця перспективних студентів з науковими установами, зокрема, з академічними інститутами України, маючи за зразок особистий зв'язок М.Ю. Брайчевського з Інститутом археології АН УРСР.

4. На основі документальних джерел досліджена діяльність М.Ю. Брайчевського на ниві збереження пам'яток історії та культури, зокрема, його участь у створенні Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Він був одним із фундаторів Товариства і разом з Г. Логвином написав Статут Товариства, який чинний і сьогодні. Вчений був членом численних комісій, брав активну участь у вирішенні організаційних питань, писав статті, звіти, доповідні записки тощо.

5. Працюючи членом Громадської інспекції республіканського Товариства та членом бюро секції пам'яток містобудування та архітектури Київської організації Товариства, М.Ю. Брайчевський безпосередньо брав участь у припиненні замахів на численні пам'ятки культури, як у Києві, так і в інших містах та селах України. Найважливішими його досягненнями на цій ниві можна вважати врятування від тотального знищення київського Подолу, порятунок комплексу Києво-Могилянської академії від замахів Воєнно-

морського училища, врятування Старого міста в Кам'янці-Подільському тощо . Наведені приклади свідчать про активну наукову і громадську позицію вченого, який не обмежувався спеціальними історико-археологічними дослідженнями, а робив усе можливе для того, щоб історична наука, історичне краєзнавство розвивалося в усіх регіонах України.

6. Висвітлено публікацію праць М.Ю. Брайчевського за часів незалежності України, а також проведення виставок його творів. Подані відомості про видання в межах Національної програми випуску соціально необхідних видань повного 10-томного зібрання творів М.Ю. Брайчевського.

7. Розглянуто сукупність заходів, які проводяться на честь вшанування пам'яті М.Ю. Брайчевського, зокрема, таких, як "Читання пам'яті" в Києво-Могилянській академії, виставка документів і матеріалів вченого в Музеї історії м. Києва, звернення Києво-Могилянської академії до Київської міської ради з пропозицією вшанувати пам'ять видатного українського вченого перейменуванням вулиці Металістів на вулицю Брайчевського та встановленням меморіальної дошки на будинку, де він мешкав. Завдяки цим заходам, які проводяться за активної підтримки та сприяння сподвижників відомого вченого, відбувається поступове знайомство українців з маловідомими сторінками життя України, зокрема, з одним з її яскравих представників, борцем за державну самостійність Михайлом Юліановичем Брайчевським.

РОЗДІЛ 3 ІСТОРИКО-БІБЛІОГРАФІЧНА СПАДЩИНА М.Ю. БРАЙЧЕВСЬКОГО

3.1. Основні напрями історичних досліджень у документальній спадщині М.Ю. Брайчевського

3.1.1. М.Ю. Брайчевський як історик та археолог

Архівна спадщина М.Ю. Брайчевського репрезентує великий комплекс наукових праць, що надають багато можливостей для вивчення наукових здобутків ученого, висвітлення його наукових концепцій, поглядів, які визначали його особистий внесок в українську історичну науку. Розгляд наукового доробку вченого дозволив у певній мірі з'ясувати й тематичну спрямованість його бібліографічної діяльності.

Перш за все, необхідно коротко зупинитися на аналізі однієї з центральних проблем, яку досліджував М.Ю. Брайчевський, присвяченої складному періоду в історії східних слов'ян – переходу від первіснообщинного ладу до формування класового суспільства, створення феодальної держави – Київської Русі. Це позитивне явище, тому що цей період має ще багато невисвітлених питань, а нові археологічні та писемні дані дозволяють дати новий аналіз тогочасних подій.

Михайло Юліанович Брайчевський розробляв проблеми історії та культури східних слов'ян упродовж багатьох років. Ним була проведена серія фундаментальних досліджень, що охопили слов'янську історію в період усього I тис. н. е., тобто від перших свідчень письмових джерел про слов'ян (або про тих народів, яких можна вважати їхніми прямими предками) до становлення Київської Русі з її власною писемною традицією та фондом історичних джерел. Ці питання розкривалися в його працях, що були опубліковані, а також зберігаються в його особовому архівному фонді в Інституті рукопису НБУВ, зокрема, в таких, як „Походження Русі”, „Біля джерел слов'янської державності”, „Анти”, „Суспільно-політичні рухи в Київській Русі”, „Культура Київської Русі XII–XIII ст.” та ін. [додаток Б, № 214, 134, 504, 510, 563; 3, № 38].

Як вважають історики, які досліджували наукових доробок ученого, М. Ю. Брайчевський заснував власну концепцію етногенезу слов'ян і становлення східнослов'янської державності [94, с. 21; 83, с. 33; 108, с. 22]. Сам факт існування цієї концепції, її поступального розвитку, спрямованого на те, щоб зняти всі протиріччя, що виникають у ході дослідження, а перш за все – величезна робота з систематизації та пояснення речових і письмових матеріалів, поява в процесі цього оригінальних ідей, творчих розробок, які ввійшли в науку і стимулювали її подальший розвиток – все це не викликає

сумніву в тому, що внесок цього визначного вченого в розвиток сучасної славістики є досить вагомим.

При розробці своєї наукової концепції М.Ю. Брайчевському доводилося долати не тільки ідеологічні перепони, а й труднощі суто наукового характеру – уривчастість писемних джерел, обмеженість археологічних, розрив наукових традицій, який довершила Друга світова війна. За таких умов виключно важливим було знати й утримувати в пам'яті щонайменшу інформацію про пам'ятки та розробки минулих років. Саме тут і були відпрацьовані ретельність і емпіричні засади бібліографічного та джерелознавчого методів М.Ю. Брайчевського у вигляді синтезованого наукового методу, який був прищеплений йому його вчителями.

М.Ю. Брайчевський проводив значну бібліографічно-пошукову роботу, опрацьовуючи різні опубліковані праці та архівні документи. Вчений був людиною, яка ретельно збирала та аналізувала бібліографічний апарат усіх можливих джерел з певної проблеми, мала певний доступ через своїх колег до маловідомих або спецхранівських бібліографічних видань, малотиражних публікацій, сама збрала власну й дуже цінну бібліотеку, переписувала та перекладала значну кількість праць іноземних авторів, а також користувалася бібліотеками своїх друзів (тих, з ким він зустрічався в КТМ та колег-істориків, зокрема, Ф.П. Шевченка). Все це свідчить про те, що він вільно володів різними видами джерел, оперував доробком, опублікованим у заборонених виданнях і, звичайно ж, постійно опановував нові.

Він успадкував і продовжував традиції української історичної школи, в тому числі й школи М.С. Грушевського, науковців 20–30-х років ХХ ст., праці яких у післявоєнний час були забороненими і фактично випали з історіографії радянського періоду. Він ретельно вивчав бібліографічно-археологічну творчу лабораторію видатних українських та зарубіжних учених. Тож не випадково саме йому, одному з перших у незалежній Україні, було присуджено премію ім. М. Грушевського Академії наук України в галузі історії за цикл праць з проблем методології і методики історичної україністики.

М.Ю. Брайчевський пройшов спеціалізацію на кафедрі археології та музеєзнавства Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка, де під керівництвом відомого археолога Л.М. Славіна засвоїв усі основні методичні прийоми пошуку та аналізу артефактів різних історичних періодів – від кам'яного віку до середньовіччя. Саме польові археологічні дослідження, вміння аналізувати пам'ятки матеріальної культури в синтезі з даними писемних історичних джерел, лінгвістики, етнографії дозволили йому створити цілісну концепцію давньої і середньовічної історії українського народу.

Значну частину своєї наукової діяльності вчений присвячував археологічним розвідкам та вивченню, аналізу і класифікації артефактів. Про це яскраво свідчать документи особового архівного фонду М.Ю.

Брайчевського в ІР НБУВ [7].

М.Ю. Брайчевський разом зі своїми колегами Є.В. Махно та А.Т. Сміленко займався в основному дослідженням пам'яток черняхівської культури. Одним із найважливіших досягнень археологічної науки в 50–60-х роках минулого століття стало відкриття та вивчення слов'янських пам'яток V–VII ст. н. е., які заповнили широку хронологічну лакуну в системі культур I тис. н. е. на території Східної Європи, відкриваючи тим самим нові можливості ретроспективного вивчення витоків матеріальної культури ранньосередньовічних слов'ян [132, с. 102].

Широкомасштабні та цілеспрямовані польові дослідження, детальний аналіз отриманих матеріалів дозволили М.Ю. Брайчевському та його колегам вперше виділити основні етнокультурні ознаки слов'янської матеріальної культури, які свідчать про безперервний розвиток слов'янського населення лісостепової зони протягом усього I тис. н. е.

Наукова актуальність досліджень М.Ю. Брайчевського полягає в тому, що він розглядав такі важливі проблеми, як:

- 1) етнічний розвиток східних слов'ян протягом I тис. н. е.;
- 2) соціально-економічний розвиток східнослов'янського суспільства;
- 3) ідеологічний розвиток східних слов'ян.

Перший аспект найбільш повно висвітлений у монографії “Походження Русі” (в рукописному варіанті, який зберігається в особовому архівному фонді вченого в ІР НБУВ – “Формування давньоруської народності” [3, № 37]).

Другий напрям відображається в трьох монографіях: “Біля джерел слов'янської державності” [3, № 33], “Римська монета на території України” [3, № 16–17] та “Коли і як виник Київ” [3, № 32], а третій напрям – в монографії “Утвердження християнства на Русі” [3, № 52]. Якщо до цього додати серію опублікованих та неопублікованих статей вченого з історії та археології східних слов'ян I тис. н. е., що зберігаються в архіві вченого в ІР НБУВ, то стане очевидним, що дослідження М.Ю. Брайчевського було комплексним. Комплексним воно може вважатися ще й тому, що в його процесі були проаналізовані всі категорії джерел – письмові (вітчизняні та зарубіжні), археологічні, лінгвістичні, антропологічні тощо. Підсумком і узагальненням цих досліджень стала докторська дисертація “Східні слов'яни в I тис. н. е.” [3, № 53], що була захищена М.Ю. Брайчевським уже в досить зрілому віці і проходила у вигляді наукової доповіді.

Отже, що стосується наукових поглядів М.Ю. Брайчевського, то його заслугою є пріоритет у постановці та розробці таких принципово важливих питань, як:

- 1) економічний аспект проблематики “культури полів поховань”, до якого М.Ю. Брайчевський звернувся ще в 1950-х рр., опублікувавши в 1959 р. фундаментальне зведення римських монет на території України [додаток Б, № 74];
- 2) систематизація древностей Києва від рубежу н. е. до початку “великокнязівського періоду”, де вчений виступив фундатором підготовки сучасного етапу систематичного і широкого вивчення археологами топографії “матері городів руських”;

3) досвід реконструкції первісного київського літописання часів князя Аскольда, у поєднанні з першим хрещенням Русі в IX ст.;

4) поглиблений аналіз ідеологічно-політичних процесів у східній Європі I тис. н. е., пов'язаний з декількома етапами прийняття і поширення християнства на Русі.

Як зазначав Г.Ю. Івакін у передмові до „Вибраних творів” ученого, концепція М.Ю. Брайчевського має **три основні аспекти**:

- етнологічний;
- соціально-економічний;
- ідеологічний [94, с. 22].

Вони не рівноцінні з точки зору забезпеченості бібліографічними, писемними та археологічними джерелами, проте в усіх фахових наукових виданнях М.Ю. Брайчевський прагнув максимально використати джерельний матеріал, а доступну бібліографію як обов'язкову методичну умову висвітлити якомога ширше.

Етногенез східних слов'ян

Діалектика проблематики етнології східних слов'ян визначається передусім джерелознавчою ситуацією. Для того, щоб реально ставити питання відносно історичної характеристики східнослов'янського суспільства в I тис. н. е., необхідно визначити коло джерел, які містять необхідну інформацію. Іншими словами, потрібно чітко визначити пам'ятки, залишені слов'янами. А це на даний момент не так просто зробити, оскільки з приводу цього питання існують різні погляди.

М.Ю. Брайчевський висловив думку про те, що проблему етногенезу слов'ян слід розв'язувати через генезу конкретних слов'янських народів, враховуючи момент своєрідності та можливості різних шляхів формування кожного з них.

Усвідомлюючи глибинну сутність етнічних процесів, учений піддав критиці класичний індоєвропеїзм, спрямований на пошуки первинного “пранароду”, який, розділившись на етноси, розселився в різних напрямках. Виникнення слов'янських народів він не зводив до міфічного розселення “праслов'ян” з якоїсь міфічної “прабатьківщини”, а розумів як поступове залучення до процесу слов'янської етнології все нових і нових груп населення. Вказавши на необхідність враховувати субстратні явища, процеси асиміляції, вчений зауважував, що етнічна диференціація є зворотним боком інтеграційних процесів. Неодноразово наголошував він і на тому, що етногенічний процес проходив не у вакуумі, і тому його не можна представити у вигляді ланцюга, кожна ланку якого складає черговий етап мовної та етнічної диференціації. Процес утворення будь-якої народності – це складне переплетіння всіляких чинників і тенденцій, кожний з яких на різних етапах може мати різне значення та питому вагу. Однак загальною тенденцією є рух від первинної множини до єдності [94, с. 22].

Г.Ю. Івакін у передмові до „Вибраних творів” ученого писав, що, на думку М.Ю. Брайчевського, процес етнополітичної консолідації східнослов'янських племен, а разом з тим і активний вихід їх на історичну арену, стався в I тис. н. е. і матеріально засвідчений черняхівською культурою. Цей яскравий соціокультурний феномен був наслідком не лише внутрішнього розвитку слов'ян, але й результатом інтенсивних зв'язків із провінційно-римським світом. На противагу іншим дослідникам, М.Ю. Брайчевський обмежував район поширення пам'яток цієї культури лісостеповою смугою України та переконливо ідентифікував її з антами, а точніше – з Антським союзом племен, який, за його переконанням, об'єднував 6 відомих із давньоруських літописів угруповань: уличів, тиверців, дулібів, бужан, волинян та білих хорватів. Високий рівень розвитку та активна участь цього населення в подіях тодішньої історії дозволяли розглядати його як ранньодержавний осередок на нашій території, на зразок “варварських королівств” часів занепаду Римської імперії та раннього середньовіччя [94, с. 22, 23].

Доводячи тотожність “антів” у візантійських джерелах і “полян” у давньоруських літописах, М.Ю. Брайчевський не завершував історію антів 602-м роком, коли вони востаннє згадуються в писемних джерелах. Після поразок, завданих аварами, та тимчасової політичної дезінтеграції, центр діяльності антів-полян перемістився з Волині-Прикарпаття до Середньої Наддніпряни, яка й стала серцевиною формування Київської Русі. Саме київським князям вдалося об'єднати окремі східнослов'янські князівства в єдину державу. Завершення цього процесу сталося за часів панування князя Володимира. На IX–X ст. припадає остаточне оформлення більш-менш єдиної давньоруської культури, що було наслідком етнополітичної консолідації східних слов'ян.

На думку М.Ю. Брайчевського, Русь, як і будь-яка інша держава, не була мононаціональною. Її етнічна єдність була досить відносною. Вона об'єднала й чимало неслов'янських племен, частина з яких була поступово асимільована слов'янами. Вчений застерігав від того, щоб бачити в давньоруській народності щось стале та незмінне, наголошуючи, що Русь – це лише певний етап у тривалій етнічній історії східного слов'янства, протягом якого було подолано “племінний” період [94, с. 23].

Головна проблема в дослідженні етногенезу слов'ян – це історична інтерпретація черняхівської культури – найбільш яскравого і найбільш масштабного прояву в східноєвропейській археології першої половини та середини I тис. н. е. I, перед усім, – питання про етнічну приналежність даної культури, яка відображає найбільш прогресивні тенденції епохи.

Дане питання є найбільш дискусійним. М.Ю. Брайчевський належав до автохтоністів, схильних вважати черняхівську культуру слов'янською. Якщо це так, то законність залучення її артефактів для характеристики слов'янського суспільства не може викликати сумнівів. Але одночасно з точкою зору М.Ю. Брайчевського, який у цьому питанні був послідовником В

.В. Хвойки, який власне і відкрив цю культуру в кінці XIX ст., існувала тенденція пов'язувати черняхівську культуру з готами (вперше ця гіпотеза була запропонована П. Райнеге в 1905 р.), а також – теорія поліетнічності культури, яку в 1954 р. започаткував П.М. Третьяков, згідно з якою носіями черняхівської культури були різні етнічні групи – слов'яни, сармати, готи та ін. [3, № 33].

Готська теорія на сучасному етапі розвитку науки може вважатися повністю спростованою в результаті уточнення хронології. Прихильники цієї теорії стверджували датування черняхівських артефактів не пізніше кінця IV ст. Це зрозуміло, адже після 485 р. готи покинули Східну Європу під натиском гунів. В.В. Хвойка датував відкриту ним культуру II–V ст., але припускав можливість розширення діапазону на більш пізній час. У 50-х роках XX ст. було висунуте твердження, прихильником якого був і М.Ю. Брайчевський, згідно з яким датування черняхівської культури охоплювало VI ст. і початок VII ст. Але V ст., можна вважати, встановлене точно, що в нашому випадку найголовніше. Якщо в V ст. черняхівська культура продовжувала існувати, то гіпотеза про її готське походження повністю спростовується.

Що ж до теорії поліетнічності культури, то М.Ю. Брайчевський категорично заперечував саме поняття “поліетнічних культур”, стверджуючи, що кожна археологічна культура відповідає одному і тільки одному етнічному утворенню. Якщо погодитися, що кожна археологічна культура є об'єктивно існуючою реальністю, то за кожною конкретною культурою повинне стояти таке ж конкретне суспільство – етнос. Якщо ж цього немає, то сама культура є джерелознавчою фікцією. І якщо пам'ятники черняхівської культури залишені різними етнічними утвореннями, то їх сукупність неминуче повинна розділитися на відповідні локальні групи, кожна з яких би відповідала конкретному етносу. Однак численні спроби розділити її на локальні варіанти не дали ніяких переконливих результатів. Але на даний момент важливим є те, що прихильники поліетнічної концепції не виключають слов'ян із числа носіїв черняхівської культури [3, № 33].

Отже, матеріали черняхівської культури зберігають значення важливого джерела з вивчення давньої історії наших предків.

Здійснивши систематизацію джерел (нумізматичних, письмових, речових), учений дійшов висновку, що в зоні лісостепового Дністро-Дніпровського межиріччя черняхівська культура залишена східнослов'янськими племенами – антами [108, с. 8].

Ця точка зору й до цього часу викликає критичне ставлення багатьох дослідників. Слід зазначити, що як справжній вчений, М.Ю. Брайчевський об'єктивно ставився до своїх концепцій, вважаючи, що наука має постійний розвиток і має проходити в новому пошуці ідей, зміні та розвитку концепцій, розвитку дискусій. Учений у джерелознавчому коментарі до монографічного дослідження „Біля джерел слов'янської державності” зазначав, що всі питання, пов'язані з проблемами етногенезу слов'ян, а саме етнічна інтерпретація черняхівської культури, питання про її єдність і локальні відмінності, генезис

культури, уточнення її територіальних і хронологічних меж, питання про її зв'язки з пізнішими слов'янськими культурами, міжнародні зв'язки культури, є питаннями надзвичайно складними та гостро дискусійними. Ці проблеми не можуть на даний момент дістати однозначного розв'язання, здатного задовільними всіх дослідників. Очевидно, що вирішення цих питань – справа майбутнього [3, № 34, арк. 1, 156].

Таким чином, М.Ю. Брайчевський створив свою концепцію історії українського народу. Відповідно до неї український народ не тільки не позбавлений історичних традицій державотворення, як стверджувала радянська історіографія, а й має значно глибші корені того процесу, ніж будь-який інший етнос Східної Європи. Головними ланками цього державотворчого поступу були:

- 1) Антське царство – політичне об'єднання слов'янських племен (VI–VII ст.);
- 2) Русь – могутня держава з центром у Києві (IX–XIII ст.);
- 3) держава Данила Галицького, що утворилася після татаро-монгольської навали на значній території від Волині до Середньої Наддніпрянщини й проіснувала до 60-х років XIV ст.;
- 4) Київське велике князівство, що до 50-х років XV ст. було втіленням потягу нашого народу до державності;
- 5) козацька республіка Запорізька Січ – унікальна для середньовіччя політична організація з послідовним демократичним устроєм (кінець XV – друга пол. XVIII ст.).

За твердженнями М.Ю. Брайчевського, цей державотворчий процес в Україні-Русі на кілька століть перервала лише Переяславська угода, яка зупинила самостійний розвиток української державності.

Звичайно, обґрунтована М.Ю. Брайчевським концепція в цілому автохтонного походження слов'янства викликала критику деяких дослідників, які вважали, що надто в складних умовах народжувалося слов'янство, щоб однозначно трактувати ті процеси й матеріали, що його відображають. Автохтонна схема не повністю розв'язує це ключове питання, не знімає проблеми спадковості головних ланок цього процесу.

Але поява нових джерел і нових підходів не применшує заслуг М.Ю. Брайчевського в її вирішенні. Це є нормальний процес історичних досліджень та боротьби наукових ідей.

Значним внеском ученого було поповнення та розвиток дослідницького арсеналу, яким користуються як прихильники, так і противники цієї концепції, зокрема, колосальний за обсягом бібліографічний апарат та джерельний матеріал, який зібрав та яким користувався М.Ю. Брайчевський. Вже сам факт створення цієї концепції, її постійне вдосконалення, спрямоване на подолання різних протиріч, розробка й поглиблення її окремих аспектів, титанічна праця вченого з систематизації та тлумачення різних типів джерел – все це стимулювало розвиток науки, породжувало нові ідеї.

Проблемам етногенезу Русі М.Ю. Брайчевський присвятив монографію “Походження Русі” (в особовому архівному фонді вченого в ІР НБУВ

зберігається рукописний варіант монографії під назвою “Формування давньоруської народності” [3, № 37]). В ній учений поєднав глибокі знання археологічних артефактів, даних давньоруських літописів та матеріалів етнографії. Це комплексне узагальнення дозволило з’ясувати динаміку формування Русі як складного в етно-політичному плані утворення. На думку вченого, Русь об’єднала не тільки східнослов’янські племена, а й інші, неслов’янські за етнічним походженням групи населення. Останні були поступово асимільовані в східнослов’янському середовищі або, зберігши своє етнічне і мовне, ввійшли до політичної структури Київської Русі, потрапивши під владу київських князів.

Відомо, що радянська історична наука спиралася на концепцію походження російського, українського і білоруського народів з єдиного слов’янського етносу, стверджуючи спільність їхньої історії та культури і тим обґрунтовуючи історичну закономірність “злиття націй”. М.Ю. Брайчевський, всебічно проаналізувавши матеріальну культуру населення Східної Європи протягом I тис. н. е. та порівнявши археологічні, лінгвістичні й антропологічні джерела з писемними свідченнями про розселення на цій території слов’янських племен, дійшов висновку, що твердження про “спільну колиску трьох народів” не має під собою практичного підґрунтя. З його дослідження випливало, що те державне об’єднання слов’янських племен, яке в IX ст. отримало назву “Русь”, виникло в українському лісостепу, що первинне ядро Русі – це “середня Наддніпрянщина з Києвом, Черніговом, Переяславом” [3, № 37, арк. 220], а прилеглі до цієї території північні й північно-східні землі, населені іншими етносами, втягнулися в процес слов’янізації значно пізніше, підпадаючи під протекторат Русі. Тобто, пращуром кожного з трьох східнослов’янських народів було населення тих земель, що пізніше стали їхніми етнічними територіями.

Учений стверджував, що злиття трьох центрів Русі в IX ст. – Куявії, Славії й Арсанії призвело до появи могутньої феодальної держави – Київської Русі. Процес формування феодальної системи в Київській Русі завершився до кінця I тис. н. е., основу даного способу виробництва складала феодальна власність на землю. Важливим моментом було неспівпадання земельної власності і володіння землею: одна і та ж ділянка, становлячи власність однієї особи, перебувала у володінні іншої. В результаті склалася складна ієрархія відносин васала-сюзерена, на нижній сходинці якої перебували безпосередні виробники (феодально залежні селяни), а на верхній – володар (великий князь) [3, № 53, арк. 31, 32].

При постановці проблеми етногенезу Русі вченим розглядався й соціально-економічний розвиток східних слов’ян в I тис. н. е. Зокрема, в монографії “Походження Русі” є розділ, присвячений торгівлі та грошовому обігу, головним матеріалом якого є знахідки римських монет на території Східної Європи. М.Ю. Брайчевський вважав, що грошовий обіг у давніх слов’ян, які жили на території східноєвропейського лісостепу, виник на початку нової ери і здійснювався з використанням римського срібла (переважно – денаріїв I–II ст.). Ці монети утрималися у використанні доволі

довго – упродовж багатьох століть. Новий масовий приплив іноземної валюти – арабських дирхемів – почався в VIII–IX ст.

Суспільно-політичне життя Київської Русі

Разом з тим М.Ю. Брайчевський піднімав питання ранньобуржуазних елементів у соціальній структурі давньоруського суспільства. Купецька, ремісницька та лихварська верхівка в домонгольській Русі ще не сформувалася в окремий клас, однак була прошарком, який відрізнявся від феодалів і феодално залежних класів і мав свої власні інтереси та світогляд. Реальна роль цього прошарку зростала по мірі розвитку суспільства і в XII ст. висунула його як значну соціальну силу [3, № 53, арк. 35].

У 1980 р. М.Ю. Брайчевський написав монографію “Суспільно-політичні рухи в Київській Русі” [3, № 48], яка лише нещодавно вийшла друком, в якій неупереджено проаналізував політичні колізії і глобальні соціальні потрясіння, які періодично виникали в надрах давньоруського суспільства. Вже на самому початку він рішуче відкинув один із постулатів радянської доби про те, що хід історії в усі часи визначала тільки боротьба народних мас.

Учений запропонував свою **періодизацію суспільно-політичних рухів**, пов’язуючи її з періодами соціально-економічної та політичної історії Київської Русі:

- 1) *поч. IX ст. – перша пол. XI ст.* – боротьба християнства з язичництвом;
- 2) *друга пол. XI ст. – перша пол. XII ст.* – початок феодалної роздробленості;
- 3) *друга пол. XII ст. – XIII ст.* – міжусобні війни.

Серед багатьох чинників, які ослабили монолітність Київської Русі напередодні монголо-татарської навали, М.Ю. Брайчевський акцентував увагу на двох головних факторах. Перший – міжусобна боротьба князів, спричинена , з одного боку, недосконалою системою престолонаслідування, а з іншого, – вотчинним, антагоністичним за своєю суттю, характером землеволодіння. Другим фактором було зародження в феодалному суспільстві буржуазних відносин.

Розглядаючи Київську Русь у контексті загальноєвропейського історичного процесу і вважаючи, що вона за рівнем розвитку не поступалася таким країнам, як Франція чи Італія, М.Ю. Брайчевський відмічав у ній цілу низку явищ, аналогічних тим, які мали місце на Заході, наводячи докази того, що деякі прогресивні кроки в історичному розвитку були зроблені в Київській Русі навіть раніше. Причому увага акцентувалася не стільки на економічному розвитку, скільки на характері суспільних відносин, буржуазні підвалини яких виявляли себе в тому, що ремісники, купці та лихварі все рішучіше перебирали в свої руки важелі суспільно-політичного життя. Такий характер стосунків між боярсько-князівською верхівкою та буржуазними верствами населення, на думку вченого, яскраво проявляв себе в передмонгольській час не лише в Києві та Новгороді, але й у інших містах Київської Русі.

Проте оцінюючи буржуазні відносини як руйнівний фактор феодальної системи, вчений наголошував на тому, що нові тенденції водночас призвели до прогресивних зрушень у суспільній свідомості, формуючи принципово новий світогляд. Останній М.Ю. Брайчевський називав давньоруським передренесансом або давньоруським гуманізмом, вважаючи, що він за соціальним змістом був невід'ємною частиною європейського Відродження і почав виявляти себе на Русі на століття раніше, ніж в Італії.

Проблема становлення Києва

Проблема становлення Києва також входила до числа тих історичних питань, де М.Ю. Брайчевському належала ініціатива принципово нової постановки та створення вихідної бази для наукового пошуку. Систематизація археологічних даних по території Києва та його околиць, більш повна порівняно з попереднім фундаментальним монографічним дослідженням М.К. Каргера “Древний Киев”, уперше дала об'єктивну картину розподілу матеріалів “залізного віку” (з останніх століть до нашої ери до IX–X ст. н. е.) у зоні київського містобудування, розкриваючи їхню топографію, динаміку формування “протокиївського гнізда поселень” та ритм цього процесу.

Розробка вченим проблематики виникнення Києва мала кілька аспектів: економічний (виникнення міста як центру ремесла й торгівлі), політичний (Київ – центр давньоруської держави), культурний, топографічно-містобудівничий (розвиток міської території Києва).

Про це яскраво свідчить монографічне дослідження М.Ю. Брайчевського “Коли і як виник Київ” [3, № 32], яке вийшло друком ще в 1963 р., а наступного року було перевидане російською мовою. Монографія присвячена проблемі виникнення міста Києва та висунення його в якості політичного центру Давньої Русі. Вчений докладно простежив еволюцію давньоруських городищ у міста, різні шляхи утворення міст, показав значення замків як акумулюючих центрів, навколо яких концентрувалося ремісниче населення.

У короткому вступі до монографії, присвяченому короткому історичному огляду проблеми, вчений виділив **два основні напрями** у дослідженнях заснування міст:

- розуміння виникнення міста як іманентного процесу історичного розвитку придніпровських слов'ян;
- уявлення про заснування міста як прояв історичного панування тих чи інших завойовників – сарматів, готів, гунів чи норманів.

Сам М.Ю. Брайчевський притримувався думки, яка склалася в історіографії в 30-х роках ХХ ст., згідно з якою давньоруські міста були закономірним проявом соціально-економічного розвитку східних слов'ян. Учений зауважував, що проблема походження міста Києва повинна вирішуватися в контексті соціально-економічної історії Русі. Однак при формальній подібності цього положення з поглядами своїх попередників Б. Грекова, М. Каргера та інших, М.Ю. Брайчевський істотно розходився з ними

в розумінні конкретного шляху розвитку, який призвів до виникнення Києва [3, № 32].

Найбільш близькою його позиція в питаннях про етапи історії міста та джерельної бази для дослідження цієї проблеми була до поглядів Б.О.

Рибакова та В.М. Даниленка. Всі вони вважали, що середньовічному Києву X–XIII ст. передували більш ранні поселення, з яких і виникло місто. На думку М.Ю. Брайчевського, це був ранньокласовий період розвитку стародавніх слов'ян.

М.Ю. Брайчевський виділив протоміський період та початковий етап у формуванні міста і розкрив історичний зв'язок між ними. У джерелознавчому плані тут важливі два моменти. По-перше, комплексне використання різних письмових джерел: давньоруських літописів, західнослов'янських та вірменських переказів, легенд про заснування Києва, візантійських джерел, скандинавських традицій – їх паралельний аналіз розкрив першоджерело того чи іншого тексту, його іншомовну кальку чи сюжетне запозичення. По-друге, значну увагу вчений приділяв археологічним джерелам. Археологія визначалася не тільки як одне з джерел і як ілюстрація, але й набувала методологічного значення: розкривала етнокультурний та соціокультурний зміст кожного етапу. Основний метод, який використовував учений – це історико-археологічні аналогії.

Для свого часу М.Ю. Брайчевський зміг зібрати весь археологічний матеріал, який був отриманий під час розкопок чи випадково знайдений у межах стародавнього міста. Ним уперше було поставлене питання про принципове розрізнення найстародавніших поселень на території Києва та згадок про початковий етап історії міста.

Монографія охоплює період від найдавніших часів до кінця X ст. У якості однієї з найважливіших категорій джерел використовувалися знахідки монет: грецьких (V ст. до н. е.), римських (I–V ст. н. е.), візантійських (VI–VII ст.), арабських та візантійських (VIII–X ст.). На думку вченого, вони разом з іншими матеріалами відображали процес економічного розвитку тих поселень, на базі яких у IX–X ст. сформувалося феодальне місто. На основі археологічних пам'яток М.Ю. Брайчевський показав найдавніші поселення, які він оцінював як докиївські старожитності. На рубежі н. е. на території майбутнього Києва виникла група ранньослов'янських поселень зарубинецької культури, а наприкінці II ст. н. е. сформувалася група черняхівських поселень, які вчений співвідносив із початком історії Києва. Він вважав, що в першій половині I тис. н. е. тут існувало декілька поселень, які передували утворенню міста. Ним спеціально була розглянута легенда про заснування Києва. Давньоруський літопис пов'язував початок історії Києва з діяльністю братів Кия, Щека, Хорива та їхньої сестри Либіді. Згідно переказу вони побудували на Старокиївській горі “городок” на честь старшого брата – “Київ град”. Археологічні дослідження на Старокиївській горі показали, що “городок” Кия дійсно існував і був зведений задовго до того, коли з'явилися перші достовірні свідчення писемних джерел про Київ. Учений показав, що тогочасна історична наука бачила в Киї цілком реальну особу – полянського

князя, який жив наприкінці VI – на початку VII ст. н. е. і стояв на чолі могутнього слов'янського об'єднання. М.Ю. Брайчевський довів, що представником династії Києвичів, а не варягом, був і Аскольд, який здійснив успішні походи на Візантію, приписані пізніше літописцями його вбивці Олегу.

Перетворення Києва в міський центр відбувалося протягом I тис. н. е. і завершилося до IX–X ст. У IX–X ст. Київ став одним із найбільш значних міських осередків Східної Європи.

Значну увагу М.Ю. Брайчевський приділив і теоретичним проблемам утворення давньоруських середньовічних міст.

Учений, який формально дотримувався твердження марксизму про значення поділу праці, в положенні про виділення ремісництва під час утворення середньовічних міст Європи, розширив методологічну базу і розробив оригінальну концепцію. Місто принципово відрізнялося від патріархальних поселень наявністю в ньому ремісничого виробництва та концентрацією торгівлі. Сутність відділення ремісництва від сільського господарства та виокремлення самостійних галузей полягала в тому, що ці галузі почали працювати на обмін. Таким чином, утворився окремий клас, який займався не виробництвом, а тільки обміном продукту, – купецтво.

У світлі цієї теорії передумови виникнення міст у східних слов'ян склалися в ході внутрішніх процесів на рубежі нашої ери, коли в них утворилися такі галузі виробництва, як залізобробна та гончарна. Утворення міста було робочим процесом. Разом з тим М.Ю. Брайчевський звертав увагу на іншу особливість – знахідки римських монет. Римська монета розповсюджувалася серед варварських племен Європи завдяки зв'язкам з Римською імперією. Однак учений обґрунтовував постулат про те, що римська монета використовувалася і для внутрішнього обігу. На території Києва, за підрахунками вченого, знайдено біля 6 тис. римських монет. Вони сконцентровані на місцях стародавніх поселень: Подолі, Старокиївській горі, Замковій горі.

Закономірним стало будівництво князями замків. Їхні залишки – це тисячі городищ, але їх недостатнє вивчення не дозволило М.Ю.

Брайчевському вказати на час їх виникнення. Проте наявність ліпної кераміки на багатьох з них дала підстави вченому стверджувати, що їх виникнення відносилось до середини I тис. н. е., що потім підтвердилось розкопками Старокиївського городища в 70–80-х роках минулого століття.

У своїй методологічній розробці проблеми М.Ю. Брайчевський особливу увагу приділяв питанню городищ, які утворювали центри. Замки були необхідні феодалам для оборони своїх володінь і маєтків від інших феодалів. Вони, на думку вченого, стали пунктами, навколо яких здійснювалася концентрація ремісничого населення.

М.Ю. Брайчевський зазначав, що соціальне значення городищ, таких, яким був Київ, не обмежувалося господарчо-адміністративними функціями, вони були також і релігійними центрами, що підтвердилось розкопками на Старокиївській горі – відкритим В.В. Хвойкою язичницьким капищем.

Розуміння М.Ю. Брайчевським процесу виникнення давньоруського міста як прояву закономірного внутрішнього розвитку східних слов'ян підвело його до вирішення проблеми про роль норманів у виникненні давньоруських міст. На підставі документів учений критикував норманську теорію і вважав її застарілою. М.Ю. Брайчевський не заперечував активної політичної ролі норманів на Русі в IX–XI ст. і скандинавського походження династії Рюриковичів, але категорично не погоджувався з тенденцією визнавати норманів творцями давньоруської держави та давньоруських міст, у тому числі й Києва. Це положення обґрунтовувалося усією сукупністю аргументів, які були використані в монографії „Коли і як виник Київ” [3, № 32].

Соціально-економічний розвиток східних слов'ян

Більш переконливіше М.Ю. Брайчевський вирішував питання соціально-економічного розвитку східнослов'янського суспільства. Тут єдиною дискусійною проблемою була демографія – через повну відсутність статистичних викладів. Тому вченому доводилося оперувати побічними даними, які дозволяли припускати, що густина населення східноєвропейського лісостепу в першій половині I тис. н. е. досягла цифри приблизно 10 чоловік на кв. км. М.Ю. Брайчевський вважав, що цей показник був критичним, оскільки він припускав вичерпність фонду вільних земель, за якою неминуче слідувало обезземелювання частини населення, розпад общини, виникнення приватної землевласності, майнове розшарування суспільства.

Звернувшись до характеристики соціально-економічного розвитку східних слов'ян у I тис. н. е., М.Ю. Брайчевський досліджував характер сільського господарства, ремесел, грошового обігу, потім на цій основі – еволюцію східнослов'янського суспільства. Висновки вченого про домінування раннього феодалізму в східнослов'янському суспільстві повністю узгоджувалися з рівнем розвитку виробничих сил, які вже в середині I тис. н. е. не відповідали рабовласництву.

Разом з тим зауважувалося, що елементи рабства, як і рудименти родоплемінної структури, супроводжували процес формування феодальних відносин у східних слов'ян. Актуальним було й питання про архаїзацію культури слов'ян у середині I тис. н. е., що яскраво проявилася в занепаді гончарного виробництва. Така архаїзація (після гунської і аварської навал) визнавалася сучасними дослідниками не тільки для Східної, а й для Центральної Європи. М.Ю. Брайчевський заперечував цю версію на основі того, що в інших галузях виробництва (залізообробному, ювелірному) регресу не було. Проте загальне “огрубіння” матеріальної культури після гунської навали зафіксоване в масовій кераміці. Про це конкретно і йшла мова, а не про регрес у розвитку виробничих сил суспільства в цілому. Важливим моментом був великий розподіл праці – відокремлення ремісництва від сільськогосподарського виробництва і пов'язаний з ним розвиток торгівлі, яка в II ст. н. е. прийняла грошову форму. Свідченням цього виступали численні знахідки римських монет на східнослов'янських землях, як одиничні, так і

скарбами, в тому числі доволі великі за обсягом.

Проблема соціально-економічного розвитку племен черняхівської культури детально розглядалася М.Ю. Брайчевським у монографії “Біля джерел слов’янської державності” [3, № 33], написана ним у 1964 р. Вона побудована на глибокому аналітичному вивченні старожитностей черняхівської культури, комплексів польових археологічних матеріалів, здобутих самим ученим. Разом з тим, учений залучив результати досліджень багатьох своїх колег-археологів. У дослідженні розглянуті демографія, землеробство, скотарство і промисли, переробка сільськогосподарських продуктів, добування і обробка заліза, гончарство, ювелірне ремесло, інші види виробництва, будівельна справа, суспільний поділ праці, торгівля, виникнення грошового обігу, майнове розшарування, міжплеменні об’єднання тощо.

М.Ю. Брайчевський довів, що племена черняхівської культури були об’єднані в значні за масштабами та стійкі об’єднання (“союзи племен”). Він вважав, що можна говорити про два таких об’єднання – західне та східне. Очевидно, вони відповідали антському і склавінському союзам племен, відомості про які містяться у працях візантійських письменників середини I тис. н. е.

У особовому архівному фонді М.Ю. Брайчевського в ІР НБУВ зберігається написаний ним роком пізніше додаток до вказаного монографічного дослідження – “Джерелознавчий коментар до книги “Біля джерел слов’янської державності” (К., 1964)” [3, № 34], який за обсягом становить третину самої монографії. У ньому більш ґрунтовно проаналізовані джерела, використані для написання монографії.

Тематично з вказаною працею співвідноситься маленька за обсягом, але ґрунтовна за змістом монографія “Анти” [3, № 18–22]. В архіві М.Ю.

Брайчевського в ІР НБУВ зберігаються 5 варіантів даного дослідження. У ньому вчений всебічно розглянув проблеми походження, історії антів, їхнє місце в подальшій історії східних слов’ян другої половини I тис. н. е. М.Ю.

Брайчевський показав, що на традиціях антського об’єднання почало формуватися нове політичне утворення, набагато більше й могутніше – Русь, якій судилося відіграти особливу, визначну роль в історії Східної Європи.

Ідеологічний розвиток східних слов’ян

Логічного завершення концепція соціокультурного розвитку східних слов’ян у I тис. н. е. набула в дослідженні М.Ю. Брайчевським проблеми їхнього входження до європейської цивілізації – через прийняття християнства та появу писемності.

Тому важливим напрямом наукової діяльності М.Ю. Брайчевського було дослідження ідеологічного розвитку східних слов’ян у I тис. н. е., який, на думку вченого, визначався факторами соціально-економічного порядку.

Старе східнослов’янське язичництво було надбудовою первіснообщинного базису, а утвердження феодалізму вело до прийняття християнства – однієї з форм монотеїзму, тобто новий, феодальний базис

потребував відповідної надбудови, і вона була створена. Головним моментом тут було поступове, але неухильне утвердження християнства, яке завершилося релігійним актом 988 р.

М.Ю. Брайчевський довів, що утвердження християнства на Русі не було актом “прозріння” Володимира, а було підготовлене всім ходом історії східних слов’ян. Офіційному хрещенню Русі 988 р. передувало поступове проникнення християнських ідей в коло східноєвропейських народів. Це, зокрема, засвідчене виникненням у IV ст. перших єпархій в античних містах Північного Причорномор’я, прийняттям християнства готами на державному рівні. Вже тоді, мабуть, з’явилися перші християнські общини і в антському суспільстві (черняхівська культура). Процес християнізації, якоюсь мірою перерваний деструктивними процесами, пов’язаними із загибеллю Римської імперії, набув нової сили на рубежі VIII–IX ст. і втілювався в офіційному хрещенні Русі Аскольдом у середині IX ст. Однак у драматичних подіях подальшої історії (вбивство Аскольда у 882 р. та зміна династій у Києві) християнство на деякий час втратило статус і вплив офіційної релігії, а живучість язичницьких вірувань спричинила спалахи антихристиянського терору. Лише друге офіційне хрещення Русі за часів князя Володимира остаточно зробило православ’я державною релігією.

Аналіз літописів та інших писемних документів Київської Русі привів М.Ю. Брайчевського до висновку, що книжники Ярослава провели велику роботу зі звеличення Володимира та факту хрещення Русі наприкінці X ст., а відтак применшили роль Аскольда та хрещення, що відбулося при ньому. Вчений стверджував, що християнізація Русі за часів Аскольда хоч і не зовсім замовчувалася, проте її значення для розвитку Русі надто применшувалося. М.Ю. Брайчевський вважав, що хрещення Аскольда передбачало хрещення (принаймні формальне) всієї Русі, що це був акт загальнодержавного значення. Він обґрунтував твердження, що відомості про цю подію були вилучені під час третьої редакції “Повісті временних літ” князем Мстиславом Володимировичем. М.Ю. Брайчевський, як ніхто до нього, приділив значну увагу розкриттю діяльності князя Аскольда, з правлінням якого він пов’язував і ряд інших важливих соціокультурних змін у східнослов’янському суспільстві.

У своїй монографії “Утвердження християнства на Русі” [3, № 52], що вийшла друком у 1988 р., вчений показав усю попередню історію процесу християнізації східнослов’янського суспільства. Він звернувся до археологічних матеріалів, які дали підстави говорити про перші кроки нового віровчення серед язичницького населення черняхівських племен. М.Ю. Брайчевський звернув увагу на перші церковні будівлі в Херсонесі, які датуються V ст. н. е. Подальше поширення християнства вчений пов’язував із першим хрещенням Русі за князя Аскольда у 860 р. Ним також був розглянутий складний процес боротьби християнства та язичництва упродовж X ст., а також Володимирове хрещення 988 р. та наслідки християнізації Київської Русі.

М.Ю. Брайчевський запропонував концепцію, яка відрізнялася від традиційних поглядів, що ґрунтувалися на клерикальній концепції одночасного боговдохновенного акту. Згідно з його концепцією утвердження християнства на Русі було складним і тривалим процесом, який пройшов ряд *стадій*:

- 1) спонтанне поширення християнських ідей серед населення Східної Європи;
- 2) спорадичне прийняття християнства в якості офіційної релігії в окремих слов'янських об'єднаннях державного типу;
- 3) перше хрещення при Аскольдї в 860 р.;
- 4) втрата новою вірою визнаного статусу в результаті державного перевороту 882 р.;
- 5) боротьба християнства і язичництва упродовж X ст.;
- 6) остаточне проголошення православ'я державною релігією на Русі при Володимирі [3, № 52].

Учений акцентував увагу на тій обставині, що християнські ідеї почали проникати в Східну Європу вже в I–II ст. н. е. В другій половині IV ст. християнство стало офіційною релігією Готської держави. Слов'яни не залишилися осторонь від цього процесу християнізації. Крім письмових джерел IV–V ст. н. е., про часткову християнізацію слов'янського суспільства свідчили й археологічні дані. Зокрема, це поява трупопокладення головою на захід, що є характерним для християнського поховального обряду. Також учений зазначав, що на черняхівському поселенні біля с. Чорнівки Чернівецької області була знайдена ливарна форма для виливу натільних хрестиків, що, безперечно, свідчило про наявність серед черняхівського населення першої половини I тис. н. е. християнського прошарку.

У другій половині I тис. н. е. в нових історичних умовах знову почало утверджуватися християнство. Як зазначав М.Ю. Брайчевський, IX–X ст. пройшли під знаком активної боротьби між язичництвом і християнством. Але головний напрям ідеології в давньоруському суспільстві вже ґрунтувався на християнських догматах. Ця ідея вченого відносилася до Центрального регіону Русі (Середньої Наддніпрянщини), де наприкінці X ст. християнство стало панівною, державною релігією. Однак в інших, віддалених від центру Русі, районах навіть після офіційного прийняття християнства в 988 р. ще досить тривалий час язичництво і християнство продовжували існувати паралельно.

М.Ю. Брайчевський переконливо довів, що християнство, безперечно, сприяло посиленню давньоруської державності та прогресивному розвитку культури в цілому. При цьому він підкреслював, що християнство було не тільки релігійною системою, воно охоплювало всі інші форми суспільної свідомості – філософію, науку, мистецтво, мораль тощо.

Підсумовуючи, М.Ю. Брайчевський справедливо говорив про закономірний, історично обумовлений характер тих історико-культурних та соціально-політичних процесів, які відбувалися в східнослов'янському суспільстві упродовж усього I тис. н. е. Дослідження вченого довели

безперервність українського історичного процесу – від ранньої історії до відновлення української держави в 1918 р., і згодом, після комуністичної доби, в 1991 р. Важливо підкреслити, що вчений вживав термін “український” в ранній і середньовічній історії України, наприклад, “українські племена”, “українська державність” у контексті Антського царства; „Україна-Русь” відносно X–XI ст.; “українське королівство” для XIII ст. тощо.

Проаналізувавши основні положення історичної концепції М.Ю. Брайчевського, було встановлено, що всі вони тісно переплітаються між собою, і неможливо розглянути один аспект у відриві від інших. Це наочно показано в одній із останніх монографій ученого “Конспект історії України” (1992) [3, № 55], за якою він викладав власний курс, будучи професором Києво-Могилянської академії.

3.1.2. Оповідні та археологічні джерела в науковому доробку М.Ю. Брайчевського

Джерелознавчий аналіз літописів та оповідних джерел

Однією з позитивних якостей М.Ю. Брайчевського як дослідника в сфері історичного знання була глибина підходу до самої постановки конкретних проблем, зокрема, на джерелознавчому рівні.

Для розробки вищезазначених основних проблем учений здійснив велику кількість джерелознавчих досліджень, як археологічних пам’ятників, так і писемних джерел, студій з різних аспектів суспільного і культурного життя ранніх слов’ян Київської Русі та середньовічної України. Характерний для праць М.Ю. Брайчевського синтез різноманітних матеріалів (археологічних, письмових, нумізматичних, архітектурних, антропологічних, лінгвістичних) ґрунтувався на поглибленій розробці самих джерел. У зв’язку з цим відзначимо істотний внесок ученого в створення джерельної бази – археологічної (Пастирське городище, черняхівські пам’ятники) та літописної (літопис Аскольда, „Слово о полку Ігоревім”).

Дослідженню писемних джерел М.Ю. Брайчевський присвятив 3 монографічні дослідження: „Історична думка в Київській Русі” [3, № 39], „Автор „Слова о полку Ігоревім” [3, № 40] та „Літопис Аскольда (реконструкція тексту)” [3, № 54], а також численну кількість статей, зокрема, „Агіографія” [3, № 181], „Іпатський літопис” [3, № 188], „Слово о полку Ігоревім” в контексті світової культури” [3, № 262] та ін. Вони були забезпечені численними (понад 500) бібліографічними посиланнями, що зміцнювало його концептуальну позицію.

У період розпаду феодальної системи в Київській Русі почав формуватися новий світогляд, який М.Ю. Брайчевський називав давньоруським гуманізмом. Філософському осмисленню суті цього гуманізму, аналізу світоглядних уявлень, поглядів і концепцій мислителів-книжників присвячена студія монографічного характеру “Історична думка в Київській Русі” [3, № 39]. Вона замислювалася вченим як розділ фундаментального

дослідження “Київська Русь”, яке, на жаль, так і не було закінчене, але логічна побудова дозволила розглядати її як цілком самодостатню працю.

У монографії проаналізовані всі основні категорії літературних пам’яток, які дійшли до нас в автентичному вигляді або тим чи іншим чином зафіксовані в пізніших текстах. Для цього він зібрав ґрунтовну бібліографію. У основі аналізу лежить ідея, що всі писемні джерела давньоруського часу – від літописів, з наявними в них легендами та переказами, до “житій”, біографічних оповідок та повістей – відображають реальні історичні події.

Учений був переконаний, що переважна більшість билинних героїв та інших легендарних постатей з народних переказів мали свої історичні прототипи, в яких знайшла своє відображення народна концепція суспільного розвитку, народна оцінка конкретних подій і конкретних діячів.

Чільне місце в дослідженні відведене дослідженню літописання, яке становило квінтесенцію історичної думки і найбільш повно відбивало її розвиток. Літописи М.Ю. Брайчевський кваліфікував як “справжні історичні трактати, ... в яких критично осмислений і відібраний матеріал був покликаний обґрунтувати певну соціально-філософську платформу, певну систему ідей і переконань” [3, № 39, арк. 20].

Ґрунтовно проаналізований найвидатніший твір давньоруської історіографії – “Повість минулих літ” Нестора Літописця. Особливо підкреслено погляд літописця на всесвітню історію як на щось, пов’язане безліччю різноманітних ниток в одне ціле, а також – діалектичну думку, що історичним процесом керують дві діаметрально протилежні сили – добро і зло, які переломлюються через вчинки людей. Та найбільш актуальним для часу, в якому творив Нестор, був його погляд на роль держави, центральної князівської влади. Він наголошував на тому, що саме держава є тією розумною організацією, яка утворює з людей суспільство. Тому князі, які керують нею і визначають шляхи її розвитку, мусять нести відповідальність за її долю, а отже, й за долю всього народу в цілому.

Іншого відтінку набирав зміст літописів періоду феодального роздрібнення – XII–XIII ст. М.Ю. Брайчевський відмічав, що літописання цього часу перетворилося на арену гострої боротьби, в якій різні політичні сили прагнули історично узаконити свої доктрини. Мало не кожен можновладець тих часів заводив власного літописця, перед яким ставив відповідні політичні завдання. Тому вчений закликав дослідників ставитися до характеристики подій і осіб у цих документах дуже критично, з’ясовуючи, перш за все, питання, де і за чий замовленням укладався той чи інший літописний текст. Для з’ясування він пропонував враховувати два основних взаємопов’язаних моменти:

- 1) кожен із удільних літописців, який жив і діяв коштом свого князя, послідовно і примітивно прославляв свого патрона;
- 2) оцінка решти діячів у кожному конкретному випадку визначалася їхніми відносинами з князем-патроном.

Не менш детально аналізувалися М.Ю. Брайчевським і інші жанри історичної літератури, в яких через оцінку тих чи інших подій і явищ

знаходили відображення погляди тогочасних мислителів на історичний процес. Разом з тим можна сказати, що вченого в джерелах перш за все цікавили філософські уявлення давньоруських авторів. Тому стає цілком зрозумілою увага вченого до твору київського митрополита Іларіона “Слово про закон і благодать”, в якому викладена оригінальна концепція всесвітньої історії і того місця, яке в ній займає Київська Русь, – концепція, яка базувалася на уявленні про історичний процес як процес взаємообумовлений, на переконанні, що розвиток конкретної країни нерозривно пов’язаний з розвитком усього людства.

Як певне джерело для вивчення біографій історичних осіб розглядав М. Ю. Брайчевський агіографічну (житійну) літературу, яка виникла на Русі в XI ст. Він був переконаний, що, не зважаючи на наявність у життях усіх ознак традиційної церковної ідеології, з притаманною їй стилістикою – поєднанням історичних даних з фантастичними вигадками, в основі кожного життєпису лежали реальні історичні події. Проте більш цінними в плані “історизму” він вважав біографічні оповідки, що мали світський характер і були позбавлені нальоту “чудес”.

Велику увагу приділено також літературі викривального характеру, яка з’явилася як реакція на міжусобні війни. В цих, значно радикальніших, ніж літописи, творах втілювалася позиція тієї частини давньоруського населення, яке різко й рішуче виступало проти міжусобної політики, засуджуючи її ініціаторів. Головну цінність цих творів, об’єднаних під спільною назвою “Повісті про князівські злочини” [3, № 39, арк. 62], М.Ю. Брайчевський вбачав у тому, що їх автори, представники різних верств освіченого населення, у більшості випадків були учасниками описуваних подій.

До “Повістей про князівські злочини” вчений відносив і один із найвизначніших творів європейської середньовічної літератури – “Слово о полку Ігоревім”. М.Ю. Брайчевський піддав рішучій критиці твердження про те, ніби основним змістом цього твору є ідея захисту Руської землі від зовнішніх ворогів, а сам твір має героїчний характер і оспівує доблесть сіверського князя. Геніальність автора “Слова” він вбачав у тому, що той зумів крізь калейдоскоп тогочасних подій та осіб побачити головну проблему, яка стояла перед давньоруським суспільством, що його увага прикута не до особистості, а до долі всього народу. Детально особу автора “Слова о полку Ігоревім” М.Ю. Брайчевський проаналізував у монографічному дослідженні “Автор “Слова о полку Ігоревім” [3, № 40].

У огляді літератури, створеної після падіння Русі, підґрунтям якої стала солідна, зібрана М.Ю. Брайчевським бібліографія, він звертав увагу, передусім, на твори, присвячені татаро-монгольській навалі, наприклад, “Слово про загибель Руської землі”, а також на твори, в яких відобразилися погляди демократичних верств суспільства. На його думку, привабливість цих творів полягала у вияві суто народного оптимізму, у вірі, що народ спроможний власними силами звільнити свою землю від ворога [3, № 39, арк. 70].

Але найвизначнішою літературною та історичною пам'яткою післямонгольського часу вчений вважав “Життєпис Данила Галицького”, в якому найповніше відобразився процес розгортання боротьби за визволення рідної землі в Південно-Західній Русі. Цей твір він кваліфікував не як літопис, а як повість світського характеру, яка повністю позбавлена фантастичного елементу і має яскраво виражений історичний характер, нагадуючи за стилем лицарську літературу розвинутого середньовіччя [3, № 39, арк. 74, 75].

Завершуючи цілісне та логічне за викладом джерелознавче дослідження “Історична думка в Київській Русі”, М.Ю. Брайчевський акцентував увагу на тій ролі, яку відіграла в розвитку історичної й філософської думки на Русі перекладна історична література, що надходила переважно з Візантії. Ця література становила одне з головних джерел, звідки давньоруське населення черпало свої знання про історію інших країн. Перше місце серед цієї літератури він відводив хронікам – власне історичним творам, які спиралися на величезний досвід античної науки.

Не менш великий вплив на книжників і мислителів Русі справили, як показав учений, і так звані Палії – збірники наукового характеру, що містили натурфілософські й історичні відомості та коментовані з позиції тогочасних позитивних знань біблійні тексти. Значення останніх для давньоруської історіографії визначалося, на думку М.Ю. Брайчевського, не тими фактичними даними, які можна було почерпнути з них, а, передусім, загальнофілософською концепцією історії. Саме звідти був запозичений погляд на історичний процес як на процес зумовлений. Це твердження мало великий вплив на свідомість давньоруських істориків, змушувало їх шукати в описах історії інших країн своєрідну модель, еталон історичного розвитку взагалі.

Написання М.Ю. Брайчевським монографії “Автор “Слова о полку Ігоревім” [3, № 40] було пов'язане з дискусією у середині 60-х років минулого століття щодо автентичності Ігоревої пісні. Проте полеміка щодо даного питання не вщухає й досі. Вчений послідовно доводив твердження про створення “Слова” безпосередньо після провалу Ігорєвого походу в 1187 р., а потім на широкому історико-культурологічному матеріалі детально характеризував вік і походження автора пам'ятки, його культурні обрії, джерела інформації та ідейну позицію. На думку М.Ю. Брайчевського, це був приблизно тридцятирічний, блискуче, як на свій час, освічений чоловік за походженням і становою приналежністю з вищих, боярсько-дружинних верств, можливо галицького походження, який під час роботи над Ігоревою піснею перебував у Києві.

Проблема історичного джерела

Значну увагу М.Ю. Брайчевський приділяв дослідженню однієї з центральних проблем історичного джерелознавства – змісту терміну „*історичне джерело*”. Слідом за М.С. Грушевським та позитивістами, вчений розглядав джерелознавство як наріжну платформу кожного історичного дослідження.

М.Ю. Брайчевський зазначав, що під певним кутом зору археологію можна розглядати як одну з допоміжних історичних дисциплін, подібну до геральдики, нумізматики тощо. Іншими словами, як структурну частину джерелознавства. Але таке твердження було б справедливим лише стосовно дописемних епох, потім археологічний матеріал поступається місцем писемним документам, здатним донести до нас інформацію про минуле в найбільш адекватній формі. Для найдавніших періодів розвитку людства поняття археології справді ототожнюється з поняттям джерелознавства і повністю покриває його.

На відміну від репрезентантів інших різновидів наукового знання, для яких поняття предмета та об'єкта дослідження збігається, історик позбавлений можливості безпосередньо спостерігати, а тим більше активно впливати на ті явища, які підлягають пізнанню. Звідси постає проблема історичного джерела як проміжної ланки між минулим та дослідником того минулого. Поняття предмета і об'єкта розмежовується: в ролі першого виступають реалії минулих часів, а в ролі другого – джерела, тобто реалії нашої доби, які, однак, містять інформацію про минуле.

Таким чином, М.Ю. Брайчевський зауважував, що зміст поняття „історичне джерело” виявляється досить широким і багатограним. Воно аж ніяк не може бути зведене до однієї рубрики – писемних пам'яток. Поряд з ними існують інші категорії, що виявляють надто різні властивості та ознаки і пропонують досліднику різні можливості. По суті, все створене (чи-то внаслідок цілеспрямованої діяльності, чи позасвідомо, як побіжний результат певних дій), може вважатися історичним джерелом.

Порівняльний аналіз археологічних та писемних джерел

У статті “Археологія розширює горизонти історії” [3, № 209] М.Ю. Брайчевський здійснив аналіз писемних та археологічних джерел. Учений зазначав, що важливою особливістю археологічних джерел є їх постійне зростання. Цим археологія принципово відрізняється від традиційної історії, яка звикла оперувати писемними джерелами. М.Ю. Брайчевський вважав, що нині всі архіви добре впорядковані і прекрасно описані. Їхні фонди досконально відомі дослідникам, і чекати там якихось сенсаційних відкриттів не доводиться, хоча в окремих випадках несподівані знахідки можливі. А більшість археологічних джерел, навпаки, ще спокійно лежить в землі і чекає на свого дослідника.

Кожний рік, кожна експедиція добуває величезну кількість нового матеріалу, і серед цього матеріалу нерідко трапляються знахідки, які змінюють добре відомі й інтерпретовані факти.

М.Ю. Брайчевський порівнював масштабність тих новацій, якими відзначаються писемні та археологічні джерела.

Виявлення в архіві нового, досі невідомого історикам документа може дати можливість тільки:

- уточнити деталі;

- внести корективи у розуміння конкретного явища чи події;
- виправити дати;
- відкрити ім'я;
- визначити місце;
- більш повно і більш точно охарактеризувати мотив чи мету.

Хоча вчений зауважував, що і це є дуже важливим, що кожна така деталь сприймається, як значне досягнення науки [3, № 209, арк. 3].

Археологія ж часто відкриває:

- нові, досі невідомі, цивілізації;
- нові культури, залишені народами, які зникли з лиця землі;
- невідомі місця й держави, які існували за багато століть, а той тисячоліть, до наших днів.

М.Ю. Брайчевський зазначав, що археологічні відкриття іноді призводять до корінних змін у поглядах на шлях історичного розвитку, переносять визначні культурні явища з однієї епохи в іншу, переміщують історичні акценти, виявляють центри цивілізації там, де на них ніхто не сподівався.

Зокрема, вчений вважав, що для вирішення проблеми східнослов'янського етногенезу писемних джерел замало. Перші письмові згадки про слов'ян не йдуть глибше рубежу н. е. і мають занадто уривчастий характер. Тому, логічно, що археологічні джерела висувуються на передній план, адже вони дають більше фактів для розуміння динаміки історичного процесу, визначення тих етнічних утворень, що існували в Східній Європі в ту чи іншу епоху, зокрема, на рубежі та в першій половині I тис. н. е., коли слов'яни вперше з'явилися на історичній арені [3, № 209, арк. 10]. Учений вважав, що в світлі нових археологічних джерел і літописи, і юридичні документи, і літературні твори викликають інше бачення та інтерпретацію.

Таким чином, дана стаття свідчить про те, що М.Ю. Брайчевський надавав перевагу археологічним, а не письмовим джерелам.

Реконструкція “Літопису Аскольда”

У процесі свого дослідження вчений звертався й до актуального питання зародження давньоруського літописання, яке, на його думку, можна віднести до 865–866 рр. Мова йде про спробу дослідника реконструювати давній літопис, відомий як “Літопис Аскольда”.

У 1988 р. на сторінках журналу “Київ” з'явилася публікація відродженої пам'ятки IX ст. – “Літопису Аскольда” [3, № 54], виокремленого вченим із “Повісті минулих літ”. На думку М.Ю. Брайчевського, це був узагальнюючий твір, присвячений походженню Русі, що “являв собою важливий ідеологічний документ доби, спрямований на осмислення і ствердження Русі як невід'ємної частини християнської ойкумени і введення її в систему загальнолюдського поступу” [3, № 52, арк. 136].

Головна думка вченого полягала в тому, що християнізація Русі за часів Аскольда хоч і не зовсім замовчувалася, проте її значення для розвитку Русі

надто применшувалося. М.Ю. Брайчевський вважав, що багато свідчень “Літопису Аскольда” було відредаговано для звеличення інших князів, перш за все Володимира. Аргументуючи свій висновок, історик шляхом ретельного аналізу літописних текстів виділив уривки, що могли походити з первинного “Літопису Аскольда”, і запропонував його реконструкцію.

Таким чином, учений зміг не лише довести, що первинний літопис Аскольдових часів був відредагований літописцями XI–XII ст., але й досягнути сенс цього редагування.

Проблема виникнення слов’янської писемності

Реконструкція “Літопису Аскольда” логічно вимагала перегляду проблеми виникнення слов’янської писемності. На його думку, саме Аскольдове хрещення призвело до знайомства східних слов’ян із грецьким письмом, а це, в свою чергу, стало причиною виникнення протокириличного письма.

Розв’язуючи проблему виникнення слов’янської писемності, М.Ю. Брайчевський звернувся до цікавого пласту пам’яток – письмен зрубної культури доби бронзи (прокреслені позначки та зображення на посуді), а також сарматських знаків. І хоча осмислити ці знаки, можливо, ніколи й не вдасться, важко не погодитися з дослідником, що вони є якимись новими способами передачі інформації і відбивають певні кроки на шляху виникнення письма. У справжнє письмо ці знаки, як вважав М.Ю.

Брайчевський, так і не реалізувалися, оскільки не могли конкурувати з алфавітним грецьким письмом. Знайомство східних слов’ян із грецьким письмом внаслідок їх християнізації та активної участі в міжнародному житті врешті-решт проявилось в тій системі письма, яка отримала назву кирилиці. За часів Аскольда користувалися протокириличним письмом. Тому засвоєння творів, написаних церковнослов’янською мовою, інтенсивне поширення якої розпочалося з офіційним прийняттям князем Володимиром християнства, не мало в східнослов’янських землях особливих труднощів.

Аналізу слов’янської писемності М.Ю. Брайчевський присвятив монографію “Походження слов’янської писемності” [3, № 58]. У ній учений виклав своє бачення історії слов’янської писемності.

М.Ю. Брайчевський зазначав, що серед науковців поширена думка, що слов’янська писемність виникла одразу, внаслідок спрямованої діяльності великих слов’янських просвітників Кирила й Мефодія. На Русь же грамотність потрапила ще пізніше – після релігійної реформи Володимира Святого у 988 р.

Використавши археологічні та джерелознавчі матеріали, вчений показав, що східні слов’яни знали писемність і до Володимира Святого.

М.Ю. Брайчевський навів свідчення болгарського монаха, відомого під іменем Чорноризця Храбра, який у своєму невеликому трактаті “Про письмо” подав періодизацію історії слов’янської писемності:

1) сарматські знаки, які відбивали процес формування ієрогліфічного письма, що через специфічні умови доби не дістало завершеного характеру (

останні ст. до н. е. – перші ст. н. е.);

2) застосування греко-латинського алфавіту без пристосування його до особливостей слов'янської фонетики (VI–V ст. до н. е. – IX ст. н. е.);

3) винайдення просвітниками Кирилом і Мефодієм спеціальної слов'янської абетки (862–885 рр.).

М.Ю. Брайчевський дотримувався думки, що на зорі слов'янської писемності існували різні за своїм характером алфавіти – кирилиця і глаголиця. Закономірно постало питання, який із них був винаходом Кирила? [3, № 58, арк. 34].

Кирилиця – це пристосування грецького алфавіту до фонетичних особливостей слов'янських мов. Це, по суті, і є грецька абетка, доповнена лише рядом нових знаків. Якщо кирилиця була справді створена Кирилом, то функція просвітника звелася лише до введення кількох літер. Отже, відомості джерел про винахід нового алфавіту виявляються невірними [3, № 58, арк. 34].

М.Ю. Брайчевський вважав, що кирилиця була природною абеткою, що поступово виробилася впродовж тривалого часу внаслідок спонтанного і поступового розвитку слов'янської писемності як відповідь на реальні потреби суспільного життя і хронологічно передувала місії Кирила і Мефодія. Глаголиця ж була штучним алфавітом, створеним ученою людиною, тобто Кирилом, однак вона не знайшла загального визнання в слов'янському світі через її складність та штучний характер.

Таким чином, М.Ю. Брайчевський дотримувався думки, що Кирило винайшов глаголицю, а не кирилицю. Ця концепція дала задовільну інтерпретацію трьох вищенаведених етапів розвитку слов'янської писемності. Кирилиця в цьому випадку була логічним завершенням другої стадії, а глаголиця – репрезентантом третьої [3, № 58, арк. 43].

Таким чином, винахід Кирила і Мефодія становив не початок, а завершення процесу виникнення слов'янської писемності.

Такий несподіваний поворот ще раз засвідчив яскравість таланту вченого: за яку б проблему він не взявся, її розв'язання завжди супроводжувалося неординарними висновками, власним баченням і розумінням фактів, подій, оригінальним трактуванням джерел. Піддаючи сумніву встановлені погляди, М.Ю. Брайчевський постійно збуджував наукову думку, ініціював дискусії, змушував по-новому побачити вже відомі й осмислені факти.

М.Ю. Брайчевський вважав, що остаточне розв'язання проблеми походження слов'янської писемності має дати епіграфіка – наука про написи на тривких матеріалах: камені, дереві, стінах стародавніх споруд тощо [3, № 209, арк. 15].

Разом з тим, необхідно підкреслити, що всі наукові концепції М.Ю. Брайчевського ґрунтувалися на ретельному опрацюванні бібліографічних джерел різного походження. Історико-бібліографічний аналіз супроводжував усі наукові праці вченого. Як методологічна засада постановки дискусійного питання попередня бібліографознавча робота, яку проводив М.Ю. Брайчевський, давала йому міцне підґрунтя для плідної дискусії та

можливості захищати свої ідеї на високому науковому рівні. Історіографічний аспект наукових праць М.Ю. Брайчевського завжди ґрунтувався на широких знаннях про опубліковані здобутки його попередників. Бібліографічний апарат його наукових праць міг би в ті часи слугувати основною базою тематичних бібліографічних покажчиків з висвітленої теми. Тому його історіографічний доробок і нині має безсумнівну наукову цінність.

3.2. М.Ю. Брайчевський як бібліограф

Бібліографічні методи пізнання наукового об'єкту є важливими в історичних дослідженнях, адже вони є необхідною складовою наукового інструментарію вивчення питання, що розглядається вченим. Ці методи є також складовою бібліографознавства як спеціальної історичної дисципліни. Аналіз надбань та внеску в цю галузь знання відомих учених, розвиток бібліографічної евристики як підґрунтя для будь-якого наукового дослідження, на нашу думку, заслуговує на окремий розгляд. Зокрема, вивчення бібліографічних аспектів наукової спадщини М.Ю. Брайчевського сприятиме всебічному вивченню його наукового та творчого доробку, а з іншого боку – бібліографознавства в його прикладному аспекті.

Це питання тим більш цікаве, що діяльність М.Ю. Брайчевського в галузі бібліографії залишилася поза межами наукових досліджень.

Цілком зрозуміло, що кожний учений при розробці певної наукової проблеми, виборі певних напрямів дослідження, зв'язків з іншими питаннями, вивченні ступеня розробки теми тощо, починає її опрацювання з бібліографічного пошуку, аналізу бібліографії бібліографій, бібліографічних списків та інших видів бібліографічної продукції.

Розглядаючи цю діяльність ученого, слід мати на увазі, що М.Ю.

Брайчевський був не професійним бібліографом, а вченим, який використовував бібліографію як один із методів наукового дослідження, спробував свої сили в складанні бібліографічних покажчиків, пристатейних бібліографій тощо. Разом з тим, бібліографічна діяльність стала одним із основних чинників ґрунтовності його наукових концепцій.

Тому нами було приділено увагу бібліографічному методу, що застосовувався та розвивався М.Ю. Брайчевським. Слід зауважити, що діяльність ученого в галузі бібліографії була набагато ширшою і включала в себе евристичну бібліографію, аналітично-бібліографічну та рекомендаційно-бібліографічну діяльність, а також внесок у розвиток інформаційного забезпечення української бібліографічної діяльності.

Вивчення бібліографічної діяльності М.Ю. Брайчевського стало можливим завдяки тому, що були введені до наукового обігу архівні документи вченого, які зберігаються в ІР НБУВ.

3.2.1. Укладання біобібліографічних та тематичних бібліографічних покажчиків

Біобібліографічні покажчики

Суто бібліографічна діяльність ученого знайшла свій прояв у складанні біобібліографій. В особовому архівному фонді вченого зберігаються матеріали біобібліографічного покажчика Віктора Платоновича Петрова за 1919–1966 рр. [4, № 817], укладені М.Ю. Брайчевським при підготовці статті “Віктор Платонович Петров (до 70-річчя з дня народження)”, що одразу ж привертають увагу бібліографів. Покажчик складений за хронологічним принципом і налічує 117 бібліографічних позицій. Кожна позиція складається з таких елементів опису, як назва праці, назва журналу, місця та року видання, номеру журналу. Але не вказані сторінки публікацій, що зменшує його цінність для дослідників наукової спадщини В.П. Петрова. Можливо, це є свідченням того, що покажчик не був завершений укладачем.

Наукові інтереси В.П. Петрова (1894–1969) (літературний псевдонім – Домонтович) були співзвучними з інтересами М.Ю. Брайчевського, охоплюючи такі напрями наукової діяльності, як історія, археологія, етнографія, лінгвістика, історія філософії, літературознавство, економіка, історія народного господарства, публіцистика та ін. М.Ю. Брайчевський вважав, що В.П. Петров був одним із небагатьох учених-універсалів початку ХХ ст. Тому, досліджуючи українську історіографію, він не міг не звернути увагу на постать цього відомого вченого. Позиції М.Ю. Брайчевського при дослідженні наукової діяльності В.П. Петрова підсилювалися тією обставиною, що в 1956 р. В.П. Петров став завідувачим науковим архівом Інституту археології АН УРСР, в якому на той час М.Ю. Брайчевський працював провідним науковим співробітником. Вивчаючи архівні документи, вчений часто спілкувався з В.П. Петровим, радився з більш досвідченим колегою з різних проблем археології та етнографії, консультувався з філологічних питань. Повагу М.Ю. Брайчевського викликав внесок В.П. Петрова у вивчення ранньої історії українських земель. Тому після смерті В.П. Петрова вчений вважав своїм обов’язком об’єктивно висвітлити його життя та наукову діяльність.

Про прискіпливу увагу М.Ю. Брайчевського до творчого доробку та особистості В.П. Петрова свідчить низка статей, зокрема, “В.П. Петров – учений-універсал”, “Віктор Платонович Петров (до 70-річчя з дня народження)”, “Історик-археолог В.П. Петров” [3, № 317, 318, 165, 166]. Оцінюючи місце В.П. Петрова в українській історіографії, М.Ю. Брайчевський писав, що Петров у першу чергу був істориком (в широкому розумінні цього слова), але істориком, який не ставив жодних меж чи обмежень щодо залучення джерел, і що лінгвістичні, етнографічні та археологічні студії не мали для нього самодостатнього призначення. Широкий діапазон наукових та творчих інтересів Петрова не був хизуванням ерудита, а виявом методичної необхідності, зумовленої і визначеної характером історичної проблематики [3, № 318, арк. 4, 11].

У статті “Віктор Платонович Петров (до 70-річчя з дня народження)” М.Ю. Брайчевським не було зроблено посилань на вищевказаний

бібліографічний покажчик праць В.П. Петрова, оскільки він не створювався вченим для публікації, а був укладений для власної наукової лабораторії, для аналізу напрямів наукової діяльності В.П. Петрова. Проте М.Ю. Брайчевський у тексті статті робив тематичні посилання на праці В.П. Петрова. Оскільки особовий архівний фонд М.Ю. Брайчевського в ІР НБУВ, в якому зберігається рукопис цієї бібліографії праць В.П. Петрова, вже опрацьований та залучений до наукового обігу, ми здійснили огляд та уточнення бібліографічної характеристики тематичних посилань М.Ю. Брайчевського на бібліографію праць В.П. Петрова.

М.Ю. Брайчевський лише побіжно зазначив такі напрями наукової діяльності В.П. Петрова, як філософія, етнографія, лінгвістика та літературознавство. Але в бібліографічному покажчику кількість праць М.В. Петрова, присвячених дослідженню проблем даних наукових напрямів, становить майже половину. Зокрема, це більша половина праць, які вийшли друком у 1919–1931 рр., що за покажчиком М.Ю. Брайчевського становить майже півсотні публікацій [4, № 817, арк. 1–5], а загальна кількість праць, як зазначалося вище, складає 117 одиниць. Проте слід відзначити, що праці, присвячені проблемам літературознавства, зустрічаються й пізніше.

М.Ю. Брайчевський зазначав, що основною сферою діяльності В.П. Петрова була історія та археологія, і в цій галузі кругозір ученого вражав своєю широтою – від первіснообщинного ладу до історії громадянської війни на Україні [3, № 165, арк. 1].

Уклавши та проаналізувавши бібліографію праць В.П. Петрова, М.Ю. Брайчевський виокремив основні проблеми, розробці яких були присвячені його наукові праці:

1. Проблема формування людського суспільства і родового ладу.

Брайчевський відзначав серію праць, присвячених критиці реакційних концепцій буржуазної науки, зокрема, теорії Шмідта, расистських концепцій, ревізіонізму в марксистській літературі тощо. Бібліографічний покажчик свідчить, що даною проблемою Петров займався в 1932–1937 рр. і присвятив їй близько 10 публікацій [4, № 817, арк. 5, 6].

2. Проблема економічного розвитку первіснообщинного ладу та історії народного господарства на початкових стадіях прогресу.

Брайчевський писав, що із загальної кількості праць, присвячених цій проблематиці, виділяється серія досліджень первісних форм хліборобства. Основну увагу розробці даної проблеми Петров приділяв у 1932–1935 рр. і опублікував з неї близько 5 статей [4, № 817, арк. 5, 6].

3. Етногенез стародавніх народів СРСР, зокрема, скіфів, слов'ян, балтів та інших:

а) історія племен трипільської культури доби енеоліту (III тис. до н. е.)

Брайчевський пояснював, що вивченню цього питання сприяла польова діяльність Петрова, зокрема, його участь у розкопках трипільських поселень. Петров досліджував цю проблему в 1940 р. і присвятив їй декілька праць [4, № 817, арк. 7].

б) історія та етнографія Скіфії

Петров займався цією проблемою в 1963 р. і опублікував 2 статті, присвячені їй [4, № 817, арк. 8].

в) проблема античної колонізації Північного Причорномор'я і співвідношення грецького та "варварського" елементів у цю добу

Петров досліджував дану проблему в 1962 р., присвятивши їй декілька публікацій [4, № 817, арк. 8].

г) історія стародавніх германців

Брайчевський зазначав, що праці Петрова, присвячені соціально-економічному ладу германських племен в епоху Цезаря і Тацита, були для свого часу етапними. Петров займався розробкою цього питання в 1935–1936 рр. і присвятив їй 3 публікації [4, № 817, арк. 5, 6].

д) етногенез слов'ян

Брайчевський у зв'язку з цією проблемою відзначав плідну роботу Петрова з вивчення та історичної інтерпретації давньослов'янських пам'яток зарубинецької, черняхівської культури та пам'яток VI–VIII ст. н. е., які показують розвиток давніх слов'ян від рубежу н. е. до часів утворення Київської Русі. Основну увагу дослідженню цієї проблеми Петров приділяв у 1959–1964 рр., опублікувавши близько 10 праць, присвячених їй [4, № 817, арк. 7–9].

е) історія та археологія слов'ян за доби раннього середньовіччя, зокрема, Київської Русі

Петров займався цією проблемою в 1965–1966 рр., опублікувавши декілька праць [4, № 817, арк. 9, 10].

4. Історія суспільної думки в нові часи.

Брайчевський писав, що особливу увагу Петров приділяв історії філософії, починаючи від епохи Відродження. Праці, присвячені Петровим даній проблемі, зустрічаються в період з 1923 р. по 1931 р. [4, № 817, арк. 1–5].

5. Історія вітчизняної суспільної думки XVIII–XIX ст.

У даній сфері, за свідченнями Брайчевського, Петровим розроблялася ціла низка важливих проблем, присвячених діяльності Г. Сковороди, П. Куліша, М. Костомарова, Т. Шевченка. Дану проблему Петров досліджував у 1925–1930 рр. і присвятив їй близько 20 публікацій [4, № 817, арк. 1–4].

6. Історія Великої французької революції, в тому числі – ідеологічної підготовки революції (французький матеріалізм та просвіта XVIII ст.), а також історія змови Гракха Бабефа.

У бібліографічному покажчику праць Петрова ми знайшли лише 1 статтю, присвячену розробці даної проблеми. Це стаття про проблеми вивчення Гр. Бабефа, яка вийшла друком у 1932 р. [4, № 817, арк. 5].

7. Історія вітчизняної науки та історіографії XIX–XX ст.

Брайчевський зазначав, що це праці, присвячені О. Потебні, С. Соловійову, В. Хвойці, В. Ключевському. Покажчик свідчить, що Петров досліджував це питання в 1925–1929 рр. і опублікував близько 10 праць [4, № 817, арк. 1–4].

8. Історія громадянської війни на Україні.

Брайчевський відзначав збирання та опрацювання Петровим архівних документів про діяльність Миколи Щорса та історію Богунського полку, які ще не були введені до наукового обігу [3, № 165, арк. 3, 5].

Аналізуючи бібліографію праць В.П. Петрова, можна побачити, що він займався й укладанням персональних та тематичних бібліографій. Зокрема, в 1919–1920 рр. ним був опублікований огляд літератури, присвяченої Г.

Сковороді, а в 1925 р. – огляди літератури, присвячені тогочасній історіографії про село та дослідженню побуту на селі [4, № 817, арк. 1].

Вищеописаний біобібліографічний покажчик В.П. Петрова наочно засвідчує діяльність М.Ю. Брайчевського в галузі науково-допоміжної бібліографії.

У особовому фонді М.Ю. Брайчевського зберігаються також декілька бібліографічних списків праць самого вченого [3, № 584–590], укладених ним особисто. Укладання бібліографічних списків власних праць було одним із напрямів бібліографічної діяльності М.Ю. Брайчевського, при якому він засвоював бібліографічний метод, і який мав допоміжне значення. Списки використовувалися вченим для подальшого укладання повних бібліографій до наукових праць, а також для уточнення бібліографічних посилань та цитувань

У одному з них (1965 р.), складеному за правилами списків наукових праць, хронологічні рамки якого 1950–1964 рр., вчений розташував документи за їх типами. Список налічує 105 позицій, перелік яких затверджений ученим секретарем Інституту історії АН УРСР. Кожна позиція містить назву праці, назву журналу та видавництва, рік видання та номер журналу, кількість авторських аркушів, а також примітки, в яких вказано співавторів. Як і вимагалось, спочатку вчений розмістив монографії, за ними йдуть брошури та розділи в колективних монографіях, далі – статті в журналах та збірниках, завершують список статті в енциклопедіях та літературних виданнях.

Інший список друкованих праць за 1979–1986 рр. (1987 р.) складений за хронологічним принципом і включає 26 позицій. Це були роки, коли вчений повернувся до роботи в Інститут археології АН УРСР після шестирічного повного ізолювання від наукової діяльності через політичні репресії. Невелика кількість опублікованих праць свідчить про те, що до вченого все ще ставилися з пересторогою, йому не довіряли брати участь у написанні колективних монографій, не друкували і його власні монографії. Бібліографію вченого за цей період становлять в основному тези доповідей та невеликі статті в періодичних виданнях. Кожна позиція містить назву праці, назву журналу, видавництво, номер журналу, кількість авторських аркушів та прізвища співавторів.

Наступний бібліографічний список наукових праць М.Ю. Брайчевського за 1950–1989 рр. налічує 293 позиції і складений за хронологічним принципом. Кожна позиція містить назву праці, назву журналу, рік видання, номер журналу та сторінки публікації. В архіві вченого зберігається ще один список праць за ці ж роки, який налічує вже 320 позицій, тобто він є більш повним. Складений він також за хронологічним принципом. Кожна позиція має такі

самі складові, що й у попередньому покажчику, але сторінки публікації вказані далеко не в усіх позиціях.

Список друкованих праць ученого за 1950–1990 рр. налічує 270 позицій і складений також за хронологічним принципом. Кожна позиція включає назву праці, назву журналу, рік видання, номер журналу, сторінки публікації та прізвища співавторів. Список друкованих праць за 1986–1990 рр. складений за хронологічним принципом і налічує 71 позицію, кожна з яких містить назву праці, назву журналу, рік видання, номер журналу та сторінки публікації. При необхідності в дужках вказані прізвища співавторів.

Останній із бібліографічних списків М.Ю. Брайчевського (1988–1992 рр.), що зберігається в особовому архівному фонді вченого, налічує 146 позицій і складений за хронологічним принципом. Як і в усіх попередніх бібліографічних списках ученого, кожна позиція складається з назви праці, назви журналу, року видання та номеру журналу. Відмінність полягає в тому, що вказано місце видання кожної публікації. Але, на жаль, у даному покажчику не вказані сторінки публікацій.

Бібліографічні списки своїх праць М.Ю. Брайчевський укладав для різних видань, зокрема, таких, як словник-довідник “Славяноведение в СССР” (1985 р.) [8, № 2341], біобібліографічний словник українських істориків 19–20 ст., який підготувало до видання Українське Історичне Товариство в США [8, № 2213], а також для бібліографії праць радянських візантиністів [8, № 2303, 2492], яку опублікував сектор історії Візантії Інституту всесвітньої історії АН СРСР тощо. Це пояснює те, що в списках міститься різна кількість праць: до одних учених включав повний обсяг праць, а до інших – праці, вибрані за тематичним принципом.

Тематичні бібліографічні покажчики

Яскравим прикладом тематичних бібліографічних покажчиків, складених М.Ю. Брайчевським, є картотека, передана вченим до відділу рукописів разом із науковими працями. Але з метою більш раціонального зберігання та використання в процесі науково-технічного опрацювання особового архівного фонду вченого вона була приєднана до основної частини фонду [4, № 637–653]. Картотека включає бібліографії праць з археологічної та історичної тематики українських, російських та польських істориків і археологів.

Також у фонді зберігаються бібліографічні покажчики угорських та німецьких джерел стосовно готської проблематики за 1929–1956 рр. [7, № 1333]. Тематичні бібліографічні покажчики ми знаходимо також у листуванні М.Ю. Брайчевського, зокрема, бібліографію стосовно знахідок римських монет [8, № 1564], причому в ній подано джерела не тільки українською та російською, а й польською, словацькою та іншими мовами. Варто зауважити, що це була ретроспективна бібліографія з даної проблематики, оскільки вона включала видання тільки за 1868–1937 рр. і не включала сучасних видань.

До “Карти пам’ятників 2-ої половини I тис. н. е. (на території південної частини Східної Європи)” [7, № 1349] М.Ю. Брайчевським був укладений

бібліографічний покажчик, який складався з 640 позицій. До нього вчений включив 25 власних наукових праць з проблеми дослідження археологічних пам'ятників. Покажчик побудований за алфавітним принципом. Він містить як ретроспективні джерела, наприклад, працю В.В. Латишева “Исследование об истории и государственном строе города Ольвии”, опубліковану в 1887 р., так і сучасні видання, зокрема, праці І.С. Винокура “Древности Восточной Волини” (1960 р.), Ю.В. Кухаренка “Памятники пражского типа на территории Приднепровья” (1960 р.) та інші, що свідчить про ґрунтовну обізнаність ученого з комплексом джерел з даної проблематики.

З документів особового архівного фонду вченого відомо, що він також займався укладанням тематичних бібліографічних покажчиків польських видань з археології та нумізматики [8, № 1758–1774], а також бібліографій збірників наукових праць “Записки НТШ” та “Хроніка” Наукового товариства ім. Шевченка, яка до 1900 р. велася в “Записках” у розділі “З Товариства”, а потім почала виходити окремим виданням [8, № 1806], та “Українського історичного журналу” [8, № 2006]. До М.Ю. Брайчевського часто зверталися колеги та молоді вчені з проханням допомогти укласти бібліографію з різних проблем і тематик, наприклад, про Києво-Могилянську академію [8, № 2019]. Зверталися до вченого також із видавництва “Наукова думка” з проханням надати їм бібліографію праць, присвячених історії української музичної культури XIV–XVIII ст. [8, № 1830] тощо.

3.2.2. Аналітично-бібліографічна та рекомендаційно-бібліографічна діяльність ученого

Аналітично-бібліографічна діяльність

Працюючи в Інституті археології АН УРСР, М.Ю. Брайчевський займався не тільки дослідницькою, а й аналітично-бібліографічною діяльністю. Зокрема, рецензував збірники наукових праць Київської археологічної експедиції ІА АН УРСР. В особовому архівному фонді вченого зберігається рецензія на “Дослідження і матеріали археології Києва”, які вийшли друком у 1979 р. під назвою “Новые археологические открытия в Киеве” [5, № 845; 8, 2460]. У ній ґрунтовно аналізується кожна стаття про нові археологічні відкриття в Києві, зокрема, таких авторів, як П.П. Толочко, С.А. Висоцького, Р.С. Орлова та ін. Навіть до рецензії М.Ю. Брайчевський додав список літератури, на яку він посилався, для зручності використавши нумераційну побудову, тобто позиції списку подаються не за алфавітним принципом, а в порядку посилань на них.

Висвітлюючи аналітично-бібліографічну діяльність М.Ю.

Брайчевського, потрібно звернути увагу на рецензію вченого на огляд листів, які надійшли до редакції журналу “Москва” у зв'язку з надрукованою в ньому в 1982 р. статтею І.А. Білоконя “Утро творения” [5, № 846]. Цей огляд був опублікований у цьому самому журналі. На жаль, рукописний варіант рецензії зберігся не повністю: в архіві вченого в ІР НБУВ зберігаються лише перші 5 аркушів. Але навіть на основі цих аркушів можна зробити висновок, що М.Ю.

Брайчевський не тільки критично проаналізував листи, а й спробував провести їх бібліометричний аналіз. Він поділив листи за географічною ознакою, за соціальним статусом кореспондентів, ступенем їхньої поінформованості та обізнаності з проблемою збереження архітектурних пам'ятників та археологічних пам'яток, а також за тематичною ознакою.

М.Ю. Брайчевський писав рецензії й на довідково-бібліографічний апарат до наукових праць. Зокрема, це відгук на покажчики до “Літопису руського” (перекладу та оригіналу) за Іпатським списком, складені Л.Є. Махновцем [5, № 870]. Довідковий апарат до видання становив майже половину загальної кількості всієї публікації і складався з реєстрів великих київських князів та київських митрополитів, з іменно-особового, географічно-археологічно-етнографічного та термінологічно-лексичного покажчиків, генеалогічних таблиць, карт та планів. Аналізуючи довідковий апарат, М.Ю. Брайчевський використав критико-бібліографічний метод, тобто не тільки розкрив зміст і значення кожного покажчика, а й провів детальний аналіз кожного покажчика з аналогічними покажчиками в інших подібних виданнях, ґрунтовно висвітливши їхню відмінність.

Документи особового архівного фонду М.Ю. Брайчевського свідчать про те, що до вченого зверталися редакції різних наукових видань з приводу його аналітично-бібліографічної діяльності, наприклад, редакція журналу “Советская археология” зверталася з проханням узяти участь у рецензуванні на сторінках видання іноземної літератури з археології [8, № 2451–2463]. У 1972 р. М.Ю. Брайчевський для ПМК АН СРСР, а також для журналу “Numismatic literature” готував анотації на українські наукові видання з нумізматичної проблематики, починаючи від 1960 р. До переліку цієї бібліографії були включені статті в таких наукових збірниках, як “Нумизматика и сфрагистика”, “Археология”, “Археологічні пам'ятки УРСР”, “Історичні джерела та їх використання”, “Український історичний журнал”, а також монографії тогочасних українських нумізматів, археологів та істориків, зокрема, Котляра, Анохіна, Толочка, Зварича та ін. [8, № 1588–1591]. До списку літератури були також включені праці самого вченого з нумізматики, які він анотував. Сам він називав це “автоанотуванням” [8, № 1589, арк. 1].

Серед документів особового архівного фонду містяться також анотації на праці різних авторів, присвячені Десятинній церкві [4, № 635], але, оскільки початок цього документа не зберігся, встановити замовника цієї бібліографічно-довідкової роботи не вдалося.

Рекомендаційно-бібліографічна діяльність

Про рекомендаційно-бібліографічну діяльність М.Ю. Брайчевського яскраво свідчить складений ним перспективний план видань, присвячених пам'яткам та художнім скарбам м. Києва [6, № 1293]. На жаль, період його складання встановити не вдалося, приблизно це 60–70-ті роки ХХ ст. До плану М.Ю. Брайчевський вважав за потрібне включити альбоми “Київ у фотографіях”, серії альбомів “Київ у творчості українських художників” та “Монументальний живопис Києва”, а також путівники по Києву. Один із

таких архітектурних путівників-довідників був створений ним самим у співавторстві з О.Ф. Рибіною в 1981 р. [3, № 49]. Але друком він так і не вийшов.

3.2.3. Основні складові бібліографічної культури наукових праць М.Ю. Брайчевського

Розглядаючи бібліографічні аспекти наукової діяльності М.Ю. Брайчевського, слід зупинитися на аналізі сукупності методів та системи прийомів, які використовувалися вченим для бібліографічного опрацювання інформаційних джерел при розробці певної наукової теми та подальшого складання бібліографії до неї. Провідними напрямками бібліографічного опрацювання М.Ю. Брайчевським наукових джерел були історичний, літературознавчий та археографічний. Важливим способом опрацювання вченим текстів були посторінкові авторські коментарі, які супроводжувалися рекомендаціями та бібліографічними посиланнями.

Бібліографічна діяльність ученого була націлена на максимальну вичерпність, систематизацію за окремими напрямками, повноту опису.

Розгляд архівних та друківаних праць М.Ю. Брайчевського дав можливість стверджувати, що при підготовці бібліографій до монографій та пристатейних бібліографій учений прагнув до кваліфікованого бібліографічного аналізу, а саме: повноти виявлення бібліографічних джерел, всебічного аналізу бібліографій, точності та достовірності даних про життя та діяльність осіб, складання бібліографічного опису з урахуванням вимог до всіх основних елементів, наявності скорочень та їх пояснень.

М.Ю. Брайчевський ґрунтовно засвоїв різні види джерел, зокрема, й зарубіжних. Творчо вживав здобутки та ідеї своїх попередників, праці заборонених чи забутих істориків початку ХХ ст., іноземну літературу. Бібліографічний супровід праць ученого містить значну документознавчу та бібліографічну інформацію. Наприклад, в одній з перших монографій М.Ю. Брайчевського “Походження Русі” (К., 1968) перелік літератури налічує 623 найменування, а в одному з останніх досліджень “Утвердження християнства на Русі” (К., 1988) – 903 позиції. Навіть до невеликих за обсягом монографічних досліджень учений укладав бібліографічні списки, які налічували сотні джерел. Яскравим прикладом є монографія “Літопис Аскольда” (К., 2001), список використаних джерел до якої налічує 219 бібліографічних позицій. До кожної укладеної бібліографії вчений включав численні публікації про історичні пам’ятки давньоруської літератури і писемності, літописи, кодекси, акти, грамоти, архівні джерела, що свідчить про досконале знання вченим цих джерел і становить науковий інтерес для бібліографознавців. На жаль, бібліографії до деяких його монографій не збереглися, тому що вчений робив посилання по пам’яті, а потім не встиг внести бібліографічні відомості до тексту. Наприклад, монографія “Автор “Слова о полку Ігоревім” та культура Київської Русі” (К., 2005), що вийшла друком вже після смерті вченого, була опублікована без бібліографічних

посилань, оскільки видавці не змогли їх встановити, адже це потребувало чималих зусиль та часу.

М.Ю. Брайчевський зауважував, що бібліографічні відомості в кожній з його наукових праць концентрувалися в спеціальному реєстрі, який нумерувався і вміщувався в кінці видання, на який у тексті давалися посилання. На його думку, такий метод був найбільш економним і дозволяв вільно керуватися в змісті цитованого матеріалу [8, № 1464, арк. 2].

Для оформлення бібліографії М.Ю. Брайчевський намагався використовувати повний бібліографічний опис, який включав у себе всі затверджені стандартом бібліографічні відомості – елементи опису. Але, зважаючи на те, що праці вченого публікувалися в різні роки, вимоги стандартів до оформлення бібліографії змінювалися. Інколи вчений не дотримувався вимог, зокрема, в монографії “Походження Русі” в списку літератури ініціали стоять перед прізвищами авторів, і не вказана кількість сторінок у виданнях.

Список літератури будувався за алфавітним принципом. У межах одного автора посилання групувалися за алфавітом назв. Спочатку в списку розміщувалася кирилична частина, а далі під спільною нумерацією – латиниця. Зв’язок кінцевого списку літератури з основним текстом М.Ю. Брайчевський здійснював за допомогою посилань, у якості яких використовував порядкові номери позицій списку, виділяючи їх квадратними дужками. При необхідності в посиланнях він вказував номери цитованих сторінок. Цей принцип оформлення посилань відповідає сучасним вимогам до оформлення бібліографічних посилань.

Бібліографічна основа наукових праць М.Ю. Брайчевського характеризувалася використанням першоджерел, а також аргументованістю і логічністю їх бібліографічного опрацювання, про що свідчить структура самих праць, які завжди починалися з ґрунтовного та об’єктивного аналізу історіографії проблеми. Примітки, авторські пояснення та коментарі різних типів (літературно-критичні, текстологічні, стилістичні, бібліографічні), численні бібліографічні посилання та цитування, що супроводжують праці вченого, сприяли підтвердженню чи спростуванню наукових гіпотез опонентів, а також ґрунтовності висновків, зроблених самим ученим.

Наукові праці вченого відзначаються високим методологічним та методичним рівнем. Вони забезпечувалися не лише бібліографіями, але й фотографіями, таблицями та іншими додатковими матеріалами, які наглядно та переконливо ілюстрували наукові твердження та зводили фактичний матеріал. Наприклад, джерелознавчий коментар до монографії “Біля джерел слов’янської державності” [3, № 34] містить 38 таблиць, а сама монографія [3, № 33] має 90 ілюстрацій. Для підрахунку матеріалів учений користувався статистичними методами, застосовував діаграмне оформлення, що значною мірою підсилювало його позиції.

Про ґрунтовність бібліографічного оснащення праць М.Ю.

Брайчевського свідчать також його статті, написані для різних енциклопедій, які він активно писав у 60–70-х роках ХХ ст. Зокрема, тематична бібліографія

до статей для “Радянської енциклопедії історії України” [3, № 194] містила праці як українських та російських, так і польських, чехословацьких та інших зарубіжних науковців. Основними бібліографічними позиціями були першоджерела та узагальнюючі колективні праці з даних проблем, але бібліографії містили й монографії відомих учених, зокрема, й самого М.Ю. Брайчевського. Все це яскраво свідчить про повноту та детальність бібліографічного опрацювання вченим вітчизняних та зарубіжних джерел.

3.2.4. Внесок ученого в розвиток інформаційного забезпечення української бібліографічної діяльності

На сучасному етапі розвитку історичної науки ведуться активні пошуки оптимальних шляхів розробки теоретичних питань та науково-практичних засад формування масивів бібліографічної інформації. В сучасних умовах зростання потоку інформації воно не може здійснюватися традиційними методами. Пошуки повинні здійснюватися з урахуванням розвитку методів науково-інформаційної діяльності в соціально-комунікативних сферах із залученням сучасних інформаційних технологій, що дасть можливість збирати, аналізувати та обробляти значні масиви бібліографічної інформації. Все це вимагає програмного забезпечення, яке б вирішувало завдання пошуку, збору та упорядкування бібліографічних даних і створення на їх основі бібліографічної продукції.

М.Ю. Брайчевський стояв біля витоків інформаційного забезпечення бібліографічної діяльності, зокрема, в галузі археологічної літератури.

Розробкою такої проблеми, як машинний бібліографічний пошук у галузі археології України, М.Ю. Брайчевський займався ще на початку 60-х роках ХХ ст. Про це свідчить стаття під однойменною назвою, що зберігається в особовому архівному фонді вченого в ІР НБУВ [3, № 161], а також праця в співавторстві з Л.Е. Пшеничною та Е.Ф. Скороходьком “Информационный поиск в области археологической литературы” [3, № 343].

У статті “Автоматический поиск политематических документов” [3, № 298] М.Ю. Брайчевський зазначав, що завдання побудови пошукових систем, зокрема, в галузі бібліографії, є актуальною перспективою сучасної науки, оскільки пошук матеріалів, необхідних для постановки тієї чи іншої проблеми, забирає в дослідника надзвичайно багато часу. Між тим, як технічні засоби дозволяють цю роботу автоматизувати [3, № 298, арк. 1].

Дана проблема була частиною загальної теми “Машинний бібліографічний пошук”, яку розробляв Інститут кібернетики АН УРСР. Під керівництвом Е.Ф. Скороходька були розроблені основні принципи організації інформаційного пошуку за назвами, розроблені принципи кодування через розкриття змісту термінів, що дало можливість осмисленого аналізу змісту статей за їхніми назвами. Конкретно завдання вирішувалися на прикладі технічних наук, але з метою розширення проблематики і виявлення потенційних можливостей розроблених принципів було визнано доцільним спробувати застосувати дану систему інформаційного пошуку в будь-якій

іншій галузі наукової літератури, максимально віддаленій від технічних наук. Такою галуззю могли бути гуманітарні науки, зокрема, археологія.

У процесі даного дослідження виявилися дві речі: по-перше, дослід довів перспективність системи, розробленої під керівництвом Е.Ф. Скороходька, та її принципове застосування в різних галузях наукової літератури; по-друге, стала очевидною необхідність внесення певних коректив при зверненні до тієї чи іншої галузі знань, які визначаються специфічними особливостями інформації, що виступає об'єктом дослідження. Зокрема, при зверненні до археологічної літератури одразу ж виявився ряд таких особливостей, які призвели до розробки іншого принципу кодування, побудови нового алгоритму і, відповідно, до створення нової програми [3, № 161, арк. 1–2].

Основними завданнями експерименту були такі:

- принципово звільнити дослідника від необхідності витратити час на огляд спеціальної літератури з єдиною метою відібрати ті видання, які представляють інтерес з точки зору вибраної теми;
- максимально скоротити час між моментом, коли виникла необхідність у бібліографічній довідці, та моментом її отримання;
- підвищити точність відбору.

Останнє завдання, на думку М.Ю. Брайчевського, було найважливішим [3, № 298, арк. 2]. Адже у видавничій практиці археологічної науки заголовок публікації, як правило, не розкриває її змісту. Тому, якщо вчений не знайомий зі змістом певної статті, він не зможе на основі одного тільки заголовку вирішити, знадобиться вона йому чи ні. На практиці доводиться проглядати велику кількість видань, що не мають ніякого відношення до теми, яка цікавить дослідника. Тому при розробці пошукової системи в галузі бібліографії малося на увазі перед усім це завдання – автомат повинен був включати в списки рекомендаційної бібліографії по можливості тільки ті публікації, які за своїм змістом мають реальне відношення до теми запиту.

М.Ю. Брайчевський у статті “Машинный библиографический поиск в области археологии Украины” виокремив головні особливості вихідного археологічного матеріалу [3, 161, арк. 2–5]. Зокрема, це:

1) велика кількість термінології, яка повинна бути визнана спеціальною для археології. Ця термінологія охоплює всю сукупність понять, пов'язаних з історико-культурною діяльністю суспільства: найменування знарядь праці, побутових речей, зброї, будівель, явищ духовного життя суспільства, явищ соціально-економічного порядку, а також та частина природи, яка була об'єктом людської діяльності: значна частина найменувань тварин, рослин, мінералів тощо. При цьому потрібно враховувати також і специфічну термінологію, пов'язану з технікою археологічного дослідження, наприклад, такі поняття, як “археологічна культура”, “розкопки”, “городище” тощо. Загалом спеціальна археологічна термінологія нараховує десятки тисяч термінів, що робить проблематичним розміщення цієї термінології в пам'яті ЕОМ;

2) територіальна та хронологічна локальність археологічного матеріалу, яка потребує введення до словника великої кількості термінів, що позначають

географічні райони та хронологічні періоди. Адже для археологів принципове значення мають місцезнаходження і дата кожної конкретної пам'ятки, тому що історичний процес не однаково протікав на різних територіях і в різні епохи. Тому при реалізації бібліографічного інформаційного пошуку в галузі археології більшість запитів будуть містити територіальну чи хронологічну ознаку, наприклад, “література з палеоліту”, “література з дослідження Київської області” тощо;

3) “некомпактність” термінології, тобто порівняно незначна співвідносність термінів – одні і ті ж терміни рідко повторюються в різних визначеннях;

4) нераціональність пошуку за заголовками, оскільки в більшості випадків заголовки археологічних праць не розкривають їхнього змісту. Наприклад, заголовок “Ромашки” означає назву села на Київщині, де знаходиться могильник черняхівської культури (перші століття н. е.), який є предметом дослідження. Але цей заголовок не містить ніяких вказівок ні на характер пам'ятника, ні на його місцезнаходження, ні на його хронологію. Отже, пряме кодування такого заголовку не може допомогти поставленому завданню.

Через надмірну політематичність термінології у визначенні археологічних понять виявилось раціональним будувати значеннєвий код у вигляді протиставлення термінів, які позначають підкласи класу предметів, що кодуються. Вказана причина, разом із необхідністю введення даних з хронології та географії, визначила анкетний метод кодування, при якому фіксується п'ять ознак:

1) бібліографічний характер документів (тип видання). Принципово до цієї ознаки повинні бути віднесені і вихідні дані: ім'я автора, рік і місце видання, мова, наявність і характер ілюстрацій;

2) археологічна характеристика матеріалу (тип пам'ятника) – основний масив інформації;

3) хронологія (епоха, до якої відносяться матеріали, що містяться в публікації);

4) географія (місце знахідки або знаходження тієї чи іншої пам'ятки);

5) археологічна атрибуція (віднесення тієї чи іншої пам'ятки до певної археологічної культури).

Кожна з перерахованих ознак мала свої особливості. Різниця полягала, перед усім, у кількості термінів: найбільш вузькою була перша ознака, для якої було відібрано лише 7 термінів, друга ознака мала 95 термінів, третя – 139 і т. д.

Вихідний матеріал експериментальної програми складався з двох частин: словника обсягом близько 330 термінів, поділених на чотири масиви, відповідних другій, третій, четвертій і п'ятій ознакам (перша ознака не визначається), та ряду статей (близько сотні), які утворювали два масиви у відповідності до характеру другої ознаки.

Кількість термінів та їхнє розташування за ознаками дало можливість отримання довідок приблизно за 150 мільйонами рубрик. Такі подробиці були

недоступні звичайним методам складання бібліографічних покажчиків за допомогою каталогів. Також машинний пошук забезпечив можливість пошуку об'єднаних запитів, яких не могли задовольнити звичайні каталоги.

Пошук проводився за поєднанням цих ознак (усіх чи декількох). Запит, як і код статті, був кон'юнкцією п'яти ознак, свого роду анкетною з п'яти пунктів, яку пропонувалося заповнити споживачу, з тим зауваженням, що споживач мав право будь-яку з ознак не заповнювати. У цьому випадку видачі підлягали всі бібліографічні матеріали, які містили будь-який зміст ознаки, що залишилася незаповненою.

Оскільки в основу пошуку була покладена кон'юнкція п'яти ознак, завдання самого пошуку зводилося до відбору тих статей та видань, які за всіма п'ятьма ознаками задовольняли запит.

Робота поділялася на 2 основні етапи:

1) аналіз запиту і відбір термінів, що задовольняють його за всіма ознаками. Результатом цієї частини є п'ять (або менше – в тому випадку, коли в запиті є прочерки) масивів термінів, які визначають п'ять параметрів відбору;

2) власне бібліографічний пошук, тобто порівняння закодованих анотацій на статті з відібраними термінами за вказаними п'ятьма параметрами

У результаті бібліографічного запиту передбачалася видача двох списків літератури:

а) праці, які безумовно відносяться до теми запиту;

б) праці, які вірогідно (чи можливо) відносяться до теми запиту. В даному випадку дослідники виходили з того, що відповідь повинна бути вичерпною, і краще отримати декілька зайвих заголовків, ніж пропустити хоча б один, що має відношення до бібліографічного запиту.

Експерименти були проведені в Інституті кібернетики АН УРСР на машині Урал–І у квітні 1963 р. Усього було запропоновано 20 запитів, різних за характером і масштабами [3, № 161, арк. 23].

Для експерименту М.Ю. Брайчевським був здійснений бібліографічний аналіз та проанотований зміст наступних видань:

– “Археологія” (К., 1947–1950, т. I–III, XIV);

– “Археологічні пам'ятки УРСР” (К., 1948–1952, т. I–III);

– “Материалы и исследования по археологии СССР” (М., 1960, № 82).

На всі запити були отримані вичерпні відповіді, що так чи інакше торкалися заданої теми і нараховували від 2-х до 64-х одиниць бібліографічних даних. Час виконання машинного бібліографічного пошуку на один запит у середньому на той час складав 2,5–3 хвилини і не перевищував 7–8 хвилин.

Таким чином, проведені М.Ю. Брайчевський та його колегами з Інституту кібернетики АН УРСР експерименти дали позитивні результати, що значною мірою вплинуло на розвиток інформаційного забезпечення української бібліографічної діяльності. М.Ю. Брайчевський зазначав, що результати даного експерименту зі створення інформаційного пошуку в галузі

археологічної бібліографії можуть бути ефективно використані при постановці пошукових завдань у будь-якій іншій галузі історичної науки, яка вимагає політематичного підходу і може використовувати анкетний метод кодування.

Основні результати діяльності М.Ю. Брайчевського в галузі інформаційного забезпечення української бібліографії були викладені ним у брошурі “Машинный библиографический поиск в области археологии Украины”, яка вийшла друком у 1963 р., та ряді статей, які зберігаються в особовому архівному фонді вченого в ІР НБУВ, зокрема, в циклі статей “Археология і кібернетика” [3, № 182–185], у статтях “Автоматический поиск политематических документов (с использованием ЭВМ)” [3, № 298], “Автоматична побудова археологічних ізонот” [3, № 299–301], а також були представлені вченим на семінарі “Автоматизация информационных работ и вопросы прикладной лингвистики”, який проходив у 1963 р. у Києві.

3.3. Бібліографія праць М.Ю. Брайчевського: бібліометричний аналіз

Джерелом для даного дослідження, крім архівних документів М.Ю. Брайчевського, слугували також його друковані праці, повний перелік яких репрезентує бібліографія праць М.Ю. Брайчевського, упорядкована нами (додаток Б). При укладанні повної біобібліографії вченого за 1950–2007 рр., яка налічує 565 праць, використовувалися бібліографічні списки праць М.Ю. Брайчевського, що зберігаються в його особовому архівному фонді в ІР НБУВ, бібліографія праць ученого, укладена в 1999 р. Ю.В. Кухарчуком, та сучасні видання праць ученого.

Проведений бібліометричний аналіз персональної бібліографії М.Ю. Брайчевського, в результаті якого були отримані об’єктивні дані для подальших узагальнень та висновків. Проведені кількісні аналізи друкованих праць М.Ю. Брайчевського, публікацій за жанрами, мов написання праць та тематики публікацій. Виокремлено основні напрями наукових досліджень ученого, а саме – історію, археологію, джерелознавство та бібліографію.

Під бібліометрією розуміють „наукову дисципліну, яка використовує статистичні методи для аналізу наукової літератури з метою виявлення тенденцій розвитку предметних галузей, особливостей авторства і взаємного впливу публікацій” [144, с. 25]. Математично-статистичні методи останнім часом усе частіше застосовують у книгознавстві, джерелознавстві, історіографії, архівознавстві та інших спеціальних історичних дисциплінах.

Кількісний аналіз структури публікацій М.Ю. Брайчевського дасть можливість скласти уявлення про наукову діяльність ученого упродовж досліджуваного періоду.

Спеціальними методами бібліометрії вважаються такі: аналіз цитування; аналіз вторинних інформаційних видань; аналіз кількісних характеристик первинних документів; кількісний аналіз публікацій окремих авторів;

кількісний аналіз публікацій учених окремих країн та колективів; теоретичні дослідження закономірностей зростання документопотоку, старіння, рангового розподілу наукових документів [76, с. 4].

З огляду на особливості та специфіку предмету даного бібліометричного аналізу нами використовувалися такі прийоми:

- а) кількісний аналіз публікацій ученого;
- б) кількісний аналіз видів публікацій;
- в) кількісний аналіз видань, у яких публікувалися праці;
- г) кількісний аналіз мов публікацій;
- д) кількісний аналіз тематики публікацій.

Визначимо насамперед загальні кількісні дані щодо обсягів видань наукових праць М.Ю. Брайчевського досліджуваного періоду: кількість досліджуваних матеріалів, сумарний обсяг у аркушах тощо.

Упорядкована нами повна біобібліографія праць М.Ю. Брайчевського показала, що за 52 роки наукової діяльності вченого та упродовж років після його смерті друком вийшли 565 його наукових праць загальним обсягом понад 7000 сторінок. Слід зауважити, що при підрахунку сторінок не враховувалися газетні публікації вченого, а також ті друковані праці, сторінки яких не були встановлені упорядником. Тому загальний обсяг сторінок праць є досить умовним.

Крайні дати бібліографії становлять 1950–2007 рр.

Кількісний аналіз праць за десятиліттями такий:

Таблиця 3.3.1.

Кількісна характеристика друкованих праць М.Ю. Брайчевського за десятиліттями

Н/п	Роки	Кількість публікацій	Відсотки
1	1950–1959	75	13

2	1960–1969	154	27
3	1970–1979	44	8
4	1980–1989	79	14
5	1990–1999	169	30
6	2000–2007	44	8
7	1950–2007	565	100

Рис. 3.3.1. Графічне зображення кількісної характеристики друкованих праць

М.Ю. Брайчевського за десятиліттями

Рис. 3.3.2. Діаграмне зображення відсоткового співвідношення друкованих праць М.Ю. Брайчевського за десятиліттями

Наведені вище у вигляді таблиці (табл. 3.3.1.), графіка (рис. 3.3.1.) та діаграми (рис. 3.3.2.) статистичні дані дають підстави вважати, що вихідною точкою розвитку наукової діяльності М.Ю. Брайчевського є 1950 р. Найбільш

активним і плідним періодом наукової діяльності М.Ю. Брайчевського були 1990–1999 рр., а найменш активним – 1970–1979 рр. Зокрема, в 1975, 1976 та 1978 роках друком не вийшло жодної праці вченого, а в 1973, 1974 та 1977 рр. – лише по одній праці.

Хоча це не означає, що в 1970–1979 рр. учений не писав наукових праць. Указаний період був складним для вченого, як у науковому, так і в особистому відношенні. Через “націоналістичні” ідеї М.Ю. Брайчевського декілька разів звільняли з роботи, забороняли друкувати його праці, тому він змушений був писати “в стіл”, сподіваючись опублікувати свої праці пізніше. Негативно на його наукову діяльність вплинуло й те, що на початку 1970-х років він тяжко захворів і декілька місяців провів у лікарні.

Період з 2000 р. по 2007 р. за кількістю опублікованих праць дорівнює періоду 1970–1979-х рр. При аналізі цього періоду слід мати на увазі, що це були останні роки життя М.Ю. Брайчевського та роки після його смерті, тому, зрозуміло, що кількість його друкованих праць зменшилася. Хоча його праці й на даний момент активно перевидаються, а також публікуються його архівні документи.

Активним також був період з 1960 р. по 1969 р., коли М.Ю.

Брайчевський працював старшим науковим співробітником в Інституті історії АН УРСР. Періоди з 1950 по 1959 р. та з 1980 по 1989 р. були роками, коли вчений працював в Інституті археології АН УРСР і більше часу приділяв археологічним експедиціям, тому й статті за цей період в основному присвячені археологічній тематиці або ж впливу археологічних даних на розвиток історичної науки.

Кількісний аналіз цих публікацій за жанрами такий:

- монографії – 20;
- статті в наукових виданнях (журналах, виданнях, що продовжуються та тематичних збірниках) – 359;
- статті в газетах – 58;
- статті в енциклопедіях – 43;
- автореферати, брошури – 7;
- тези доповідей та матеріали конференцій – 37;
- розділи в колективних монографіях – 33;
- передмови, коментарі та післямови до праць інших осіб – 8.

Аналіз біобібліографії М.Ю. Брайчевського за жанрами публікацій показав, що друком вийшли 20 монографій вченого. Проте насправді вийшло друком лише 12 монографій із 19 наявних в особовому архівному фонді вченого в ІР НБУВ, про що детально повідомлено в підрозділі 1.2., інші ж публікації є просто їхнім перевиданням. Також невелику кількість своїх праць учений публікував у вигляді брошур. Найбільшу кількість праць М.Ю.

Брайчевський публікував у журналах, виданнях, що продовжуються та тематичних збірниках, загальною кількістю 359 одиниць. Велику кількість статей учений писав для різних енциклопедій. Часто він виступав одним з авторів колективних монографій. Публікувалися також тези його виступів на

численних конференціях, симпозіумах та матеріали конференцій. Нерідко вчений відгукувався публікаціями в газетах на актуальні події в тогочасному суспільстві. Інколи М.Ю. Брайчевський писав передмови, коментарі та післямови до публікацій інших авторів, як наукових, так і художніх.

Подана нижче діаграма (рис. 3.3.3.) унаочнює місце кожного виду публікацій у загальній їх сукупності.

Рис. 3.3.3. Діаграмне зображення кількісної характеристики видів публікацій М.Ю. Брайчевського

Проаналізуємо видання, в яких публікував свої праці М.Ю. Брайчевський. Для раціональності були проаналізовані лише статті в журналах та виданнях, що продовжуються, а також газетні публікації і не враховувалися окремі видання, розділи в колективних монографіях та енциклопедіях, статті в тематичних збірниках та тези доповідей і матеріали конференцій. Було виокремлено основні видання, в яких публікував свої праці М.Ю. Брайчевський, зокрема, “Археологію”, “Вісник АН УРСР”, “КС ИА АН УССР”, “Пам’ятки України” та “УІЖ” (табл. 3.3.2.).

Таблиця 3.3.2.

Кількісна характеристика видань, в яких публікував

праці М.Ю. Брайчевський

Роки	Журнали та видання, що продовжуються						Газетні публікації
	Археологія	Вісник АН УРСР	КС ІА АН УССР	Пам'ятки України	УІЖ	Інші	
1950–1959	9	7	7	–	5	21	2
1960–1969	3	–	1	–	17	37	16
1970–1979	2	–	–	–	7	17	3
1980–1989	5	1	–	7	–	28	9
1990–1999	5	–	–	9	–	71	47
2000–2007	–	–	–	–	–	6	–

Основною мовою написання М.Ю. Брайчевським наукових праць була українська, але деяку частину з них, особливо в часи переслідувань, він писав і російською мовою, публікуючи їх за кордоном. Зустрічаються також праці польською, німецькою, англійською, французькою та грецькою мовами. Проте в загальній кількості праць ученого публікації цими мовами становлять лише 2,5 %. Слід зазначити, що праці іноземними мовами були просто перекладами для публікації за кордоном праць, написаних українською чи російською мовами. Біобібліографія праць ученого свідчить, що з часу прийняття Україною незалежності М.Ю. Брайчевський писав свої праці виключно українською мовою.

Подані нижче таблиця (табл. 3.3.3.) і діаграма (рис. 3.3.4.) репрезентують кількісне та відсоткове співвідношення праць, написаних різними мовами.

Таблиця 3.3.3.

Кількісна характеристика мов написання праць М.Ю. Брайчевського

Н/п	Мова	Кількість публікацій	Відсотки
1	Українська	441	78
2	Російська	110	19,5
3	Німецька	7	1,2
4	Англійська	3	0,5
5	Польська	2	0,4
6	Французька	1	0,2

7	Грецька	1	0,2
Всього		565	100

Рис. 3.3.4. Діаграмне зображення відсоткового співвідношення друкованих праць М.Ю. Брайчевського, написаних різними мовами

Наведені вище статистичні дані жанрів публікацій свідчать, що основним типом публікації наукових праць М.Ю. Брайчевського є стаття, яка несе важливе науково-теоретичне й інформаційне навантаження і за своїм змістом та тематикою дає підстави для обґрунтування напрямів і рівня розвитку наукової діяльності вченого.

Широку інформацію для дослідження наукової спадщини М.Ю. Брайчевського дає застосування для аналізу бібліографії вченого методу предметизації друкованих праць, метою якого є встановлення параметрів предмета дослідження (проблеми). Цей метод дозволяє провести синхроністичний та хронологічний зрізи тематики публікацій, яка розглядається як упорядкована система.

При аналізі масиву публікацій праць М.Ю. Брайчевського було виокремлено 4 основні тематичні напрями його наукової діяльності: історію, археологію, джерелознавство та бібліографію. Зауважимо, що цей поділ є умовним, оскільки всі ці напрями настільки переплелися в дослідженнях вченого, що визначити тематику деяких публікацій було надзвичайно складно. Окремо виділено праці вченого, присвячені іншим галузям науки. До цієї категорії включені також його художні твори та передмови і коментарі до

праць інших осіб.

Нижче наведені наочні зображення пріоритету для вченого вказаних тематик у різні періоди його наукової діяльності (табл. 3.3.4. та рис. 3.3.5.).

Таблиця 3.3.4.

Кількісна характеристика праць М.Ю. Брайчевського з різних тематик

Н/п	Роки	Історія	Археологія	Джерелознавство	Бібліографія	Інше
1	1950–1959	43	32	–	–	–
2	1960–1969	125	19	1	3	6
3	1970–1979	35	5	1	1	1
4	1980–1989	62	4	7	1	4
5	1990–1999	144	5	13	2	8
6	2000–2007	10	–	5	–	28
Всього		419	65	27	7	47

Кількісні показники виділених нами публікацій М.Ю. Брайчевського з різних проблем визначають пріоритетність тієї чи іншої тематики в різні періоди наукової діяльності вченого.

Наведені в табл. 3.3.4. статистичні дані свідчать про те, що найбільшу увагу М.Ю. Брайчевський приділяв проблемам історії слов'ян, особливо в 1960–1969 рр. та 1990–1999 рр. Це пояснюється тим, що в 60-х роках минулого століття вчений працював в Інституті історії АН УРСР, що й скеровувало напрям його досліджень. Але, як свідчать дані таблиці, частину своїх публікацій він присвячував і основній своїй спеціалізації – археології, проблемами якої найбільше займався в 50-х роках минулого століття, коли почав працювати в Інституті археології АН УРСР. У 1950–1959 рр. М.Ю. Брайчевський брав участь у численних археологічних експедиціях, про результати яких потім писав у своїх перших публікаціях. На основі даних, отриманих під час археологічних розвідок, учений робив власні висновки про походження та історію східних слов'ян, які часто суперечили загальноприйнятим уявленням та вченням. Археологічні дані М.Ю. Брайчевський використовував і в численних подальших дослідженнях історії українського народу.

Рис. 3.3.5. Діаграмне зображення кількісної характеристики праць М.Ю.

Брайчевського з різних тематик

Наведені статистичні дані свідчать, що найменше уваги М.Ю. Брайчевський приділяв дослідженню проблем джерелознавства та бібліографії. Хоча це твердження є не зовсім точним, адже більшість своїх досліджень учений будував на аналізі джерел, як археологічних, так і писемних, використовуючи при цьому бібліографічні дані.

Проблемами джерелознавства вчений почав займатися ще в 60-х роках минулого століття, але основну увагу їх дослідженню він приділив уже в 1980–1990-х рр., коли в похилому віці майже припинив займатися археологічними розвідками і зосередився на теоретичних проблемах історії та джерелознавства. Бібліографічними дослідженнями М.Ю. Брайчевський займався в основному в 1960–1969 рр., коли разом з Е.Ф. Скороходьком та Л. Е. Пшеничною займався розробкою основних принципів машинного бібліографічного пошуку, зокрема, в галузі археологічної літератури. Це було частиною загальної теми “Машинний бібліографічний пошук”, яку розробляв Інститут кібернетики АН УРСР. Здобутки вченого на ниві джерелознавства та бібліографії було детально проаналізовано вище.

Бібліометричний підхід до аналізу бібліографії праць М.Ю.

Брайчевського, поряд із традиційними методами історичної науки, дозволив встановити закономірності розвитку наукової діяльності вченого, визначити домінанти кожного періоду та тематичні особливості кожного десятиліття в межах досліджуваного періоду. Результати бібліометричного аналізу масиву публікацій М.Ю. Брайчевського можуть бути використані для подальшого дослідження наукової та творчої діяльності вченого. Таким чином, бібліометричний аналіз є важливим аспектом для комплексного вивчення наукової спадщини М.Ю. Брайчевського.

Отже, підсумовуючи отримані в процесі дослідження результати, представимо **висновки розділу**:

1. М.Ю. Брайчевський обрав справою свого життя системне вивчення соціокультурного розвитку давнього та ранньосередньовічного слов'янства. Зрозуміло, що на цьому шляху перед ученим стояли не лише ідеологічні та цензурні перепони. Українські науковці старої школи з цілком об'єктивних причин не мали можливості створити обґрунтовану концепцію вітчизняної історії долітописних часів: писемні джерела були досить обмеженими й фрагментарними, тоді, як археологічний матеріал у ХІХ – 1-й половині ХХ ст. лише накопичувався, систематизувався та піддавався первинному, переважно спрощеному та надзвичайно схематичному осмисленню.

2. Проблема етногенезу українського народу, утвердження української нації є стрижнем наукової діяльності М.Ю. Брайчевського. Опрацювавши величезний за обсягом археологічний матеріал, систематизувавши східнослов'янські старожитності від рубежу нової ери до давньоруського періоду, вчений висловлював сміливу думку про тотожність пам'яток черняхівської культури і міжплеменного об'єднання східних слов'ян, яке в давньоруських літописах іменували полянами, а у візантійських хроніках – антами. Досягнення М.Ю. Брайчевського в питанні походження Русі полягало в тому, що він виділив і дав конкретну характеристику давньоруському антському періоду в історії східних слов'ян та розкрив його сутність за допомогою не тільки писемних, а й археологічних джерел, перш за все артефактів черняхівської культури. Згідно з його твердженнями, в полян сформувалося “племенне князівство” – рання форма державності. Теоретична основа цього положення спиралася на теорію ранньокласових суспільств з їхніми особливостями – ранньою формою держави, приватною власністю та експлуатацією. Логічного завершення концепція соціокультурного розвитку східних слов'ян у І тис. н. е. набула в дослідженні проблеми їхнього входження до європейської цивілізації – через прийняття християнства та появу писемності. Польові археологічні дослідження, вміння аналізувати пам'ятки матеріальної культури в синтезі з даними писемних історичних джерел, лінгвістики, етнографії дозволили М.Ю. Брайчевському створити цілісну концепцію давньої та середньовічної історії українського народу. Тому значну частину своєї наукової діяльності вчений присвячував саме археологічним розвідкам і вивченню, аналізу та класифікації артефактів.

3. Для розробки вищезазначених основних проблем учений здійснив велику кількість джерелознавчих досліджень, як археологічних пам'ятників, так і писемних джерел, студій з різних аспектів суспільного і культурного життя слов'ян Київської Русі та середньовічної України. Характерний для праць М.Ю. Брайчевського синтез різноманітних матеріалів (археологічних, письмових, нумізматичних, архітектурних, антропологічних, лінгвістичних) ґрунтувався на поглибленій розробці самих джерел. У зв'язку з цим відзначимо істотний внесок ученого в створення археологічної та літописної джерельної бази. Ним був здійснений аналіз археологічних та писемних джерел. У процесі свого дослідження вчений звертався й до актуального

питання зародження давньоруського літописання, яке, на його думку, можна віднести до 865–866 рр. Мова йде про спробу дослідника реконструювати давній літопис, відомий, як “Літопис Аскольда”. Реконструкція “Літопису Аскольда” логічно вимагала перегляду проблеми виникнення слов’янської писемності. На думку вченого, саме Аскольдове хрещення привело до знайомства східних слов’ян із грецьким письмом, а це, в свою чергу, стало причиною виникнення протокириличного письма.

4. Бібліографічні аспекти наукової спадщини М.Ю. Брайчевського стали предметом детального аналізу, оскільки, незважаючи на значну увагу в українській історіографії до наукової та творчої спадщини відомого науковця, діяльність ученого в галузі бібліографії не розглядалася. Розгляд бібліографічного аспекту наукової діяльності М.Ю. Брайчевського показав, що бібліографічні методи дослідження, поряд з історичними та археологічними, займали одне з головних місць у наукових дослідженнях ученого, особливо при аналізі давньоруських джерел, таких, як “Літопис Аскольда”, “Слово о полку Ігоревім” та ін. Хоча М.Ю. Брайчевський і не був професійним бібліографом, він використовував бібліографію як один із допоміжних методів наукової діяльності, вона становила підґрунтя всіх його наукових досліджень. Він використовував усі можливості бібліографії в наукових працях як методу дослідження та наукового апарату пізнання проблеми.

Проаналізувавши бібліографічний апарат наукових видань та рукописних документів М.Ю. Брайчевського, а також його бібліографічні огляди, коментарі, рецензії, можна зробити висновок, що його бібліографічні розвідки, пристатейна бібліографія, бібліографічні списки, списки наукових праць є свідченням не лише його ретельного ставлення до бібліографічної евристики, але й високої бібліографічної культури, яка була ознакою його рівня як вченого.

На основі широкого кола залучених та проаналізованих архівних і опублікованих джерел здійснено дослідження складу та змісту бібліографічної діяльності М.Ю. Брайчевського, виявлено її особливості в контексті розвитку науково-допоміжної та рекомендаційної бібліографії. У роботі всебічно з’ясовано основні способи бібліографічного опрацювання вченим наукових праць з гуманітарних наук, а також виявлено основні складові бібліографічної культури наукових видань М.Ю. Брайчевського. Детально проаналізовано аналітично-бібліографічну та рекомендаційно-бібліографічну діяльність ученого, а також його внесок у розвиток інформаційного забезпечення української бібліографічної діяльності. М.Ю.

Брайчевський стояв біля витоків інформаційного забезпечення бібліографічної діяльності, зокрема, в галузі археологічної літератури. Ця проблема була частиною загальної теми “Машинний бібліографічний пошук”, яку розробляв Інститут кібернетики АН УРСР. Дослідження, проведені М.Ю. Брайчевський та його колегами з Інституту кібернетики АН УРСР, дали позитивні результати, що значною мірою вплинуло на розвиток інформаційного забезпечення української бібліографічної діяльності.

5. Джерелом для даного дослідження, крім архівних документів М.Ю. Брайчевського, слугували також його друковані праці, повний перелік яких репрезентує упорядкована нами бібліографія М.Ю. Брайчевського. Застосувавши для вивчення масиву публікацій наукометричний підхід – бібліометричний аналіз, в результаті отримали об'єктивні дані для подальших узагальнень та висновків. Були проведені кількісні аналізи друкованих праць М.Ю. Брайчевського, публікацій за жанрами, видань, в яких публікувалися праці, мов написання праць та тематик публікацій.

6. Бібліометричний підхід до аналізу бібліографії праць М.Ю. Брайчевського поряд з традиційними методами історичної науки дозволив встановити закономірності розвитку наукової діяльності вченого, визначити домінанти кожного періоду та тематичні особливості кожного десятиліття в межах досліджуваного періоду. Таким чином, бібліометричний аналіз є важливим аспектом для комплексного вивчення наукової спадщини М.Ю. Брайчевського.

ВИСНОВКИ

1. На основі аналізу джерельної бази та історіографії проблеми з'ясовано ступінь дослідженості обраної теми, визначено рівень її джерельного забезпечення. Оцінюючи стан дослідження багатогранної діяльності М.Ю. Брайчевського, можна зробити висновок, що найбільш вивченими є історичний та археологічний напрями наукової спадщини вченого. Але комплексного дослідження, присвяченого науковій діяльності та історико-культурним здобуткам ученого, в сучасній історіографії немає. За наявності значної кількості досліджень, де ім'я М.Ю. Брайчевського згадувалося в різних аспектах, внесок ученого в розвиток бібліографії в історичній науці досі не був об'єктом спеціального дослідження. Підґрунтям для історіографічного аналізу стала укладена персональна бібліографія праць, присвячених М.Ю. Брайчевському, за 1960–2007 рр.

Основну джерельну базу дослідження становлять документи особового архівного фонду М.Ю. Брайчевського, який зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Під час наукової обробки фонду були виділені такі основні групи документів: біографічні матеріали, наукові та творчі матеріали, підготовчі матеріали до наукових праць, рецензії, матеріали громадської та службової діяльності, матеріали археологічної діяльності, листування, матеріали з дарчими написами фондоутворювачу, образотворчі матеріали, фотодокументи та матеріали інших осіб.

2. Здійснено реконструкцію наукової біографії вченого; на підставі аналізу його наукових документів, епістолярію та особистих контактів залучено до наукового обігу нові відомості та зроблено уточнення щодо життєвого і творчого шляху М.Ю. Брайчевського. Проаналізовано суспільно-політичні погляди вченого та його діяльність стосовно охорони і збереження пам'яток історії та культури, зокрема, його участь у створенні Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Висвітлено видання праць М.Ю. Брайчевського за часів незалежності України та заходи, присвячені вшануванню пам'яті вченого, зокрема, “Читання пам'яті” в Києво-Могилянській академії, виставка його документів і матеріалів у Музеї історії м. Києва тощо. Виявлено, що багатогранна наукова діяльність ученого була тісно пов'язана з історією та археологією, однак його загальні інтереси були набагато ширшими і охоплювали такі напрями науки, як джерелознавство, бібліографознавство, мистецтвознавство, літературознавство, філософія, архівознавство та ін.

3. Науковий доробок М.Ю. Брайчевського з дослідження історії східних слов'ян досить різноманітний і за характером містить історичні, історико-документальні та археологічні праці. Вчений створив власну концепцію історії східних слов'ян, яка мала три аспекти: етнологічний, соціально-економічний та ідеологічний. Польові археологічні дослідження, вміння

аналізувати пам'ятки матеріальної культури в синтезі з даними писемних історичних джерел, лінгвістики, етнографії дозволили йому створити цілісну концепцію давньої історії українського народу. Спадщина вченого містить 19 опублікованих та неопублікованих монографій, а його бібліографічний доробок тісно пов'язаний з цими дослідженнями.

4. М.Ю. Брайчевський реалізував себе як історик-культурознавець України, адже історію і культуру він сприймав як органічне ціле. На українознавчому ґрунті вчений створив значний масив різнопланових історико-культурних досліджень. Не применшуючи його досягнень в українській науці, варто наголосити на їх важливості в період радянської доби, коли історія України здебільшого розглядалася тільки у взаємозв'язку з російською наукою. В той час М.Ю. Брайчевський ввів до наукового обігу багато цінних для історії і культури українознавчих джерел.

5. Досліджено джерелознавчу діяльність М.Ю. Брайчевського як підґрунтя його історико-біографічної діяльності. Для розробки вищезазначених основних проблем учений здійснив чимало джерелознавчих досліджень – як археологічних пам'яток, так і писемних джерел, студій з різних аспектів суспільного і культурного життя слов'ян Київської Русі та середньовічної України. Характерний для праць М.Ю. Брайчевського синтез різноманітних матеріалів (археологічних, письмових, нумізматичних, архітектурних, антропологічних, лінгвістичних, бібліографічних) ґрунтується на поглибленій розробці самих джерел. У зв'язку з цим відзначено істотний внесок ученого в створення археологічної та літописної джерельної бази.

6. На основі широкого кола залучених архівних і опублікованих джерел досліджено склад та зміст бібліографічної діяльності М.Ю. Брайчевського. Встановлено, що історичний та бібліографічний аспекти наукової діяльності вченого взаємопов'язані, бібліографія становила підґрунтя його наукових досліджень. Бібліографічні методи дослідження, поряд з історичними та археологічними, займали одне з головних місць у студіях ученого, особливо при аналізі давньоруських джерел, таких, як “Літопис Аскольда”, “Слово о полку Ігоревім” та ін. Хоча М.Ю. Брайчевський і не був професійним бібліографом, він активно використовував бібліографію як один із допоміжних методів наукової діяльності. Виявлено та проаналізовано напрями бібліографічної діяльності М.Ю. Брайчевського, зокрема, аналітично-бібліографічний та рекомендаційно-бібліографічний, а також зафіксовано його безперечний внесок у розвиток інформаційного забезпечення української бібліографічної діяльності в галузі археології. В роботі з'ясовано основні способи бібліографічного опрацювання вченим наукових праць з гуманітарних наук, а також виявлено основні складові високої бібліографічної культури наукових видань М.Ю. Брайчевського, а саме: всебічне виявлення та об'єктивний аналіз джерел, їх бібліографування, алфавітний та тематичний порядок розміщення джерел, точність і достовірність даних про життя та діяльність осіб, включення до бібліографічного опису всіх основних елементів, наявність скорочень та їх пояснень, приміток, авторських пояснень та коментарів.

Проаналізувавши бібліографічний апарат наукових видань та рукописних документів М.Ю. Брайчевського, а також його бібліографічні огляди, коментарі, рецензії, можна зробити висновок, що його бібліографічні розвідки, пристатейна бібліографія, бібліографічні списки, списки наукових праць є свідченням не лише його ретельного ставлення до бібліографічної евристики, але й високої бібліографічної культури, яка була ознакою його професійного рівня як ученого.

7. Укладено повну бібліографію праць М.Ю. Брайчевського за 1950–2007 рр., проведений бібліометричний аналіз його персональної бібліографії, унаочнений графічним та діаграмним оформленням. Поряд з традиційними методами історичної науки він дозволив встановити закономірності розвитку наукової діяльності вченого, визначити домінанти кожного періоду, основними з яких є історія, археологія, джерелознавство та бібліографія, охарактеризувати тематичні особливості кожного десятиліття в межах досліджуваного періоду.

Додаток А
Бібліографія праць, присвячених
М.Ю. Брайчевському

1960

1. *Бондар М.М.* [Рецензія] // Доповіді АН УРСР. – 1960. – № 2. – С. 256–259. – Рец. на книгу: Брайчевський М.Ю. Римська монета на території України. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 253 с.

1961

2. *Винокур І.С.* [Рецензія] // Український історичний журнал. – 1961. – № 5. – С. 150–151. – Рец. на книгу: Брайчевський М.Ю. Римська монета на території України. – К.: Видавництво АН УРСР, 1959. – 253 с.
3. *Кропоткин В.В.* [Рецензія] // Советская археология. – 1961. – № 1. – С. 300–305. – Рец. на книгу: Брайчевський М.Ю. Римська монета на території України. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 253 с.

1964

4. *Добров Г.М.* [Рецензія] // Український історичний журнал. – 1964. – № 5. – С. 139–140. – Рец. на брошуру: Брайчевський М.Ю. “Машинный библиографический поиск в области археологии Украины”. – К., 1963. – 28 с.
5. *Крип'якевич І.П.* [Рецензія] // Український історичний журнал. – 1964. – № 1. – С. 139–140. – Рец. на книгу: Брайчевський М.Ю. Коли і як виник Київ. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 164 с.
6. *Шовкопляс І.Г., Юра Р.О.* [Рецензія] // Доповіді АН УРСР. – 1964. – № 3. – С. 418–420. – Рец. на книгу: Брайчевський М.Ю. Коли і як виник Київ. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 164 с.

1965

7. *Петров В.П.* [Рецензія] // Український історичний журнал. – 1965. – № 3. – С. 152–154. – Рец. на книгу: М.Ю. Брайчевський. Біля джерел слов'янської державності (Соціально-економічний розвиток черняхівських племен). – К.: Наукова думка, 1964. – 354 с.

1968

8. *Березовец Д.Т.* [Рецензія] // Советская археология. – 1968. – № 3. – С. 279–284. – Рец. на книгу: Брайчевський М.Ю. Біля джерел слов'янської державності (Соціально-економічний розвиток черняхівських племен). – К.: Наукова думка, 1964. – 354 с.
9. *Сымонович Э.А.* [Рецензія] // Советская археология. – 1968. – № 3. – С. 291–294. – Рец. на книгу: Брайчевський М.Ю. Біля джерел слов'янської державності (Соціально-економічний розвиток черняхівських племен). – К.: Наукова думка, 1964. – 354 с.

1969

10. *Антонович М.* [Рецензія] // Український історик. – 1969. – Т. 6, ч. 1–3. – С. 150–152. – Рец. на книгу: Брайчевський М.Ю. Походження Русі. – К.:

Вид-во АН УРСР, 1968. – 224 с.

1989

11. Антонович М. [Рецензія] // Український історик. – 1989. – Т. 26, ч. 1–3. – С. 148–150. – Рец. на книгу: Брайчевський М.Ю. Утвердження християнства на Русі. – К.: Наукова думка, 1988. – 262 с.

1990

12. Communication de Mucailo Braithevski, Rouch // Materiaux du Congrès Constitutifus. – Paris, 1990. – P. 30–36.

1994

13. До 70-річчя Михайла Юліановича Брайчевського // Археологія. – 1994. – № 3. – С. 157–159.
14. Ісаєвич Я. Михайло Брайчевський і його концепція історії України // Український історик. – 1994. – Т. 31, ч. 1–4. – С. 189–200.
15. Ісаєвич Я.Д. “Приєднання чи возз’єднання?” М.Ю. Брайчевського // Старожитності Русі-України. Зб. ст. – К., 1994. – С. 242–249.

1995

16. Дзира Я. Ювілей Михайла Брайчевського // Український історик. – 1995. – Т. 32. – С. 341–342.
17. Домбровський О. [Рецензія] // Український історик. – 1995. – Т. 32. – С. 422–425. – Рец. на книгу: М.Ю. Брайчевський. Скарби знайдені і незнайдені. – К.: Наукова думка, 1992. – 88 с.

1997

18. Брайчевський Михайло Юліанович // Мистецтво України. Біографічний довідник / За ред. А.В. Кудрицького. – К.: “Українська енциклопедія” імені М.П. Бажана, 1997. – С. 84.

1998

19. Даниленко В. Брайчевський Михайло Юліанович // Вчені Інституту історії України. Біобібліографічний довідник. Серія: українські історики / Ред. кол.: В.А. Смолій (гол. ред.) та ін. – К., 1998. – Вип. 1. – С. 25–26.

1999

20. Бібліографія праць М.Ю. Брайчевського / Упоряд. Кухарчук Ю.В. // Брайчевський М. Вибрані твори. Історико-археологічні студії. Публіцистика. – Нью-Йорк; К.: Вид. дім “КМ Academia”, 1999. – С. 569–582.
21. Винар Л. Михайлові Брайчевському – 75! // Брайчевський М. Вибрані твори. Історико-археологічні студії. Публіцистика. – Нью-Йорк; К.: Вид. дім “КМ Academia”, 1999. – С. 7–11.
22. До 75-річчя Михайла Юліановича Брайчевського // Археологія. – 1999. – № 3. – С. 147–149.
23. Зелінський Ю. Знайомтеся: наші предки // День. – 1999. – 29 верес.
24. Івакін Г. Слово про історика // Брайчевський М. Вибрані твори. – Нью-Йорк; К.: Вид. дім “КМ Academia”, 1999. – С. 14–27.

25. *Сагайдак М.А.* Відзначення 75-річчя М.Ю. Браичевського // Античність . – 1999. – № 4–6. – С. 8–12.
26. *Wynar Lubomyr.* In honor of professor Mykhailo Braichevsky's 75th anniversary // Браичевський М. Вибрані твори. – Нью-Йорк; К.: Вид. дім "KM Academia", 1999. – С. 12–13.

2000

27. *Бандарэнка Н.* [Рецензія] // *Віеларускі гістарычны агляд.* – Мінск, 2000. – Т. 7, сш. 2. – С. 160–168. – Рец. на книгу: Михайло Браичевський. Вибрані твори. Історико-археологічні студії. Публіцистика. – Нью-Йорк; К.: Вид. дім "KM Academia", 1999. – 600 с.
28. *Сущенко О.* Лондон осмислює Браичевського і... Київ // Вечірній Київ. – 2000. – 27 трав.

2001

29. *Бушак С.* Браичевський – художник // Українська культура. – 2001. – № 8. – С. 22–23.
30. *Винокур І.С.* [Рецензія] // Археологія. – 2001. – № 2. – С. 159–161. – Рец. на книгу: Браичевський Михайло. Вибрані твори. Історико-археологічні студії. Публіцистика. – Нью-Йорк; К.: Вид. дім "KM Academia" – 1999. – 600 с.
31. *Драч І., Плав'юк М., Смолій В. та ін.* Спадщина Михайла Браичевського // Літературна Україна. – 2001. – 29 листоп.
32. *Кулиняк Д.* Рятівник часу Михайло Браичевський // Шлях перемоги. – 2001. – 31 жовт.
33. *Кухарчук Ю.* Будівничий української державності // Українське слово. – 2001. – 30 серп. – 5 верес.
34. *Мицик Ю.А.* Життя коротке, а пам'ять вічна (замість некролога проф. М.Ю. Браичевському) // Слово просвіти. – 2001. – 2 листоп.
35. Наукова конференція "Читання пам'яті Михайла Браичевського" // Археологія. – 2001. – № 1. – С. 181–183.
36. *Павленко Ю.В.* Доба князя Аскольда в історичній концепції Михайла Браичевського // М. Браичевський. Літопис Аскольда. – К.: Український центр духовної освіти, 2001. – С. 3–6.
37. *Павленко Ю.* Жизнь, прожитая с честью // Зеркало недели. – 2001. – 27 окт. – 2 нояб.
38. Пам'яті Михайла Юліановича Браичевського // Археологія. – 2001. – № 4. – С. 163–165.
39. *Сагайдак М.* Михайло Браичевський – першопроходець руху // День. – 2001. – 1 груд.
40. *Сверстюк Є.* Він не боявся... [Спогади про духовного побратима М. Браичевського] / Записала О. Сущенко // Вечірній Київ. – 2001. – 4 груд.
41. Спадщина Михайла Браичевського // Літературна Україна. – 2001. – 22 листоп.
42. Творець нової історії // Столиця. – 2001. – 2–8 листоп.

43. *Толочко П.* Пам'яті М.Ю. Браїчевського // Арт-панорама. – 2001. – № 12. – С. 12–13.

2002

44. *Абашина Н.С.* М.Ю. Браїчевський про періодизацію історичного розвитку та зміну археологічних культур // Музейні читання. – К., 2002. – С. 6–17.
45. *Боровський Я.* Михайло Юліанович Браїчевський // Античність. – 2002. – № 7–9. – С. 122.
46. Браїчевський Михайло Юліанович // Народжені Україною. Меморіальний альманах / Гол. ред. О. Онопрієнко. – К.: Євроімідж, 2002. – С. 347.
47. Браїчевський Михайло Юліанович (некролог) // УІЖ. – 2002. – № 1. – С. 157–159.
48. *Бушак С.М.* Грані таланту великої людини: Браїчевський – художник // Михайло Браїчевський: вчений і особистість. – К.: Фенікс, 2002. – С. 126–128.
49. *Винокур І.С.* М.Ю. Браїчевський – вчений і громадянин // Лаврський альманах. – 2002. – Спецвип. 3. – С. 14–19.
50. Виставка, присвячена річниці смерті М. Браїчевського // Молода нація. – 2002. – № 1. – С. 319–320.
51. Вічна пам'ять (замість некролога проф. Браїчевському) // Наукові записки НаУКМА. – К., 2002. – Т. 20: Історичні науки, ч. 1. – С. 6–9.
52. *Гирич І.* Михайло Юліанович Браїчевський: 1924–2001 // Київський альбом. – К., 2002. – Вып. 2. – С. 80–81.
53. *Гирич І.Б.* “Приєднання чи воз'єднання?” М. Браїчевського // Лаврський альманах. – 2002. – Спецвип. 3. – С. 64–65.
54. *Зоценко В.В., Бондаренко О.В.* Дитячі та юнацькі роки Михайла Браїчевського (за документальними матеріалами) // Лаврський альманах. – 2002. – Спецвип. 3. – С. 27–45.
55. *Івакін Г.Ю., Павленко Ю.В.* Феномен М.Ю. Браїчевського // Михайло Браїчевський. Вчений і особистість. – К.: Фенікс, 2002. – С. 7–11.
56. *Іваннікова М.К.* Браїчевський Михайло Юліанович // Особові архівні фонди Інституту рукопису. Путівник / Ред. кол.: О.С. Онищенко (відп. ред.) та ін. – К., 2002. – С. 53–60.
57. *Кролевець С.П.* Післямова до “Лаврського альманаху”, присвяченого пам'яті М.Ю. Браїчевського // Лаврський альманах. – 2002. – Спецвип. 3. – С. 177.
58. *Кухарчук Ю.В.* Учений, громадянин, особистість // Наукові записки НаУКМА. – К., 2002. – Т. 20: Історичні науки, ч. 1. – С. 10–14.
59. *Лобановський Б.Б.* О талантах М.Ю. Браїчевського // Лаврський альманах. – 2002. – Спецвип. 3. – С. 55–58.
60. *Мельник І.М.* Книжок не може бути надто багато // Лаврський альманах. – 2002. – Спецвип. 3. – С. 59–63.

61. Михайло Юліанович Брайчевський (1924–2001) // Киевский альбом. Исторический альманах. – 2002. – Вып. 2. – С. 80–81.
62. *Приходнюк О.М.* Пам'яті Михайла Юліановича Брайчевського // Лаврський альманах. – 2002. – Спецвип. 3. – С. 12–13.
63. *Силин О.П.* Лицар правди і науки // Лаврський альманах. – 2002. – Спецвип. 3. – С. 7–11.
64. *Шевченко В.П.* М. Брайчевський на ниві охорони пам'яток та історичного середовища // Лаврський альманах. – 2002. – Спецвип. 3. – С. 46–54.

2003

65. Брайчевський М.Ю. // Українські історики ХХ століття. Біобібліогр. довідник. Серія: “Українські історики” / Ред. кол.: В.А. Смолій (гол. ред.) та ін. – К.; Л., 2003. – Вип. 2, ч. 1. – С. 23–24.
66. *Верменич Я.* Образ давньоруського міста у науковій спадщині Михайла Брайчевського // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. пр. – К., 2003. – Чис. 10, ч. 1. – С. 59–70.
67. *Гирич І.* До проблеми історіософії Михайла Брайчевського // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. пр. – К., 2003. – Чис. 10, ч. 1. – С. 50–58.
68. *Дмитрієнко М., Дзира Я.* Історик українського відродження // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. пр. – К., 2003. – Чис. 10, ч. 1. – С. 8–50.
69. *Кухарчук Ю.* Народжений думати і знати (до 80-річчя від дня народження Михайла Брайчевського) // Українознавство–2004. Календар-щорічник. – К., 2003. – С. 212–214.
70. *Кухарчук Ю.В.* Післямова до статті Михайла Брайчевського “Приєднання чи возз'єднання?” // Переяславська рада: історичне значення та політичні значення. Матеріали наук.-практ. конф. Переяслав-Хмельницький, 26 лютого 2003 р. – К.: Просвіта, 2003. – С. 68–73.
71. *Кухарчук Ю.* Філософія часу від Михайла Брайчевського // Брайчевський М. Часу круговерть. – К.: Смолоскип, 2003. – С. 5–6.
72. *Маркітан Л.* Особовий архів Михайла Брайчевського – важливе джерело для вивчення історії України // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. пр. – К., 2003. – Чис. 10, ч. 1. – С. 89–102.
73. *Мицик Ю.А.* Брайчевський Михайло Юліанович // Енциклопедія історії України: У 5 т. / Ін-т історії України НАН України. – К.: Наукова думка, 2003. – Т. 1: А-В. – С. 365.
74. *Солонська Н.* Науковий доробок Михайла Брайчевського через призму реконструкції фонду бібліотеки Ярослава Мудрого // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. пр. – К., 2003. – Чис. 10, ч. 1. – С. 70–88.

2004

75. *Бодак О.П.* Про нові надходження архівних матеріалів М.Ю. Брайчевського до фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Тематичний огляд // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2004. – Вип. 9. – С. 285–288.
76. *Ісаєвич Я.Д.* Брайчевський Михайло Юліанович // Енциклопедія Сучасної України / Ред. кол.: І.М. Дзюба (гол. ред.) та ін. – К., 2004. – Т. 3. – С. 421–422.
77. *Кухарчук Ю.* Просвітник українського народу // М. Брайчевський. Твори. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2004. – Т. 1. – С. 5–36.
78. *Сагайдак М.А.* Михайло Брайчевський у просторі української культури 60–80-х років ХХ ст. // Археологія. – 2004. – № 4. – С. 101–105.

2005

79. *Балагура О.* Життя і творчість Михайла Брайчевського – духовне джерело сучасної української культури // Українознавство. – 2005. – № 4. – С. 295–298.
80. *Бодак О.П.* Архівна спадщина М.Ю. Брайчевського як джерело з вивчення історичної науки та поширення історичних знань (за матеріалами Інституту рукопису НБУВ) // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2005. – Вип. 10. – С. 34–49.
81. *Бодак О.П.* Літературно-мистецькі документи фонду М.Ю. Брайчевського Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського як просопографічне джерело // Документознавство. Бібліотекознавство. Інформаційна діяльність: проблеми науки, освіти, практики. Матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. Київ, 17–18 трав. 2005 р. – К., 2005. – Ч. 1. – С. 218–220.
82. Глубокое погружение // Уикенд. – 2005. – 3 лют.
83. *Левитська І.* Заповіт Брайчевського // Хрещатик. – 2005. – 25 листоп.
84. *Павленко Ю.В.* Передмова редактора // Брайчевський М.Ю. Автор “Слова о полку Ігоревім” та культура Київської Русі. – К.: Фенікс, 2005. – С. 10–16.
85. *Сущенко О.* Михайло Брайчевський: том I-й // Вечірній Київ. – 2005. – 17 берез.
86. *Сущенко О.* Чи був автор “Слова...” киянином? // Культура. – 2005. – 1 верес.
87. *Чалий С.* Слово про історика // Свобода. – 2005. – 9 верес.

2006

88. *Балагура О.* Дослідження М.Ю. Брайчевським витоків слов’янської писемності // Українознавство. – 2006. – № 3. – С. 166–170.
89. *Баран В.* Сучасний стан наукових досліджень з археології та давньої історії України // Українознавство. – 2006. – № 1. – С. 270–276.
90. *Бодак О.П.* Джерелознавство у науковому доробку М.Ю. Брайчевського // Документознавство. Бібліотекознавство. Інформаційна діяльність: проблеми науки, освіти, практики. Матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. Київ, 16–18 трав. 2006 р. – К., 2006. – С. 203–204.

91. *Бодак О.* Із наукового листування М.Ю. Брайчевського з М.Ф. Лучинським: до проблеми історії грошового обігу на Русі // Пам'ятки. – К., 2006. – № 6. – С. 95–103.
92. *Бодак О.* Літературно-мистецька спадщина М.Ю. Брайчевського як інформаційне джерело українки Інституту рукопису НБУВ // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. – К., 2006. – Вип. 16. – С. 254–259.
93. Брайчевський Михайло Юліанович // Інститут історії України Національної академії наук України (1936–2006) / Ред. кол.: В.А. Смолій (гол. ред.) та ін. – К., 2006. – С. 494–495.
94. 23 жовтня 2001 року помер історик та археолог, професор Михайло Юліанович Брайчевський // Православ'є в Україні. – 2006. – 23 жовт.

2007

95. *Бодак О.П.* Архів Михайла Брайчевського у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Каталог / Ред. кол.: Л.А. Дубровіна (відп. ред.) та ін. – К., 2007. – 410 с.
96. *Бодак О.П.* Внесок М.Ю. Брайчевського у розвиток інформаційного забезпечення української бібліографічної діяльності // Бібліотечний вісник. – 2007. – № 4. – С. 37–39.
97. *Бодак О.П.* Джерелознавчий та бібліографічний аспекти наукової діяльності Михайла Брайчевського // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2007. – Вип. 11. – С. 171–182.
98. *Бодак О.П.* Історико-бібліографічні методи в наукових дослідженнях М.Ю. Брайчевського // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2007. – Вип. 12. – С. 29–39.

Додаток Б

Бібліографія праць М.Ю. Брайчевського

1950

1. Археологічні матеріали до вивчення культури східнослов'янських племен VI–VIII ст. // Археологія. – 1950. – Т. 6. – С. 27–55.
2. Древнеславянские памятники Каневщины // Наукові записки КДУ. – 1950. – Т. 9, вип. 5. – С. 11–23.
3. Знахідки римських монет на території УРСР // Археологія. – 1950. – Т. 3. – С. 93–101.
4. О времени сложения феодализма в Древней Руси / М.Ю. Брайчевський, В.Й. Довженок // ВИ. – 1950. – № 8. – С. 60–77.
5. Про датування шиферних пряслиць // Археологія. – 1950. – Т. 4. – С. 91–98.

1951

6. Археологічні пам'ятки часів боротьби Русі проти монгольської навали // Вісник АН УРСР. – 1951. – № 10. – С. 64–73.

7. До питання про так звані римські впливи в культурі древніх слов'ян // Археологія. – 1951. – Т. 5. – С. 81–91.
8. К происхождению древнерусских городов (города Среднего Приднепровья, Поднестровья и Побужья по полевым данным последних лет) // КС ИИМК. – 1951. – Вып. 41. – С. 32–33.
9. Работы на Пастырском городище в 1949 г. // КС ИИМК. – 1951. – Вып. 36. – С. 155–164.

1952

10. Антський період в історії східних слов'ян // Археологія. – 1952. – Т. 7. – С. 21–42.
11. К вопросу о генетических связях ювелирного ремесла антов и Киевской Руси // КС ИА АН УССР. – 1952. – Вып. 1. – С. 43–49.
12. Неопубліковані речі часів переселення народів у Львівському історичному музеї // Труды Канівського біо-географічного заповідника КДУ. – 1952. – № 10. – С. 105–111.
13. Основні питання археологічного вивчення антів // Вісник АН УРСР. – 1952. – № 7. – С. 51–56.
14. Пам'ятки скіфської епохи на Волино-Подільському прикордонні // Археологічні пам'ятки УРСР. – 1952. – Т. 4. – С. 162–164.
15. Пастирське городище // Вісник АН УРСР. – 1952. – № 10. – С. 66–73.
16. Пастирський скарб 1949 р. // Археологія. – 1952. – Т. 7. – С. 161–173.
17. Розвідка слов'янських пам'яток на Волино-Подільському прикордонні // Археологічні пам'ятки УРСР. – 1952. – Т. 3. – С. 401–408.
18. Розкопки на III Городському городищі // Археологічні пам'ятки УРСР. – 1952. – Т. 3. – С. 187–196.
19. Слов'янські пам'ятки Середнього Поросся // Археологічні пам'ятки УРСР. – 1952. – Т. 3. – С. 57–65.
20. Час обігу римської монети в антському суспільстві // Археологія. – 1952. – Т. 6. – С. 74–80.

1953

21. Археологічні свідчення участі східних слов'ян у політичних подіях римської історії III–IV ст. н. е. // Археологія. – 1953. – Т. 8. – С. 45–55.
22. Древнеславянское святилище в с. Иванковцы на Днестре // КС ИИМК. – 1953. – Вып. 52. – С. 43–53.
23. Древнеславянское святилище в с. Иванковцы на Поднестровье / М.Ю. Брайчевський, В.Й. Довженок // КС ИА АН УССР. – 1953. – Вып. 2. – С. 23–24.
24. Об “антах” Псевдомаврикия // СЭ. – 1953. – № 2. – С. 21–36.
25. Основные вопросы археологического изучения антов (культура полей погребений) // Доклады VI научной конференции ИА АН УССР. – К.: Изд-во АН УССР, 1953. – С. 60–81.
26. Пастырское городище в связи с проблемой восточнославянских племен // КС ИА АН УССР. – 1953. – Вып. 2. – С. 27–28.

27. W sprawie genezy miast staroruskich // Z badań nad genezą miast ruskich. – Warszawa, 1953. – S. 65–69.

1954

28. Видатний український археолог (до 40-річчя з дня смерті В.В. Хвойки) // Вісник АН УРСР. – 1954. – № 11. – С. 59–61.
29. Древнейшее Киевское городище // Киев. Справочник-путеводитель. – К.: Госполитиздат, 1954. – С. 195–197.
30. Древнейшие стоянки и могильники / Д.Я. Телегин, М.Ю. Брайчевський // Киев. Справочник-путеводитель. – К.: Госполитиздат, 1954. – С. 191–195.
31. К истории древнеславянского ювелирного ремесла / Д.Т. Березовець, М.Ю. Брайчевський // КС ИИМК. – 1954. – Вып. 53. – С. 23–28.
32. Некоторые данные об участии восточных славян в событиях на Дунае 248–251 гг. н. э. // КС ИА АН УССР. – 1954. – Вып. 3. – С. 8–13.
33. О распространении римских монет у древних восточных славян // ВДИ. – 1954. – № 1. – С. 119–134.
34. Отписка и действительность / М. Брайчевский, В. Гончаров, В. Довженко, В. Березовець, Д. Блифельд // Правда Украины. – 1954. – 16 сент.
35. Памятники города X ст. // Киев. Справочник-путеводитель. – К.: Госполитиздат, 1954. – С. 197–198.
36. Памятники города XI–XIII ст. // Киев. Справочник-путеводитель. – К.: Госполитиздат, 1954. – С. 199–201.
37. Римская монета на территории УССР. Автореферат диссертации. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – 22 с.

1955

38. Археологічна розвідка в Новоушицькому районі Хмельницької області // Археологічні пам'ятки УРСР. – 1955. – Т. 5. – С. 176–178.
39. До історії обробки заліза населенням Східної Європи в кінці I тис. н. е. // Нариси з історії техніки. – 1955. – Вип. 2. – С. 107–121.
40. Нові розкопки на Пастирському городищі // Археологічні пам'ятки УРСР. – 1955. – Т. 5. – С. 67–76.

1956

41. К вопросу о происхождении Оболонского клада // КС ИИМК. – 1956. – Вып. 66. – С. 59–64.
42. Новый клад римских монет из с. Турии // ВДИ. – 1956. – № 4. – С. 153–156.
43. Нові досягнення української археології // Вісник АН УРСР. – 1956. – № 1. – С. 77–80.
44. О некоторых спорных вопросах ранней истории восточных славян (по поводу статьи Г.Ф. Корзухиной) // КС ИА АН УССР. – 1956. – Вып. 6. – С. 79–86.
45. Перший історик східнослов'янських народів (до 900-річчя з дня народження Нестора Літописця) // Вісник АН УРСР. – 1956. – № 7. – С.

51–53.

1957

46. Дополнение к публикации Пастырского клада 1949 г. // СА. – 1957. – № 1. – С. 246.
47. Знання. Культура Київської Русі // Нариси стародавньої історії Української РСР. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – С. 504–505.
48. Исследования Пастырского городища в 1955 г. // КС ИА АН УССР. – 1957. – Вып. 7. – С. 94–96.
49. Київська Русь у X – першій половині XI ст. Короткий нарис політичної історії Київської Русі // Нариси стародавньої історії Української РСР. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – С. 537–551.
50. К истории лесостепной полосы Восточной Европы в I тыс. н. э. // СА. – 1957. – № 3. – С. 114–129.
51. Музика та видовища. Культура Київської Русі // Нариси стародавньої історії Української РСР. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – С. 534–536.
52. Освіта. Культура Київської Русі // Нариси стародавньої історії Української РСР. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – С. 503–504.
53. Писемність. Культура Київської Русі // Нариси стародавньої історії Української РСР. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – С. 498–502.
54. Політичний лад і право Київської Русі. Суспільно-політичні відносини у Київській Русі // Нариси стародавньої історії Української РСР. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – С. 482–493.
55. Про етнічну приналежність черняхівської культури // Археологія. – 1957. – Т. 10. – С. 11–24.
56. Релігія і церква. Суспільно-політичні відносини у Київській Русі // Нариси стародавньої історії Української РСР. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – С. 495–498.
57. Стародавні східні слов'яни // Нариси стародавньої історії Української РСР. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – С. 315–355.
58. Фольклор та література. Культура Київської Русі // Нариси стародавньої історії Української РСР. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – С. 505–513.

1958

59. Археологічні дослідження на Україні (1917–1957 рр.). Огляд вивчення археологічних пам'яток // УІЖ. – 1958. – № 2. – С. 144–148.
60. Стан і завдання вивчення культури древніх слов'ян // УІЖ. – 1958. – № 6. – С. 78–93.

1959

61. Анти // УРЕ. – К., 1959. – Т. 1. – С. 243.
62. Археологічні спостереження Білоцерківського краєзнавчого музею / П. А. Трохимець, М.Ю. Брайчевський // УІЖ. – 1959. – № 2. – С. 162–163.
63. Берестейська земля // УРЕ. – К., 1959. – Т. 1. – С. 513.
64. Давньослов'янська топоніміка Прикарпаття і Подунав'я // І Республіканська топонімічна нарада (тези доповідей). – К., 1959. – С.

- 83–84.
65. До питання про виникнення міста Києва // УІЖ. – 1959. – № 5. – С. 53–67.
66. З глибини віків // Вечірній Київ. – 1959. – 18 квіт.
67. Київ у період посилення феодальної роздробленості // Історія Києва. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – Т. 1. – С. 90–110.
68. Київ – центр давньоруської держави // Історія Києва. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – Т. 1. – С. 47–90.
69. Матеріали культури полей погребених из Среднего Поросья // СА. – 1959. – № 4. – С. 230–235.
70. Обговорення питання про час заснування Києва / М.Ю. Брайчевський, В.Й. Довженок // УІЖ. – 1959. – № 4. – С. 163.
71. Про початкову форму феодальної експлуатації в Київській Русі // Вісник АН УРСР. – 1959. – № 4. – С. 58–66.
72. Радянська наука про походження слов'ян (матеріали до лекції). – К., 1959. – 30 с.
73. Раскопки в с. Леськах близ Черкасс / А.Т. Брайчевская, М.Ю. Брайчевский // КС ИА АН УССР. – 1959. – Вып. 8. – С. 46–54.
74. Римська монета на території України. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 253 с.
75. Стародавні східні слов'яни та виникнення міста Києва // Історія Києва. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – Т. 1. – С. 31–46.

1960

76. Археологические исследования в Переяславе-Хмельницком в 1958 году / М.Ю. Брайчевский, Ю.С. Асеев // КС ИА. – 1960. – Вып. 81. – С. 112–116.
77. Бож // УРЕ. – К., 1960. – Т. 2. – С. 8.
78. Бойї // УРЕ. – К., 1960. – Т. 2. – С. 10.
79. Бужани // УРЕ. – К., 1960. – Т. 2. – С. 136.
80. Венеди // УРЕ. – К., 1960. – Т. 2. – С. 296.
81. Всегорд // УРЕ. – К., 1960. – Т. 2. – С. 333.
82. З'їзд радянських археологів // УІЖ. – 1960. – № 5. – С. 153–155.
83. Новые находки VII–VIII вв. н. э. на Пастырском городище // КС ИА АН УССР. – 1960. – Вып. 10. – С. 106–108.
84. Огляд досліджень стародавніх могильників на Україні за останні роки (1945–1955) / Д.Я. Телегін, М.Ю. Брайчевський // Матеріали з антропології України. – 1960. – Т. 1. – С. 51–65.
85. По поводу одного места из Константина Багрянородного // ВВ. – 1960. – Т. 17. – С. 144–154.
86. Про час появи проушної сокири у древніх східних слов'ян // Нариси з історії техніки. – 1960. – № 6. – С. 144–150.
87. Ромашки // МИА СССР. – 1960. – № 82. – С. 100–147.

1961

88. Анты // СИЭ. – М., 1961. – Т. 1. – С. 639–640.

89. Доброгаст // УРЕ. – К., 1961. – Т. 4. – С. 261.
90. Дослідження М.В. Ломоносовим історії древньоруської держави (до 250-річчя...) // УІЖ. – 1961. – № 6. – С. 94–99.
91. Дослідження ранньослов'янської культури на Україні / М.Ю. Брайчевський, Н.М. Кравченко // УІЖ. – 1961. – № 3. – С. 156–157.
92. Зображення коня з с. Черепин в Середньому Пороссі // Археологія. – 1961. – Т. 12. – С. 183–185.
93. Ігор Святославич // УРЕ. – К., 1961. – Т. 5. – С. 360.
94. Київське князівство // УРЕ. – К., 1961. – Т. 6. – С. 347.
95. Кий, Щек, Хорив і Либідь // УРЕ. – К., 1961. – Т. 6. – С. 363.
96. К истории расселения славян на византийских землях // ВВ. – 1961. – Т. 19. – С. 120–137.
97. Новые археологические материалы по истории Белой Церкви / М.Ю. Брайчевский, П.А. Трохимец // СА. – 1961. – № 4. – С. 218–226.
98. Ein reiner römischer Münzschatz ans dem Dorfe Turija // ВСО. – Berlin, 1961. – Jg. 6, n. 4. – S. 193–194.
99. Zur Herkunft des Oboloń-Schatzes // ВСО. – Berlin, 1961. – Jg. 6, n. 4. – S. 194–196.

1962

100. Археологічне товариство в Одесі // УРЕ. – К., 1962. – Т. 6. – С. 150.
101. Давньослов'янська топоніміка Прикарпаття і Подунав'я // Питання топоніміки і ономастики. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – С. 62–71.
102. З ранньосередньовічної гідроніміки Східної Європи // II Республіканська ономастична нарада (тези доповідей). – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – С. 130–131.
103. К вопросу о русско-армянских связях в период образования Киевской Руси // Научная сессия, посвященная историческим связям и братской дружбе украинского и армянского народов (тезисы докладов). – К.: Изд-во АН УССР, 1962. – С. 36.
104. Латенська культура // УРЕ. – К., 1962. – Т. 8. – С. 23–24.
105. Мистецтво народів Криму та південноукраїнських степів за раннього середньовіччя / М.Ю. Брайчевський, Ю.С. Асєєв // Історія українського мистецтва. – К.: Вид-во Академії будівництва та архітектури, 1962. – Т. 1. – С. 74–98.
106. Мистецтво стародавніх східних слов'ян // Історія українського мистецтва. – К.: Вид-во Академії будівництва та архітектури, 1962. – Т. 1. – С. 57–73.
107. Монета // УРЕ. – К., 1962. – Т. 9. – С. 338–339.
108. Московське велике князівство // УРЕ. – К., 1962. – Т. 9. – С. 393–394.
109. Мстислав Володимирович // УРЕ. – К., 1962. – Т. 9. – С. 407.
110. Мстислав Мстиславич Удалий // УРЕ. – К., 1962. – Т. 9. – С. 407.

111. Нідерле // УРЕ. – К., 1962. – Т. 10. – С. 107.
 112. Олег // УРЕ. – К., 1962. – Т. 10. – С. 308–309.
 113. Олелько Володимирович // УРЕ. – К., 1962. – Т. 10. – С. 313.
 114. Пархоменко // УРЕ. – К., 1962. – Т. 10. – С. 556–557.
 115. Пассек // УРЕ. – К., 1962. – Т. 10. – С. 262–263.
 116. Material zur Gräberfelder kultur am mittleren Ros // ВСО. – Berlin, 1962. – Ig. 7, h. 5. – S. 299.
 117. Zur Entstehung Kiews // ВСО. – Berlin, 1962. – Ig. 7, h. 5. – S. 266–268.

1963

118. Венеды // СИЭ. – 1963. – Т. 3. – С. 320.
 119. Далеке і близьке. Передмова до повісті М. Смоленчука “Степівчани”. – К.: Дитвидав, 1963. – С. 5–7.
 120. Древние славяне и возникновение города Киева // История Киева. – К.: Изд-во АН УССР, 1963. – Т. 1. – С. 29–42.
 121. Информационный поиск в области археологической литературы / Э.Ф. Скороходько, Л.Э. Пшеничная, М.Ю. Брайчевский // НТИ. – 1963. – № 8. – С. 13–16.
 122. Киев в период усиления феодальной раздробленности // История Киева. – К.: Изд-во АН УССР, 1963. – Т. 1. – С. 79–96.
 123. Киев – центр древнерусского государства // История Киева. – К.: Изд-во АН УССР, 1963. – Т. 1. – С. 43–78.
 124. Коли і як виник Київ. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 164 с.
 125. Машинный библиографический поиск в области археологии Украины. – К., 1963. – 28 с.
 126. На захист Псевдомаврикія (з приводу статті Д.І. Бліфельда, опублікованої в т. 14 „Археології”) // Археологія. – 1963. – Т. 15. – С. 184–193.
 127. Новоград-Волынский клад римских монет / М.Ю. Брайчевский, И.С. Винокур, А.Д. Руденко // Нумизматика и сфрагистика. – 1963. – Вып. 1. – С. 87–94.
 128. Переяславське князівство // УРЕ. – К., 1963. – Т. 11. – С. 72.
 129. Петрушевич // УРЕ. – К., 1963. – Т. 11. – С. 126.
 130. Поділ // УРЕ. – К., 1963. – Т. 11. – С. 291–293.
 131. Проблема славяно-византийских отношений до IX века в отечественной литературе последних лет // ВВ. – 1963. – Т. 22. – С. 80–99.
 132. Слідопити часу. Передмова та примітки до книги З. Косідовського “Коли сонце було богом”. – К.: Дитвидав, 1963. – С. 3–11, 336–342.

1964

133. Автомат у ролі археолога // Наука і життя. – 1964. – № 12. – С. 33–36.

134. Біля джерел слов'янської державності (Соціально-економічний розвиток черняхівських племен). – К.: Вид-во АН УРСР, 1964. – 354 с.
135. Виникнення Києва // Дарницький шовк. – 1964. – 15 лип.
136. Когда и как возник Киев (дополненное издание). – К.: Изд-во АН УССР, 1964. – 183 с.
137. Народа з питань генезису феодалізму // УІЖ. – 1964. – № 5. – С. 150–151.
138. Нумізматика в темах давньої історії східнослов'янських племен // Історичні джерела та їх використання. – 1964. – Вип. 1. – С. 141–166.
139. Передмова до повісті Ж. Олів'є “Колен Лантьє”. – К.: Веселка, 1964. – С. 3–7.
140. Погребение в Горке-Полонке на Волыни // МИА СССР. – 1964. – № 16. – С. 173–175.
141. [Рецензія] // УІЖ. – 1964. – № 4. – С. 146–147. – Рец. на книгу: О. С. Стрижак. Назви річок Полтавщини. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 110 с.
142. Т.Г. Шевченко – археолог // Світова велич Тараса Шевченка. – К.: Вид-во КДУ, 1964. – С. 61–62.
143. Т.Г. Шевченко і археологія // Історичні погляди Т.Г. Шевченка. – К.: Вид-во АН УРСР, 1964. – С. 36–60.
144. Чи збереглася бібліотека Ярослава Мудрого? // Наука і життя. – 1964. – № 7. – С. 28–30.

1965

145. Важлива ініціатива // УІЖ. – 1965. – № 4. – С. 152–153.
146. Джерелознавство і кібернетика // II Республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. – К., 1965. – С. 280–298.
147. Для прийдешнього // Літературна Україна. – 1965. – 31 серп.
148. Додаток до статті Л.А. Коваленка “З досвіду програмування навчального матеріалу з історії” // УІЖ. – 1965. – № 2. – С. 86–87.
149. З ранньосередньовічної гідроніміки Східної Європи // Питання ономастики. – К.: Наукова думка, 1965. – С. 191–197.
150. Из истории славяно-византийских войн VI века (война 550–551 гг.) // VII Всесоюзная конференция византинистов. – Тбилиси, 1965. – С. 4–5.
151. Історик-археолог В.П. Петров // УІЖ. – 1965. – № 11. – С. 123–124.
152. К вопросу о русско-армянских связях в период образования Киевской Руси // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. – К.: Наукова думка, 1965. – С. 161–168.
153. Кіно – народне мистецтво // Народна творчість та етнографія. – 1965. – № 3. – С. 97–99.
154. Народні герої // Мистецтво. – 1965. – № 3. – С. 25–26.
155. Населення Наддністрянщини на початку н. е. (з коментарів до “Географії” Птоломея) // Тези доповідей Подільської історико-

- краєзнавчої конференції. – Хмельницький, 1965. – С. 73–74.
156. Нові тенденції // Мистецтво. – 1965. – № 4. – С. 29–31.
157. Перша наукова конференція “Кібернетика і методи історичного дослідження” // УІЖ. – 1965. – № 8. – С. 153–154.
158. Прикарпаття і Наддністрянщина – давні слов’янські землі // Тези доповідей та повідомлень до наукової сесії, присвяченої 20-річчю завершення возз’єднання українських земель в єдиній Українській Радянській державі. – Ужгород, 1965. – С. 94–95.
159. [Рецензія] / М.Ю. Брайчевський, Л.В. Чивець // УІЖ. – 1965. – № 1. – С. 147–149. – Рец. на книгу: Documents de droid public relatifs á la Russie mèdièvale.
160. [Рецензія] // Āeskylid. – 1965. – № 4. – S. 234–235. – Рец. на книгу: Я.П. Прилипка. Етнокультурні зв’язки болгар і східних слов’ян. – К.: Наукова думка, 1964. – 133 с.
161. Середньонадніпряньська гідронімія групи “Рос-” // III Республіканська ономастична (гідронімічна) конференція. – К.: Наукова думка, 1965. – С. 57–59.
162. Скільки років Києву? // Вечірній Київ. – 1965. – 13 лип.
163. Теоретичні основи досліджень етногенезу // УІЖ. – 1965. – № 2. – С. 46–56.
164. Чарівні барви Закарпаття // Мистецтво. – 1965. – № 5. – С. 15–16.
165. Ein römischer Münzschatz aus Novograd-Wolynski / M. Brajchewski, I. Vynokur, A. Rudenko // ВСО. – Berlin, 1965. – Ig. 10, n. 1. – S. 15–16.

1966

166. Автоматический поиск политематических документов (с использованием ЭЦВМ) // Применение электронно-вычислительных устройств в исследованиях по истории науки и техники. – М.: Наука, 1966. – С. 153–161.
167. Антифеодальное восстание 945 года // Тезисы докладов и сообщений IX сессии симпозиума по аграрной истории Восточной Европы. – Таллинн, 1966. – С. 199.
168. Всесоюзна сесія візантиністів // УІЖ. – 1966. – № 3. – С. 147–149.
169. Гапусенко І.М. Боротьба східних слов’ян за вихід до Чорного моря / Під ред. М.Ю. Брайчевського. – К.: Наукова думка, 1966. – 152 с.
170. Давнина і сучасність // Радянська Україна. – 1966. – 13 верес.
171. Давньослов’янські поселення на Україні // Радянська Україна. – 1966. – 10 серп.
172. Дев’ять століть безсмертя // Літературна Україна. – 1966. – 21 жовт.
173. Еще о кельтах в восточных Карпатах / М. Брайчевский, В. Бидзиля // Acta archeologica Carpathica. – Кракув, 1966. – Т. 8. – С. 267–268.
174. Зарождение математических представлений в каменном и бронзовом веках / А.Н. Боголюбов, М.Ю. Брайчевский // История отечественной математики. – К.: Наукова думка, 1966. – Т. 1. – С. 39–44.

175. Историческая характеристика дописьменного периода развития отечественной математики // История отечественной математики. – К.: Наукова думка, 1966. – Т. 1. – С. 32–36.
176. К истории чешско-украинских научных связей (В.В. Хвойка) // Sbornik Národního muzea v Praze. – 1966. – V. 22, n. 1–2. – S. 207–210.
177. К 70-летию В.П. Петрова / Э.А. Сымонович, М.Ю. Брайчевский // СА. – 1966. – № 3. – С. 260–261.
178. Книжки про архітектурно-художні пам'ятки України // УІЖ. – 1966. – № 10. – С. 154.
179. Математические знания у древних восточных славян / А.Н. Грацианская, М.Ю. Брайчевский // История отечественной математики. – К.: Наукова думка, 1966. – Т. 1. – С. 47–51.
180. Мистецтво народів південноукраїнських степів III–XIII ст. // Історія українського мистецтва. – К.: Вид-во УРЕ, 1966. – С. 80–91.
181. Мистецтво стародавніх східних слов'ян // Історія українського мистецтва. – К.: Вид-во УРЕ, 1966. – С. 112–134.
182. Натурфілософія в Київській Русі // Наука і суспільство. – 1966. – № 11. – С. 24–27.
183. Поэма о Софии Киевской // Правда Украины. – 1966. – 11 сент.
184. Проблема кельтов в северо-восточном Прикарпатье / М. Брайчевский, В. Бидзиля // Acta archeologica Carpathica. – Krakow, 1966. – Т. 8. – С. 57–64.
185. Против извращений в истории отечественной медицины // Врачебное дело. – 1966. – № 3. – С. 123–127.
186. Сохранить памятники истории // История СССР. – 1966. – № 2. – С. 205–226.
187. Українські славісти про Климента Охридського (до 1050-річчя з дня смерті) / Я.І. Дзира, М.Ю. Брайчевський // УІЖ. – 1966. – № 9. – С. 139–142.
188. Safeguard Historical Monuments // Soviet Studies of History. – Summar, 1966. – Vol. 5, n. 1. – P. 19–37.
189. Stosunki ekonomiczne w obrębie południowej grupy plemien w schodniosłowiańskich w pierwszej połowie i w polacie I tys. n. e. // Prace i materialy Muzeum archeologicznego i etnograficznego w Łodzi. – Lodz, 1966. – N. 13. – S. 5–41.

1967

190. Архитектурные памятники армянской колонии в г. Каменце-Подольском // Исторические связи и дружба армянского и украинского народов. – Ереван, 1967. – С. 37.
191. Бож – цар антів // Молодь України. – 1967. – 14 жовт.
192. Велич Київської академії // Молодь України. – 1967. – 26 листоп.
193. Виникнення селянства. Київська Русь // Історія селянства Української РСР. – К.: Наукова думка, 1967. – Т. 1. – С. 17–45.
194. До 200-річчя Артема Веделя // УІЖ. – 1967. – № 8. – С. 127–128.

195. Життя Веласкеса // Всесвіт. – 1967. – № 9. – С. 157–160.
196. Кам'янець-Подільський – місто-музей // УІЖ. – 1967. – № 2. – С. 107–115.
197. Коментар до статті М. Руденка “Таємниця Холодної гори” // Літературна Україна. – 1967. – 9 черв.
198. На світанку історії // Історія Української РСР (науково-популярний нарис). – К.: Держполітвидав, 1967. – С. 7–20.
199. Поселение и святилище в с. Иванковцы в Среднем Поднестровье / М.Ю. Брайчевский, В.И. Довженок // История и археология юго-западных областей СССР начала н. э. – М.: Наука, 1967. – С. 238–262.
200. Святиня слов'янської культури / О. Апанович, О. Компан, М. Брайчевський, В. Касіян, М. Марченко, А. Трипільський // Літературна Україна. – 1967. – 24 жовт.
201. Селянство Русі в період феодального роздроблення // Історія селянства Української РСР. – К.: Наукова думка, 1967. – Т. 1. – С. 46–65.
202. Славяне в византийском войске на Риони в VI в. н. э. // Тезисы докладов объединенной научной сессии по истории грузино-украинских взаимоотношений. – Тбилиси, 1967. – С. 3–4.
203. Стародавні східні слов'яни // Історія Української РСР. – К.: Наукова думка, 1967. – Т. 1. – С. 25–38.
204. Стародавня Русь // Історія Української РСР (науково-популярний нарис). – К.: Держполітвидав, 1967. – С. 21–41.
205. Сучасник Київської Русі // Наука і суспільство. – 1967. – № 10. – С. 7–10.
206. Художня виставка, присвячена Кам'янцю-Подільському // УІЖ. – 1967. – № 9. – С. 160.
207. Черняховское поселение в с. Леськи близ города Черкасы / А.Т. Смиленко, М.Ю. Брайчевский // История и археология юго-западных областей СССР начала н. э. – М.: Наука, 1967. – С. 35–61.

1968

208. Археологія і кібернетика. I. Застосування ручних перфокарт в археологічному дослідженні // Археологія. – 1968. – Т. 21. – С. 36–49.
209. В гонитві за химерами // О. Горбовський. Ловці привидів. – К.: Веселка, 1968. – С. 3–6.
210. І все ж таки: скільки років Києву? // Молодь України. – 1968. – 5 квіт.
211. Історія вивчення черняхівської культури // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – 1968. – Вип. 1. – С. 213–238.
212. “Откуда есть пошла...” // Правда України. – 1968. – 11 черв.
213. Перший, хто взяв перо // Літературна Україна. – 1968. – 19 берез.
214. Походження Русі. – К.: Наукова думка, 1968. – 224 с.
215. Славяне в византийском войске на Риони в VI в. н. э. // Из истории украино-грузинских связей. – Тбилиси, 1968. – С. 5–15.
216. Традиції і архітектор // Вечірній Київ. – 1968. – 29 січ.

217. Zum Problem der feudalen synthese // *Dus albertum.* – 1968. – Н. 2. – С. 97–103.

1969

218. Агафій // *Радянська енциклопедія історії України.* – К.: Вид-во УРЕ, 1969. – Т. 1. – С. 18.
219. Анти // *Радянська енциклопедія історії України.* – К.: Вид-во УРЕ, 1969. – Т. 1. – С. 58.
220. Борани // *Радянська енциклопедія історії України.* – К.: Вид-во УРЕ, 1969. – Т. 1. – С. 179.
221. Венеди // *Радянська енциклопедія історії України.* – К.: Вид-во УРЕ, 1969. – Т. 1. – С. 261.
222. Готи // *Радянська енциклопедія історії України.* – К.: Вид-во УРЕ, 1969. – Т. 1. – С. 450.
223. Готи кримські // *Радянська енциклопедія історії України.* – К.: Вид-во УРЕ, 1969. – Т. 1. – С. 450.
224. Даврит // *Радянська енциклопедія історії України.* – К.: Вид-во УРЕ, 1969. – Т. 1. – С. 497.
225. Древние восточные славяне // *История Украинской ССР.* – К.: Наукова думка, 1969. – Т. 1. – С. 26–39.
226. Заключительное слово // *Проблемы возникновения феодализма у народов СССР.* – М.: Наука, 1969. – С. 112–114.
227. Климент-книжник // *Літературна Україна.* – 1969. – 14 верес.
228. Культурное воздействие античного Причерноморья на племена восточноевропейской лесостепи от конца галльштатта до римского периода // *I Międzynarodowy Kongress archeologii słowiańskiej.* – 1969. – Т. 2. – С. 359–378.
229. Производственные отношения у восточных славян в период перехода от первобытно-общинного строя к феодализму // *Проблемы возникновения феодализма у народов СССР.* – М.: Наука, 1969. – С. 39–52.

1970

230. Автоматическое построение археологических изолиний // *Статистико-комбинаторные методы в археологии.* – М.: Наука, 1970. – С. 120–131.
231. Анты // *БСЭ.* – М., 1970. – Т. 2. – С. 111–112.
232. Методы формализованного представления археологической информации // *Статистико-комбинаторные методы в археологии.* – М.: Наука, 1970. – С. 53–58.
233. Сторінка з історії культурних зв'язків на Русі (до 750-річчя від дня народження Олександра Невського) // *УІЖ.* – 1970. – № 8. – С. 133–134.

1971

234. Альбрехт Дюрер та український ренесанс // *УІЖ.* – 1971. – № 6. – С. 134–135.

235. Архитектурные памятники армянской колонии в городе Каменце-Подольском // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. – Ереван, 1971. – С. 290–293.
236. Вальтер Скотт й історія // УІЖ. – 1971. – № 8. – С. 128–130.
237. Віктор Платонович Петров (1894–1969) // Питання гідроніміки. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 5–12.
238. Змійові вали: легенди і гіпотези // Наука і суспільство. – 1971. – № 8. – С. 58–59.
239. Мусокій // Радянська енциклопедія історії України. – К.: Вид-во УРЕ, 1971. – Т. 3. – С. 189.
240. Перспективи дослідження українських старожитностей XIV–XVIII ст. // Середні віки на Україні. – 1971. – Вип. 1. – С. 20–31.
241. Перша патентована аптека // Вечірній Київ. – 1971. – 15 верес.
242. Пірогост // Радянська енциклопедія історії України. – К.: Вид-во УРЕ, 1971. – Т. 3. – С. 381.
243. Проблемы изучения черняховской культуры // Археология. – 1971. – Вып. 3. – С. 99–103.
244. Раскопки в Копырьевом конце в Киеве // Археологические открытия 1970 года. – М., 1971. – С. 299–300.
245. [Рецензія] // УІЖ. – 1971. – № 12. – С. 137–139. – Рец. на книгу: Б. А. Рыбаков. “Слово о полку Игореве” и его современники”. – М.: Наука, 1971. – 294 с.

1972

246. Археологія і кібернетика. II. Застосування великих ЕОМ в археологічному дослідженні // Археологія. – 1972. – Вип. 5. – С. 41–52.
247. Берлінський М. Історія міста Києва. Підготовка тексту, передмова та коментарі. Ч. I. // Київська старовина. – 1972. – С. 74–202.
248. Видатний радянський історик Б.Д. Греков // УІЖ. – 1972. – № 4. – С. 119–120.
249. До історії Києва в післямонгольський час // Тези пленарних і секційних доповідей. – Одеса, 1972. – С. 332–334.
250. Змиевые валы, вам слово // Знание – сила. – 1972. – № 7. – С. 26–27.
251. Коли ж збудовано Софію Київську? // Наука і суспільство. – 1972. – № 1. – С. 24–26.
252. Лист до редакції // Вісті з України. – 1972. – 20 квіт.
253. Нові фрески часів Київської Русі // Київська старовина. – 1972. – С. 72–73.
254. Откуда пошло славянское письменное слово? / М. Брайчевский, С. Высоцкий // Знание – сила. – 1972. – № 3. – С. 24–27.
255. Парк-музей “Старий Київ” // Київська старовина. – 1972. – С. 71–72.
256. Передмова / П. Толочко, Ф. Шевченко, М. Брайчевський // Київська старовина. – 1972. – С. 3–4.

257. Післямова // В. Замаровський. Сім чудес світу. – К.: Веселка, 1972. – С. 310–321.
258. Приєднання чи возз'єднання? // Визвольний шлях. – Лондон, 1972. – Т. 25, ч. 6–7.
259. Приєднання чи возз'єднання? // Нові дні. – Торонто, 1972. – 66 с.
260. Приєднання чи возз'єднання? // Широке море України (документи самвидаву з України). – Париж; Балтимор, 1972. – С. 241–310.
261. Раскопки в “Городе Ярослава” // Археологические открытия 1971 года. – М., 1972. – С. 390–392.
262. Рядовий міщанський будинок XI–XIII ст. // Київська старовина. – 1972. – С. 26–54.
263. Свінельд // Радянська енциклопедія історії України. – К., 1972. – Т. 6. – С. 58.
264. Склавіни // Радянська енциклопедія історії України. – К., 1972. – Т. 6. – С. 107.
265. Славія // Радянська енциклопедія історії України. – К., 1972. – Т. 6. – С. 113.
266. Тихомель // Радянська енциклопедія історії України. – К., 1972. – Т. 6. – С. 274.
267. Траянові вали // Радянська енциклопедія історії України. – К., 1972. – Т. 6. – С. 288.

1973

268. Раскопки в Киеве, на территории “Города Ярослава” // Археологические открытия 1972 года. – М., 1973. – С. 263–264.

1974

269. Приєднання чи возз'єднання? // Каменяр. – Львів, 1974.
270. Annexation or Reunification // Critical Notes on One Conception. – Muenchen, 1974. – P. 7–60.

1977

271. “Руська правда” про втечі від феодалного гніту // УІЖ. – 1977. – № 11. – С. 104–108.

1979

272. Астрономія в Київській Русі // Короткий астрономічний календар. – 1979. – Вип. 26. – С. 136–144.
273. Повстання 1068–1069 рр. у Києві // УІЖ. – 1979. – № 1. – С. 75–83.

1980

274. Либідь та її брати // Ми і світ. – Ніагара–Фолз, 1980. – Ч. 214. – С. 21–25.
275. О первых договорах Руси с греками // Советский ежегодник международного права. – М.: Наука, 1980. – С. 264–284.
276. Проблема инвариантности метакомплекса археологической культуры // Археологические исследования на Украине в 1978–1979 гг. (тезисы докладов). – Днепропетровск, 1980. – С. 18–19.

- 277.** Про інтерпретацію так званого “давньоруського Ізяславля” // V Подільська конференція (тези доповідей). – Кам’янець-Подільський, 1980. – С. 144–145.

1981

278. Дещо про зодчу діяльність Ярослава Мудрого // Людина і світ. – К., 1981. – С. 47–51.
279. Дещо про зодчу діяльність Ярослава Мудрого // Ми і світ. – Ніагара-Фолз, 1981. – Ч. 223.
- 280.** Проблема структурного изучения черняховской культуры // Симпозиум “Позднейшие судьбы черняховской культуры” (тезисы докладов). – Каменец-Подольский, 1981. – С. 5–8.

1982

- 281.** П.І. Мельников та сонячні затемнення, що спостерігалися в стародавній Русі // Короткий астрономічний календар. – 1982. – Вип. 29. – С. 130–133.
- 282.** Anschluss oder Wiedervereinigung? (Kritische Anmerkungen zu einer Konzeption). – München, 1982. – P. 9–57.

1983

283. Восточнославянские союзы племен в эпоху формирования древнерусского государства // Древнерусское государство и славяне. – Минск: Наука и техника, 1983. – С. 100–103.
284. К вопросу о правовом содержании первого договора Руси с греками (860–863 гг.) // Советский ежегодник международного права. – М.: Наука, 1983. – С. 276–297.
285. Новые археологические открытия в Киеве // СА. – 1983. – № 3. – С. 256–262.
- 286.** Славяне в Подунавье и на Балканах в VI–VIII вв. (по данным письменных источников) // Славяне на Днестре и Дунае. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 220–247.
287. Ο Βασίχ Τρηγορόβιτς – Μπάρσκη στην Κυπρo // Νέα εποχή. – 1983. – № 3–4. – С. 972–979.

1984

288. Место буржуазных элементов в социальной структуре древнерусского города XII–XIII вв. // Древнерусский город (Материалы Всесоюзной археологической конференции, посвященной 1500-летию города Киева). – К.: Наукова думка, 1984. – С. 22–24.
289. Памяти Эраста Алексеевича Сымоновича / О.Н. Мельниковская, М.Ю. Брайчевский, И.С. Винокур // СА. – 1984. – № 3. – С. 283–285.

1985

290. Велична пам’ятка давньоруської культури // Пам’ятники України. – 1985. – № 3. – С. 30–35.
291. Движения волхвов в Северо-Восточной Руси в XI в. // Генезис и развитие феодализма в России. – Л., 1985. – С. 48–61.

292. До проблеми карпів // Тези доповідей VI Подільської історико-краєзнавчої конференції (секція археології). – Кам'янець-Подільський, 1985. – С. 30–31.
293. Первое летописное упоминание Чернигова в связи с проблемой формирования города // Историко-археологический семинар “Чернигов и его округа в IX–XIII вв.” (тезисы докладов). – Чернигов, 1985. – С. 19–22.
294. Проблема раннебуржуазных элементов в Киевской Руси // Тезисы докладов советской делегации на V Международном конгрессе славянской археологии. – М., 1985. – С. 77–78.
295. “Русские” названия порогов у Константина Багрянородного // Земли Южной Руси в IX–XIV в. (история и археология). – К.: Наукова думка, 1985. – С. 19–30.

1986

296. Географічні межі Галицького князівства близько 1185 р. // Проблеми етнографії Поділля. – Кам'янець-Подільський, 1986. – С. 147–148.
297. Глиняні картини Галини Севрук // Київ. – 1986. – № 4. – С. 162–166.
298. Життєдайне джерело пам'яті (проблеми охорони пам'яток документалістики в контексті діяльності Товариства) / В.О. Замлинський, В.С. Шандра, М.Ю. Брайчевський, Б.Д. Нененко // Пам'ятки України. – 1986. – № 3. – С. 17–19.
299. Кам'янець-Подільський. Проблеми реставрації, охорони і пропаганди пам'яток / М. Виноградова, К. Стецюк, Г. Щербина, М. Брайчевський // Пам'ятки України. – 1986. – № 2. – С. 49–51.
300. Неизвестное письмо патриарха Фотия киевскому кагану Аскольду и митрополиту Михаилу Сирину // ВВ. – 1986. – Т. 47. – С. 31–38.
301. У майстерні художника // Вечірній Київ. – 1986. – 27 лют.
302. Час і пам'ятки. До проблеми поняття “пам'ятки історії та культури” // Пам'ятки України. – 1986. – № 2. – С. 36–38.

1987

303. Відповідальність – поняття конкретне // Літературна Україна. – 1987. – 29 жовт.
304. Врятувати для століть / К. Стецюк, О. Апанович, З. Хижняк, М. Брайчевський // Літературна Україна. – 1987. – 30 лип.
305. Культурно-историческое наследие и мораль // I Всесоюзная научная конференция по историческому краеведению. – К., 1987. – С. 202–204.
306. Перебудові – зелену вулицю (I) / М. Брайчевський, Г. Пінчук, А. Сериков // Пам'ятки України. – 1987. – № 2. – С. 28–29.
307. Перебудові – зелену вулицю (II) / М. Брайчевський, Г. Пінчук, А. Сериков // Пам'ятки України. – 1987. – № 3. – С. 30–31.

308. Перспективи кам'янецької старовини // VII Подільська історико-краєзнавча конференція (секція історії радянського періоду). – Кам'янець-Подільський, 1987. – С. 120–121.
309. Происхождение автора “Слова о полку Игореве” // “Слово о полку Игореве” и Путивльщина (тезисы докладов и сообщений областной историко-краеведческой научной конференции, посвященной 800-летию “Слова о полку Игореве”). – Путивль, 1987. – С. 9–10.
310. Протириччя і пристосування // Пам'ятки України. – 1987. – № 2. – С. 51–52.

1988

311. Бытовая культура Древней Руси // Курьер ЮНЕСКО. – 1988. – Июль. – С. 26–29.
312. Восточные славяне в I тыс. н. э. Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук в форме научного доклада. – К., 1988. – 29 с.
313. До проблеми демографічних обчислень стосовно найдавніших епох // Проблеми економічної географії поділля. – Кам'янець-Подільський, 1988. – С. 175–177.
314. Інтерв'ю “Се ще хоцю сказати...” (М. Шудря) // Україна. – 1988. – № 23. – С. 8–9.
315. Історична достовірність і творча фантазія // Екран і життя. – 1988. – 15 серп.
316. Київський великокнязівський архів X–XIII ст. // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку. – К., 1988. – С. 104–106.
317. Крещение Руси. Вопросы истории и культуры // Наука и жизнь. – 1988. – № 6. – С. 25–26.
318. Легенда про Либідь // Молода гвардія. – 1988. – 5 серп.
319. Літопис Аскольда (передмова та реконструкція тексту) // Київ. – 1988. – № 2. – С. 146–170.
320. Нова знахідка вислої печатки на околицях Києва / М. Брайчевський, В. Шумаков // Археологія. – 1988. – Вип. 61. – С. 76–80.
321. Первое письменное упоминание Чернигова в связи с проблемой формирования города // Историко-археологический семинар “Чернигов и его округа в IX–XIII вв.” – К.: Наукова думка, 1988. – С. 33–41.
322. Перестройка в украинской кинематографии. Первые итоги, проблемы, перспективы. (Выступление на VI пленуме Союза кинематографистов). – К., 1988. – С. 115–117.
323. Перше (Аскольдове) хрещення Русі 860 року // Людина і світ. – 1988. – № 11. – С. 49–53.
324. Перше (Аскольдове) хрещення Русі 860 року // Наука і культура. – 1988. – Вип. 22. – С. 106–112.
325. Проблеми Києво-Печерського заповідника. Нічого не змінилося // Київ. – 1988. – № 3. – С. 9–16.

326. Утвердження християнства на Русі. – К.: Наукова думка, 1988. – 261 с.
327. Черниговский княжеский дом и Автор “Слова о полку Игореве” // Историко-археологический семинар “Чернигов и его округа в IX–XIII вв.” – Чернигов, 1988. – С. 80–83.
328. Язычество и христианство // Наука и жизнь. – 1988. – № 6. – С. 25–26.
329. Everyday life and letters in ancient Russia // The Courier. – 1988. – June. – P. 266–290.

1989

330. В.В. Хвойка та Імператорська археологічна комісія // Археологія. – 1989. – № 3. – С. 126–138.
331. Витоки, розвиток та перспективи української державності (співдоповідь на Установчому з’їзді Руху) // Літературна Україна. – 1989. – 12 жовт.
332. В.И. Довженок. Об этнической принадлежности черняховской культуры. Подготовка текста и комментарии // Древние славяне и Киевская Русь. – К., 1989. – С. 7–14.
333. Вічна проблема // Всесвіт. – 1989. – № 5. – С. 173–179.
334. Готи в Надчорноморщині // Археологія. – 1989. – № 1. – С. 102–113.
335. Диархическая партийная система в древнерусском городе XII–XIII вв. // Древние славяне и Киевская Русь. – К., 1989. – С. 235–241.
336. Е.О. Симонович та українська археологія // Археологія. – 1989. – № 4. – С. 116–119.
337. Етюди про Врубеля // Екран і життя. – 1989. – 25 верес.
338. Європеець рідної історії. Ч. I // Україна. – 1989. – № 44. – С. 8–9.
339. Європеець рідної історії. Ч. II // Україна. – 1989. – № 45. – С. 15.
340. І знову “У Києві на Подолі” // Київ. – 1989. – № 4. – С. 138–140.
341. Культурно-історична спадщина українського народу в системі поглядів Т.Г. Шевченка (до 175-річчя від дня народження Великого Кобзаря) // Вісник АН УРСР. – 1989. – № 5. – С. 96–102.
342. Місто на семи горбах // Київ. – 1989. – № 12. – С. 150–152.
343. Місце рабовласницької формації в історичному процесі // Проблеми історії та археології давнього населення УРСР (тези доповідей). – К., 1989. – С. 28–29.
344. Надії і тривоги Красної площі // Вечірній Київ. – 1989. – 11 серп.
345. Начальник проти компромісу // Друг читача. – 1989. – 2 лют.
346. “Нові пригоди... за мотивами” // Екран і життя. – 1989. – 23 жовт.
347. Про українську державність // Український історик. – 1989. – Т. 26, ч. 4. – С. 76–81.
348. Про черняхівську культуру // Археологія. – 1989. – № 2. – С. 115–125.

349. Середньовіччя та сучасність // Наука і культура. – 1989. – Вип. 23. – С. 324–336.
350. Співдоповідь (з Установчого з'їзду Руху) // Сучасність. – 1989. – Ч. 12. – С. 51–56.
351. Тарас Шевченко й історико-культурна спадщина українського народу // Сучасність. – 1989. – Ч. 5. – С. 146–154.
352. Утверждение христианства на Руси. – К.: Наукова думка, 1989. – 296 с.

1990

353. Аве, майстре! // Екран і життя. – 1990. – 25 квіт.
354. Антоній печерський (серія історичних портретів) // Пам'ятки України. – 1990. – № 2. – С. 66.
355. Аскольд (серія історичних портретів) // Пам'ятки України. – 1990. – № 1. – С. 66.
356. Боян (серія історичних портретів) // Пам'ятки України. – 1990. – № 4. – С. 66.
357. Вітання довженківцям // Екран і життя. – 1990. – 1 січ.
358. В.П. Петров – учений-універсал // Археологія. – 1990. – № 3. – С. 95–100.
359. З приводу одного інтерв'ю // Екран і життя. – 1990. – 12 лют.
360. Іван Мазепа: правда і вигадки // Україна. – 1990. – № 6. – С. 10–11.
361. Іларіон (серія історичних портретів) // Пам'ятки України. – 1990. – № 3. – С. 66.
362. І не затьмарить час коштовностей зоріння... // Друг читача. – 1990. – 14 черв.
363. Крізь товщу століть // Літературна Україна. – 1990. – 15 берез.
364. Крізь товщу століть // Літературна панорама. – К., 1990. – С. 217–222.
365. Місце рабовласницьких формацій в історичному процесі // Археологія. – 1990. – № 4. – С. 115–125.
366. Парк “Древний Киев”: история и проблемы // Строительство и архитектура. – 1990. – № 1. – С. 24–26.
367. Політичний план Романа Мстиславича // Тези доповідей VIII Подільської історико-краєзнавчої конференції (секція археології). – Кам'янець-Подільський, 1990. – С. 41–43.
368. Походження запорізького козацтва // Козацька газета. – Житомир, 1990. – Вип. 0.
369. Походження запорізького козацтва // Матеріали I Республіканської науково-практичної конференції “Проблеми історії запорізького козацтва в сучасній науці та музейній практиці”. – Дніпропетровськ, 1990. – С. 12–13.
370. Приєднання чи возз'єднання? (критичні нотатки з приводу однієї концепції) (I) // Культура і життя. – 1990. – 1 лип.

371. Приєднання чи возз'єднання? (критичні нотатки з приводу однієї концепції) (II) // *Культура і життя*. – 1990. – 8 лип.
372. Приєднання чи возз'єднання? (критичні нотатки з приводу однієї концепції) (I) // *Народна газета*. – 1990. – № 3. – Квіт.
373. Приєднання чи возз'єднання? (критичні нотатки з приводу однієї концепції) (II) // *Народна газета*. – 1990. – № 4. – Трав.
374. Приєднання чи возз'єднання? (критичні нотатки з приводу однієї концепції) (III) // *Народна газета*. – 1990. – № 6. – Лип.
375. Рекламна об'ява // *Літературна Україна*. – 1990. – 4 жовт.
376. Релігійний аспект діяльності Ярослава Мудрого // *Церковний календар 1990 р.* – Санок, 1990. – С. 203–207.
377. “Хазарское наследие” и “Слово о полку Игореве” // Тезиси историко-археологического семинара “Чернигов и его округа в IX–XIII вв.” – Чернигов, 1990. – С. 6–7.
378. Хрещення – від Аскольда // *Україна*. – 1990. – № 19. – С. 8–9.
379. Черниговский княжеский дом и автор “Слова о полку Игореве” // *Проблемы археологии Южной Руси*. – К., 1990. – С. 10–15.
380. Школи в Київській Русі // *Церковний календар 1990 р.* – Санок, 1990. – С. 186–190.
381. Communication de M. Brajtchevskyi, Rouch // *Materiaux du Congres Constitutifs*. – Paris, 1990. – P. 30–36.

1991

382. Антська проблема в контексті візантійської історії // *Археологія*. – 1991. – № 2. – С. 122–133.
383. Антське царство // *Старожитності*. – 1991. – Ч. 5.
384. Берлінський М.Ф. Історія міста Києва (підготовка тексту, передмова і коментарі). – К., 1991. – 318 с.
385. Боян (серія історичних портретів) // *Пам'ятки України*. – 1991. – № 1.
386. В.В. Хвойка та “культура полів поховань” // *Проблеми вивчення та охорони пам'яток археології Київщини (тези доповідей)*. – К., 1991. – С. 21–22.
387. Від палеоліту до перебудови // *Старожитності*. – 1991. – Ч. 2–3. – С. 6–7.
388. Гетьманщина // *Старожитності*. – 1991. – Ч. 11.
389. До конспекту історії України // *Пам'ятки України*. – 1991. – № 3. – С. 8–11.
390. Друге українське королівство // *Старожитності*. – 1991. – Ч. 10.
391. Історіософія Вікентія Хвойки // *Проблеми вивчення та охорони пам'яток археології Київщини (тези доповідей)*. – К., 1991. – С. 20–21.
392. Іудаїстська пропаганда на Русі в середині IX ст. // *Світ*. – 1991. – № 3–4. – С. 44–46.
393. Київська Русь // *Старожитності*. – 1991. – Ч. 6.

394. Книга мудрості й добра. Передмова до книги Г. Хоткевича “Історія України” (I) // Однокласник. – 1991. – № 3. – С. 12.
395. Козацтво // Старожитності. – 1991. – Ч. 11.
396. Коментар до статті Л. Винара „Пізнайте істину, а істина освободить вас...” // Самостійна Україна. – 1991. – № 5. – Трав.
397. Коментарі до книги Г. Хоткевича “Історія України” (II) // Однокласник. – 1991. – № 4. – С. 4.
398. Коментарі до книги Г. Хоткевича “Історія України” (III) // Однокласник. – 1991. – № 5. – С. 35.
399. Коментарі до книги Г. Хоткевича “Історія України” (IV) // Однокласник. – 1991. – № 6.
400. Коментарі до книги Г. Хоткевича “Історія України” (V) // Однокласник. – 1991. – № 7.
401. Коментарі до книги Г. Хоткевича “Історія України” (VI) // Однокласник. – 1991. – № 8.
402. Коментарі до книги Г. Хоткевича “Історія України” (VII) // Однокласник. – 1991. – № 9.
403. Коментарі до книги Г. Хоткевича “Історія України” (VIII) // Однокласник. – 1991. – № 10. – С. 16.
404. Народ мій завжди буде // Золоті ворота. – 1991. – Вип. 1. – С. 26–35.
405. Національно-визвольна боротьба // Старожитності. – 1991. – Ч. 11.
406. Неолітична революція // Старожитності. – 1991. – Ч. 4.
407. Не сотвори собі кумира // Старожитності. – 1991. – Ч. 4.
408. Новий “союзний” договір // Самостійна Україна. – 1991. – № 1. – Лют.
409. Об’єднувальні тенденції в Південній Русі XII–XIII ст. (політичний план Романа Мстиславича) // Тисячоліття християнства в Україні (988–1988). – Вінніпег, 1991.
410. Об историческом содержании понятия “археологическая культура” // Археологические культуры и культурная трансформация. – Ленинград, 1991. – С. 55–60.
411. Ольга и Константинополь // Южная Русь и Византия. – К., 1991. – С. 12–20.
412. Пастирська експедиція 1990 р. / М.Ю. Брайчевський, Л.В. Вакуленко, О.М. Приходнюк, Н.П. Шевченко // Археологічні дослідження на Україні у 1990 р. – К., 1991. – С. 9.
413. Перше Українське королівство // Старожитності. – 1991. – Ч. 9.
414. Першопочатки людського життя на Україні // Старожитності. – 1991. – Ч. 2–3. – С. 6–7.
415. Післямова до праці Г. Хоткевича „Хто ми і чого нам треба” // Вечірній Київ. – 1991. – 17 лип.
416. Походження запорізького козацтва // Нова генерація. – 1991. – № 6. – С. 18–19.

417. Походження слов'янської писемності. Зародки фонетичного письма // Книжник. – 1991. – № 5. – С. 21–23.
418. Походження слов'янської писемності. Кирило і Мефодій // Книжник. – 1991. – № 6. – С. 26–28.
419. Походження слов'янської писемності. Проблема давньослов'янської ієрогліфіки // Книжник. – 1991. – № 4. – С. 27–29.
420. Походження слов'янської писемності. Східнослов'янська писемність до 988 р. // Книжник. – 1991. – № 3. – С. 41–46.
421. Приєднання чи возз'єднання? (Критичні замітки з приводу однієї концепції) (I) // Україна. – 1991. – № 16. – С. 33–38.
422. Приєднання чи возз'єднання? (Критичні замітки з приводу однієї концепції) (II) // Україна. – 1991. – № 17. – С. 31–34.
423. Примітки до книги Г. Хоткевича “Історія України” // Однокласник . – 1991. – № 3. – С. 4.
424. Скіфи // Старожитності. – 1991. – Ч. 4.
425. Стиль київських підрядчиків (про міський архітектурний фольклор) // Архітектура України. – 1991. – № 5. – С. 31–32.
426. Феодальна роздробленість // Старожитності. – 1991. – Ч. 6.
427. Як розмовляли усі святі? // Самостійна Україна. – 1991. – № 19.
428. Ярославу Дзирі – 60 // Літературна Україна. – 1991. – 20 черв.
- 1992**
429. Біля витоків української державності (походження запорізького козацтва) // Хортиця. – Запоріжжя, 1992. – № 2. – С. 94–101.
430. Болюче питання // Нова генерація. – 1992. – № 2–3. – С. 10–12.
431. Відкритий лист до керівників Руху // Вісті з України. – 1992. – 3–9 груд.
432. Все повторюється... (I) // Україна. – 1992. – Ч. 12. – С. 14–17.
433. Все повторюється... (II) // Україна. – 1992. – Ч. 13. – С. 16–19.
434. Все повторюється... (III) // Україна. – 1992. – Ч. 14. – С. 15.
435. Гнат Хоткевич „Історія України” (післямова та коментарі). – К., 1992. – С. 186–223.
436. Громадянська війна // Старожитності. – 1992. – Ч. 4.
437. До проблеми виникнення давньоруської церкви (Чернігівська єпархія). 1000 років Чернігівської єпархії // Тези доповідей церковно-історичної конференції. – Чернігів, 1992. – С. 12–14.
438. До проблеми Переяславської митрополії // Тези доповідей Всеукраїнської наукової конференції „Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності й культури”. – Переяслав-Хмельницький, 1992. – С. 55–57.
439. До уваги читачів // Старожитності. – 1992. – Ч. 13.
440. Друга світова війна // Старожитності. – 1992. – Ч. 9.
441. Застійний період // Старожитності. – 1992. – Ч. 12.
442. Знесення кріпацтва // Старожитності. – 1992. – Ч. 2.
443. Індустріальна доба // Старожитності. – 1992. – Ч. 3.

444. Коментар до „Літопису Аскольда” (I) // Книжник. – 1992. – № 4. – С. 29–31.
445. Коментар до „Літопису Аскольда” (II–XVI) // Книжник. – 1992. – № 5–6.
446. Коментарі до книги Г. Хоткевича “Історія України” (IX) // Однокласник. – 1992. – № 1. – С. 33–36.
447. Коментарі до книги Г. Хоткевича “Історія України” (X) // Однокласник. – 1992. – № 2–3.
448. Коментарі до книги Г. Хоткевича “Історія України” (XI) // Однокласник. – 1992. – № 4.
449. Культурна революція // Старожитності. – 1992. – Ч. 8.
450. Легенда про Кия // Київ. – 1992. – № 2. – С. 132–155.
451. Ліквідація автономії // Старожитності. – 1992. – Ч. 1.
452. Михайло Грушевський та археологія // Український історик. – 1991–1992. – Т. 28–29, ч. 3–4. – С. 200–217.
453. Нестор // Нова генерація. – 1992. – № 1. – С. 14–15.
454. Перебудова // Старожитності. – 1992. – Ч. 13.
455. Перспективи української державності // Розбудова держави. – 1992. – Ч. 1. – С. 52–54.
456. Перше українське королівство (держава Данила Галицького) // Золоті ворота. – 1992. – Ч. 2. – С. 146–158.
457. Постіндустріальна доба // Старожитності. – 1992. – Ч. 10.
458. Походження слов’янської писемності. Початки книжності // Книжник. – 1992. – № 2. – С. 45–47.
459. Походження слов’янської писемності. Що винайшов Кирило? // Книжник. – 1992. – № 1. – С. 27–29.
460. Правда і вигадки // Іван Мазепа. – К., 1992. – С. 84–85.
461. Розгорнуте будівництво комунізму // Старожитності. – 1992. – Ч. 11.
462. Руїна // Старожитності. – 1992. – Ч. 1.
463. Скарби знайдені і незнайдені. – К.: Наукова думка, 1992. – 88 с.
464. Соціалістичне будівництво // Старожитності. – 1992. – Ч. 8.
465. Спогади про майбутнє (післямова) // Старожитності. – 1992. – Ч. 14.
466. Україна – колонія царату // Старожитності. – 1992. – Ч. 2.
467. Центральна Рада // Старожитності. – 1992. – Ч. 3.
468. Фрески Софії // Ми. – 1992. – № 8.

1993

469. Адміністративна реформа Володимира Святого // Записки НТШ. – 1993. – Т. 225. – С. 147–166.
470. Були церкви в столиці. А тепер? // Культура і життя. – 1993. – 30 січ.
471. Від редактора // Міфологія в українській історіографії (XIX–XX ст.). Тези доповідей I наукової конференції Київського осередку

- Українського історичного товариства. – К., 1993. – С. 9–11.
472. Зберегти пам'ятки історії // Пам'ятки України. – 1993. – № 1–6. – С. 140–169.
473. Історіософські підвалини історичного поступу // Міфологія в українській історіографії (XIX–XX ст.). Тези доповідей I наукової конференції Київського осередку Українського історичного товариства. – К., 1993. – С. 9–11.
474. Коментар до “Літопису Аскольда (17–34)” // Книжник. – 1993. – № 1. – С. 31–34.
475. Конспект історії України. – К.: Знання, 1993. – 208 с.
476. Нація і держава (I) // Київ. – 1993. – № 2. – С. 129–134.
477. Нація і держава (II) // Київ. – 1993. – № 3. – С. 121–126.
478. Нація і держава. Історіософські роздуми (фрагмент) // Літературна Україна. – 1993. – 28 січ.
479. Пирогоща церква: бути чи не бути? // Вечірній Київ. – 12 лют.
480. Проблема Криму: минуле, сучасне, майбутнє // Київ. – 1993. – № 4–5. – С. 107–113.
481. Хозарська спадщина і “Слово о полку Ігоревім” // Старожитності Південної Русі. Матеріали III історико-археологічного семінару “Чернігів і його округи в IX–XIII ст.” – Чернігів, 1993. – С. 7–12.

1994

482. Аскольд і Олмош // Археологія. – 1994. – № 1. – С. 65–71.
483. Гетьмани, гетьмани, коли б ви повстали... // Літературна Україна. – 1994. – 24 лют.
484. Екологічний принцип охорони пам'яток історії та культури // Проблеми регенерації історико-архітектурного середовища. – К., 1994.
485. Історіософські підвалини історичного поступу // Український історик. – 1994. – Т. 31, ч. 1–4. – С. 234–240.
486. Періодизація історичного розвитку Східної Європи в I тис. н. е. // Археологія. – 1994. – № 3. – С. 13–18.

1995

487. Вступ до історичної науки. Навчальний посібник. – К.: Видавничий дім “KM Academia”, 1995. – 168 с.
488. Плекаймо київську старовину // Час/Time. – 1995. – 27 черв.
489. Русь-Україна і Русь-Росія // Історія українського середньовіччя: Козацька доба (I). – К., 1995. – С. 28–35.
490. Соціалізм. Закон господарської байдужості // Час/Time. – 1995. – 24 берез.
491. Соціалізм. Закон збитковості // Час/Time. – 1995. – 5 трав.
492. Соціалізм. Закон індискретного привласнення // Час/Time. – 1995. – 28 січ.
493. Соціалізм. Закон надмірності // Час/Time. – 1995. – 8 верес.
494. Шлях у глухий кут // Час/Time. – 1995. – 18 січ.

1996

495. З історії Десятинної церкви // Церква Богородиці Десятинна в Києві. – К., 1996. – С. 35–36.
496. Чарівний світ Галини Севрук // The Captivating World of Haline Sevruk. Halina Sevruk. – К., 1996. – С. 3–4.
497. Як ми вшанували Михайла Грушевського в день його століття // Український історик. – 1996. – Т. 33, ч. 1–4. – С. 319–321.

1997

498. Де жили давні кияни? // Пам'ятки України. – 1997. – № 3. – С. 54–57.
499. Михайлівський Золотоверхий собор – найбільша пам'ятка давньоруського зодчества // Час/Time. – 1997. – 14–20 серп.
500. Працюю незалежно від перспективи публікації // Хроніка 2000. – 1997. – Вип. 17. – С. 268–276.
501. Проблема антів // Український історик. – 1997. – Т. 34, ч. 1–4. – С. 56–60.
502. Ще про походження назви “Київ” // Проблема походження та історичного розвитку слов'ян. – К.; Л., 1997. – С. 215–220.
503. Як Президія Академії розправлялася з непокірним істориком // Український історик. – 1997. – Т. 34, ч. 1–4. – С. 217–221.

1998

504. Анти // Український історик. – 1998. – Т. 35, ч. 1–4. – С. 26–71.
505. Географічні межі Галицького князівства близько 1185 р. (з коментарів до “Слова о полку Ігоревім”) // Галич і Галицька земля. – К.; Галич, 1998. – С. 24–28.
506. Григорій Сковорода (історична поема) // Кур'єр Кривбасу. – Листопад 1998. – С. 88–108.
507. З “біографії” Аскольдової могили // Час/Time. – 1998. – 7–13 трав.
508. Походження слов'янської писемності. – К.: Видавничий дім “КМ Academia”, 1998. – 152 с.
509. “Слово о полку Ігоревім” в контексті світової культури // Історія Русі-України. – К., 1998. – С. 92–98.

1999

510. Анти // Вибрані твори. – Нью-Йорк; К.: Видавничий дім “КМ Academia”, 1999. – С. 391–436.
511. З історії слов'яно-візантійських війн VI ст. Війна 550–551 рр. // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тис. н. е. – К.; Л., 1999. – С. 41–48.
512. Історичні портрети. Каталог ювілейної виставки. – К.: Спалах, 1999. – 96 с.
513. Коли і як виник Київ // Вибрані твори. – Нью-Йорк; К.: Видавничий дім “КМ Academia”, 1999. – С. 31–178.
514. Місце буржуазних елементів у соціальній структурі давньоруського міста XII–XIII ст. // Вибрані твори. – Нью-Йорк; К.: Видавничий дім “КМ Academia”, 1999. – С. 468–470.

515. Народ мій завжди буде // Вибрані твори. – Нью-Йорк; К.: Видавничий дім “КМ Academia”, 1999. – С. 552–566.
516. Перспективи дослідження українських старожитностей XIV–XVIII ст. // Вибрані твори. – Нью-Йорк; К.: Видавничий дім “КМ Academia”, 1999. – С. 471–486.
517. Перша відбудовча ухвала і перший проект (Михайлівський Золотоверхий собор) // Пам’ятки України. – 1999. – Ч. 1. – С. 17–18.
518. Походження Русі // Вибрані твори. – Нью-Йорк; К.: Видавничий дім “КМ Academia”, 1999. – С. 179–390.
519. Приєднання чи возз’єднання? Критичні замітки з приводу однієї концепції // Вибрані твори. – Нью-Йорк; К.: Видавничий дім “КМ Academia”, 1999. – С. 489–535.
520. Рядовий міщанський будинок у Києві XI–XIII ст. // Вибрані твори. – Нью-Йорк; К.: Видавничий дім “КМ Academia”, 1999. – С. 439–467.
521. Середньовіччя та сучасність // Вибрані твори. – Нью-Йорк; К.: Видавничий дім “КМ Academia”, 1999. – С. 536–551.
- 2000**
522. До ювілею Іона Винокура / М. Брайчевський, І. Мельник // Давня і середньовічна історія України. – Кам’янець-Подільський, 2000. – С. 4.
- 2001**
523. Літопис Аскольда. – К.: Український центр духовної культури, 2001. – 132 с.
524. Наукові знання // Історія української культури. – К., 2001. – Т. 1. – С. 802–814.
525. Чінквеченто. Триптих // Арт-панорама. – 2001. – № 12. – С. 13.
- 2002**
526. В.П. Петров – учений-універсал // Слово і час. – 2002. – № 10. – С. 13–16.
527. Детектив у Вільяма Шекспіра // Михайло Брайчевський: вчений і особистість. – К.: Фенікс, 2002. – С. 197–214.
528. Заключне слово // Лаврський альманах. – 2002. – Спецвип. 3. – С. 94–136
529. Книга притч // Михайло Брайчевський: вчений і особистість. – К.: Фенікс, 2002. – С. 215–226.
530. Кримська сесія 1952 р. // Ruthenica. – К., 2002. – Т. 1. – С. 175–184.
531. Культурні обрії автора “Слова о полку Ігоревім” // Михайло Брайчевський: вчений і особистість. – К.: Фенікс, 2002. – С. 154–196.
532. Походження слов’янської писемності. 2 вид. – К.: Видавничий дім “КМ Academia”, 2002. – 154 с.
533. Походження українського народу // Михайло Брайчевський: вчений і особистість. – К.: Фенікс, 2002. – С. 142–153.

- 534.** Приєднання чи возз'єднання? (критичні замітки з приводу однієї концепції) // Лаврський альманах. – 2002. – Спецвип. 3. – С. 66–93.
- 535.** Слово о полку Ігоревім. Розділ 5 // Лаврський альманах. – 2002. – Спецвип. 3. – С. 140–176.
- 536.** Сповідь. Вірш // Лаврський альманах. – 2002. – Спецвип. 3. – С. 5.
- 537.** Структуралізм історичного процесу // Михайло Браїчевський: вчений і особистість. – К.: Фенікс, 2002. – С. 129–141.

2003

- 538.** Автовокзал у Києві. Вірш // Часу круговерть. – К.: Смолоскип, 2003. – С. 142–143.
- 539.** Африканська симфонія. Вірш // Часу круговерть. – К.: Смолоскип, 2003. – С. 138–139.
- 540.** Бюргер Г.-А. Дикий мисливець. Вірш / Пер. з нім. М.Ю. Браїчевського // Часу круговерть. – К.: Смолоскип, 2003. – С. 149–155.
- 541.** Бюргер Г.-А. Король і мозолі. Балада / Пер. з нім. М.Ю. Браїчевського // Часу круговерть. – К.: Смолоскип, 2003. – С. 156–158.
- 542.** Вінок сонетів на тему “Слова о полку Ігоревім” // Часу круговерть. – К.: Смолоскип, 2003. – С. 99–113.
- 543.** Гориславич. Поема // Часу круговерть. – К.: Смолоскип, 2003. – С. 89–98.
- 544.** Григорій Сковорода. Поема // Часу круговерть. – К.: Смолоскип, 2003. – С. 9–57.
- 545.** Гумільов М. Засновники. Вірш / Пер. з рос. М.Ю. Браїчевського // Часу круговерть. – К.: Смолоскип, 2003. – С. 164.
- 546.** Гумільов М. На полярних морях і тропічних... Вірш / Пер. з рос. М.Ю. Браїчевського // Часу круговерть. – К.: Смолоскип, 2003. – С. 165.
- 547.** Гумільов М. Скрипка. Вірш / Пер. з рос. М.Ю. Браїчевського // Часу круговерть. – К.: Смолоскип, 2003. – С. 169–170.
- 548.** Гумільов М. Спливає місяць – круглий щит... Вірш / Пер. з рос. М.Ю. Браїчевського // Часу круговерть. – К.: Смолоскип, 2003. – С. 167.
- 549.** Гумільов М. У незнанні заблукавши гори... Вірш / Пер. з рос. М.Ю. Браїчевського // Часу круговерть. – К.: Смолоскип, 2003. – С. 166.
- 550.** Гумільов М. Я спав, і змила біла пінява... Вірш / Пер. з рос. М.Ю. Браїчевського // Часу круговерть. – К.: Смолоскип, 2003. – С. 168.
- 551.** Даруйте лілеї... Вірш // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. праць. – К., 2003. – Чис. 10, ч. 1. – С. 4.
- 552.** Дороги. Вірш // Часу круговерть. – К.: Смолоскип, 2003. – С. 136–137.
- 553.** Історії. Вірш // Часу круговерть. – К.: Смолоскип, 2003. – С. 133–134.

- 554.** Книга притч // Часу круговерть. – К.: Смолоскип, 2003. – С. 114–128.
- 555.** Кошовий Іван Сірко. Поема // Часу круговерть. – К.: Смолоскип, 2003. – С. 58–88.
- 556.** Ліні Костенко. Вірш // Часу круговерть. – К.: Смолоскип, 2003. – С. 135.
- 557.** Міцкевич А. Пані Твардовська. Вірш / Пер. з польськ. М.Ю. Брайчевського // Часу круговерть. – К.: Смолоскип, 2003. – С. 159–163.
- 558.** Повість минулих літ. Вірш // Часу круговерть. – К.: Смолоскип, 2003. – С. 140–141.
- 559.** Приєднання чи возз'єднання? Критичні замітки з приводу однієї концепції // Переяславська Рада: очима істориків, мовою документів. – К., 2003. – С. 264–290.
- 560.** Сучасності – гімн. Вірш // Часу круговерть. – К.: Смолоскип, 2003. – С. 144–146.
- 561.** Чінквеченто. Триптих // Часу круговерть. – К.: Смолоскип, 2003. – С. 131–132.

2004

- 562.** Історична думка в Київській Русі // Твори. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2004. – Т. 1. – С. 603–673.
- 563.** Суспільно-політичні рухи в Київській Русі // Твори. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2004. – Т. 1. – С. 43–602.

2005

- 564.** Автор “Слова о полку Ігоревім” та культура Київської Русі. – К.: Фенікс, 2005. – 552 с.

2007

- 565.** Походження слов'янської писемності. 3 вид. – К.: Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2007. – 154 с.

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Архівні джерела

Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського

Ф. 299. Особовий архівний фонд М.А. Шудрі.

1. *Шудря М.А.* Се же хоцю сказати... (Інтерв'ю з М.Ю. Брайчевським). – ІР НБУВ, ф. 299, № 483.

Ф. 320. Особовий архівний фонд М.Ю. Брайчевського.

2. Біографічні матеріали М.Ю. Брайчевського. – ІР НБУВ, Ф. 320, № 1–13.
3. Наукові та творчі матеріали М.Ю. Брайчевського. – ІР НБУВ, Ф. 320, № 14–590.
4. Підготовчі матеріали до наукових праць М.Ю. Брайчевського. – ІР НБУВ, Ф. 320, № 591–823.
5. Рецензії М.Ю. Брайчевського. – ІР НБУВ, ф. 320, № 824–981.
6. Матеріали громадської та службової діяльності М.Ю. Брайчевського. – ІР НБУВ, Ф. 320, № 982–1328.
7. Матеріали археологічної діяльності М.Ю. Брайчевського. – ІР НБУВ, ф. 320, № 1329–1453.
8. Листування М.Ю. Брайчевського. – ІР НБУВ, Ф. 320, № 1454–2663.
9. Матеріали з дарчими написами М.Ю. Брайчевському. – ІР НБУВ, ф. 320, № 2664–2912.
10. Образотворчі матеріали М.Ю. Брайчевського. – ІР НБУВ, ф. 320, № 2913–2915.
11. Фотографії М.Ю. Брайчевського. – ІР НБУВ, ф. 320, № 2916–2932.
12. Матеріали інших осіб у фонді М.Ю. Брайчевського. – ІР НБУВ, ф. 320, № 2933–3124.

Науковий архів Інституту археології НАН України

Фонд експедицій.

13. *Брайчевський М.Ю.* Нові матеріали до вивчення середньодністрянського палеоліту (Стоянка Лука-Мар'янівка, 1946 р.). – Ф. експ., 1946/4.
14. *Брайчевський М.Ю.* Короткий звіт про розвідку на Середньому Дністрі 1947 р. – Ф. експ., 1947/1.
15. *Брайчевський М.Ю.* Розкопки на III Городському городищі. – Ф. експ., 1947/24.
16. *Брайчевський М.Ю.* Попередній звіт про розвідку, проведену 1947 р. на Середньому Пороссі в межах Рокитянського та Узинського районів. – Ф. експ., 1947/27.

17. *Брайчевський М.Ю.* Розвідка слов'янських пам'ятників на Подільсько-Волинському прикордонні (Матеріали Дубно-Кременецької експедиції 1948 р.). – Ф. експ., 1948/14.
18. *Брайчевський М.Ю.* Отчет о работе Пастырской экспедиции 1949 г. – Ф. експ., 1949/13.
19. *Брайчевський М.Ю.* Отчет о работе Средне-Днестровской экспедиции 1951 года. – Ф. експ., 1951/96.
20. *Брайчевський М.Ю.* Отчет о работе раннеславянской экспедиции ИА АН УССР в 1955 г. – Ф. експ., 1955/102.
21. *Брайчевський М.Ю., Брайчевская А.Т.* Отчет о работе раннеславянской Кременчугской экспедиции 1956 г. – Ф. експ., 1956/2.
22. *Брайчевський М.Ю., Кравченко Н.М.* Отчет о Каневской экспедиции 1960 г. – Ф. експ., 1960/26.
23. *Брайчевський М.Ю., Приходнюк О.М.* Звіт про роботу Пастирської експедиції в 1990 р. – Ф. експ., 1990/15.

Фонд планових тем.

24. *Толочко П.П., Брайчевський М.Ю., Сухобоков О.В. и др.* Историко-культурное развитие южнорусских земель в IX–XIV вв. (заключительный отчет). 1984 г. – П.т., № 80.
25. *Толочко П.П., Брайчевський М.Ю., Сухобоков О.В. и др.* Южная Русь и ее соседи в IX–XIV вв. (заключительный отчет). 1987 г. – П.т., № 137.
26. *Брайчевський М.Ю.* Русь и Хазария (VII–X вв.). 1987 г. – П.т., № 138.

Ф. 12. Наукові матеріали.

27. *Брайчевський М.Ю.* Некоторые наблюдения над картой монетных находок I тыс. н. э. на территории Украины. Статья. – Ф. 12, № 188.
28. *Брайчевський М.Ю.* К вопросу о вероятной длительности функционирования кладбищ времени полей погребений. Статья. – Ф. 12, № 266.
29. *Брайчевський М.Ю.* Археологічні матеріали до вивчення культури східнослов'янських племен VI–VIII ст. Стаття. – Ф. 12, № 273.
30. *Брайчевський М.Ю.* Знахідки римських монет на території УРСР за останні роки. Стаття. – Ф. 12, № 291.
31. *Брайчевський М.Ю.* Неопубліковані речі часів переселення народів у Львівському історичному музеї. Стаття. – Ф. 12, № 293.
32. *Брайчевський М.Ю., Смиленко А.Т.* Древний Киев. Статья. – Ф. 12, № 315.
33. *Брайчевський М.Ю.* До питання про беззбройний характер культури полів поховань. Стаття. – Ф. 12, № 328.
34. *Брайчевський М.Ю.* Анти. Стаття. – Ф. 12, № 360.
35. *Брайчевський М.Ю.* Пастырское городище (Памятник VII–VIII вв. н. э. в Среднем Поднепровье). Статья. – Ф. 12, № 408.
36. *Брайчевський М.Ю.* Пастырское городище (Памятник VII–VIII вв. н. э. в Среднем Поднепровье). Монография. – Ф. 12, № 420.
37. *Брайчевський М.Ю.* Анти. Монографія. – Ф. 12, № 436.

Науковий архів Інституту історії України НАН України

38. Особова справа М.Ю. Брайчевського. – Опис 1-Л, спр. 680.

Література

39. *Абашина Н.С.* М.Ю. Брайчевський про періодизацію історичного розвитку та зміну археологічних культур // Музейні читання. – К., 2002. – С. 6–17.
40. *Антонович М.* [Рецензія] // Український історик. – 1969. – Т. 6, ч. 1–3. – С. 150–152. – Рец. на книгу: Брайчевський М.Ю. Походження Русі. – К.: Вид-во АН УРСР, 1968. – 224 с.
41. *Антонович М.* [Рецензія] // Український історик. – 1989. – Т. 26, ч. 1–3. – С. 148–150. – Рец. на книгу: Брайчевський М.Ю. Утвердження християнства на Русі. – К.: Наукова думка, 1988. – 262 с.
42. *Балагура О.* Дослідження М.Ю. Брайчевським витоків слов'янської писемності // Українознавство. – 2006. – № 3. – С. 166–170.
43. *Балагура О.* Життя і творчість Михайла Брайчевського – духовне джерело сучасної української культури // Українознавство. – 2005. – № 4. – С. 295–298.
44. *Бандарэнка Н.* [Рецензія] // Bielaruski histarycny ahlad. – 2000. – Т. 7, сш. 2. – С. 160–168. – Рец. на книгу: Михайло Брайчевський. Вибрані твори. Історико-археологічні студії. Публіцистика. – Нью-Йорк; К.: Видавничий дім “КМ Academia”, 1999. – 600 с.
45. *Баран В.* Проблеми співвідношення субстратного і прийшлого населення на території України в другій чверті I тис. н. е. // Українознавство. – 2004. – № 1–2. – С. 378–382.
46. *Баран В.* Сучасний стан наукових досліджень з археології та давньої історії України // Українознавство. – 2006. – № 1. – С. 270–276.
47. *Березовец Д.Т.* [Рецензія] // Советская археология. – 1968. – № 3. – С. 279–284. – Рец. на книгу: Брайчевський М.Ю. Біля джерел слов'янської державності (Соціально-економічний розвиток черняхівських племен). – К.: Наукова думка, 1964. – 354 с.
48. Бібліографія праць М.Ю. Брайчевського / Упоряд. Ю.В. Кухарчук // Брайчевський М. Вибрані твори. Історико-археологічні студії. Публіцистика. – Нью-Йорк; К.: Видавничий дім “КМ Academia”, 1999. – С. 569–582.
49. *Бодак О.П.* Архів Михайла Брайчевського у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Каталог / Ред. кол.: Л.А. Дубровіна (відп. ред.) та ін. – К., 2007. – 410 с.
50. *Бодак О.П.* Архівна спадщина М.Ю. Брайчевського як джерело з вивчення історичної науки та поширення історичних знань (за матеріалами Інституту рукопису НБУВ) // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2005. – Вип. 10. – С. 34–49.

51. *Бодак О.П.* Внесок М.Ю. Брайчевського у розвиток інформаційного забезпечення української бібліографічної діяльності // *Бібліотечний вісник*. – 2007. – № 4. – С. 37–39.
52. *Бодак О.П.* Джерелознавство у науковому доробку М.Ю. Брайчевського // *Документознавство. Бібліотекознавство. Інформаційна діяльність: проблеми науки, освіти, практики. Матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф.* . Київ, 16–18 трав. 2006 р. – К., 2006. – С. 203–204.
53. *Бодак О.П.* Джерелознавчий та бібліографічний аспекти наукової діяльності Михайла Брайчевського // *Рукописна та книжкова спадщина України*. – К., 2007. – Вип. 11. – С. 171–182.
54. *Бодак О.* Із наукового листування М.Ю. Брайчевського з М.Ф. Лучинським: до проблеми історії грошового обігу на Русі // *Пам'ятки*. – 2006. – № 6. – С. 95–103.
55. *Бодак О.П.* Історико-бібліографічні методи в наукових дослідженнях М.Ю. Брайчевського // *Рукописна та книжкова спадщина України*. – К., 2007. – Вип. 12. – С. 29–39.
56. *Бодак О.* Літературно-мистецька спадщина М.Ю. Брайчевського як інформаційне джерело україніки Інституту рукопису НБУВ // *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського*. – К., 2006. – Вип. 16. – С. 254–259.
57. *Бодак О.П.* Літературно-мистецькі документи фонду М.Ю. Брайчевського Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського як просопографічне джерело // *Документознавство. Бібліотекознавство. Інформаційна діяльність: проблеми науки, освіти, практики. Матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф.* Київ, 17–18 трав. 2005 р. – К., 2005. – Ч. 1. – С. 218–220.
58. *Бодак О.П.* Про нові надходження архівних матеріалів М.Ю. Брайчевського до фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Тематичний огляд // *Рукописна та книжкова спадщина України*. – К., 2004. – Вип. 9. – С. 285–288.
59. *Бондар М.М.* [Рецензія] // *Доповіді АН УРСР*. – 1960. – № 2. – С. 256–259. – Рец. на книгу: Брайчевський М.Ю. Римська монета на території України. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 253 с.
60. *Боровський Я.* Михайло Юліанович Брайчевський // *Античність*. – 2002. – № 7–9. – С. 122.
61. *Боровський Я.Є.* Піснетворець старого часу і його земля // *Лаврський альманах*. – 2002. – Спецвип. 3. – С. 137–139.
62. Брайчевський Михайло Юліанович // *Інститут історії України Національної академії наук України (1936–2006) / Ред. кол.: В.А. Смолій (гол. ред.) та ін.* – К., 2006. – С. 494–495.
63. Брайчевський Михайло Юліанович // *Мистецтво України. Біографічний довідник / За ред. А.В. Кудрицького*. – К.: “Українська енциклопедія” імені М.П. Бажана, 1997. – С. 84.
64. Брайчевський Михайло Юліанович // *Народжені Україною. Меморіальний альманах / Гол. ред. О. Онопрієнко*. – К.: Євроімідж, 2002. – С. 347.

65. Брайчевський Михайло Юліанович (некролог) // УІЖ. – 2002. – № 1. – С. 157–159.
66. Брайчевський М.Ю. // Українські історики ХХ століття. Біобібліогр. довідник. Серія: “Українські історики” / Ред. кол.: В.А. Смолій (гол. ред.) та ін. – К.; Л., 2003. – Вип. 2, ч. 1. – С. 23–24.
67. Бушак С. Брайчевський – художник // Українська культура. – 2001. – № 8. – С. 22–23.
68. Бушак С.М. Грані таланту великої людини: Брайчевський – художник // Михайло Брайчевський: вчений і особистість. – К.: Фенікс, 2002. – С. 126–128.
69. Верменич Я. Образ давньоруського міста у науковій спадщині Михайла Брайчевського // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. пр. – К., 2003. – Чис. 10, ч. 1. – С. 59–70.
70. Винар Л. Михайлові Брайчевському – 75! // Брайчевський М. Вибрані твори. Історико-археологічні студії. Публіцистика. – Нью-Йорк; К.: Видавничий дім “КМ Academia”, 1999. – С. 7–11.
71. Винокур І.С. М.Ю. Брайчевський – вчений і громадянин // Лаврський альманах. – 2002. – Спецвип. 3. – С. 14–19.
72. Винокур І.С. [Рецензія] // Археологія. – 2001. – № 2. – С. 159–161. – Рец. на книгу: Михайло Брайчевський. Вибрані твори. Історико-археологічні студії. Публіцистика. – Нью-Йорк; К.: Видавничий дім “КМ Academia” – 1999. – 600 с.
73. Винокур І.С. [Рецензія] // Український історичний журнал. – 1961. – № 5. – С. 150–151. – Рец. на книгу: Брайчевський М.Ю. Римська монета на території України. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 253 с.
74. Виставка, присвячена річниці смерті М. Брайчевського // Молода нація. – 2002. – № 1. – С. 319–320.
75. Вічна пам’ять (замість некролога проф. Брайчевському) // Наукові записки НаУКМА. – К., 2002. – Т. 20: Історичні науки, ч. 1. – С. 6–9.
76. Воверене О. Библиометрия – структурная часть методологии информатики // НТИ. Серія 1. – 1985. – № 7. – С. 3–5.
77. Гирич І. До проблеми історіософії Михайла Брайчевського // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. пр. – К., 2003. – Чис. 10, ч. 1. – С. 50–58.
78. Гирич І. Михайло Юліанович Брайчевський: 1924–2001 // Киевский альбом. – 2002. – Вып. 2. – С. 80–81.
79. Гирич І.Б. “Приєднання чи воз’єднання?” М. Брайчевського // Лаврський альманах. – 2002. – Спецвип. 3. – С. 64–65.
80. Глубокое погружение // Уикенд. – 2005. – 3 лют.
81. Даниленко В. Брайчевський Михайло Юліанович // Вчені Інституту історії України. Біобібліографічний довідник. Серія: українські історики / Ред. кол.: В.А. Смолій (гол. ред.) та ін. – К., 1998. – Вип. 1. – С. 25–26.
82. Дзира Я. Ювілей Михайла Брайчевського // Український історик. – 1995. – Т. 32. – С. 341–342.

83. *Дмитрієнко М., Дзира Я.* Історик українського відродження // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. пр. – К., 2003. – Чис. 10, ч. 1. – С. 8–50.
84. *Добров Г.М.* [Рецензія] // Український історичний журнал. – 1964. – № 5. – С. 139–140. – Рец. на брошуру: Брайчевський М.Ю. “Машинный библиографический поиск в области археологии Украины”. – К., 1963. – 28 с.
85. Довідник з історії України. А-Я / Під заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – К.: Генеза, 2001. – 1135 с.
86. *Домбровський О.* Конспект історії України з позицій історіософської інтерпретації // Український історик. – 1995. – Т. 32. – С. 147–156.
87. *Домбровський О.* [Рецензія] // Український історик. – 1995. – Т. 32. – С. 422–425. – Рец. на книгу: М.Ю. Брайчевський. Скарби знайдені і незнайдені. – К.: Наукова думка, 1992. – 88 с.
88. До 70-річчя Михайла Юліановича Брайчевського // Археологія. – 1994. – № 3. – С. 157–159.
89. До 75-річчя Михайла Юліановича Брайчевського // Археологія. – 1999. – № 3. – С. 147–149.
90. *Драч І., Плав'юк М., Смолій В. та ін.* Спадщина Михайла Брайчевського // Літературна Україна. – 2001. – 29 листоп.
91. *Дубровіна Л., Зубкова Н., Степченко О.* Дослідження з археографії та архівознавства в діяльності Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (1992–2004 рр.) // Студії з архівної справи та документознавства. – 2004. – Т. 12. – С. 65–73.
92. *Зелінський Ю.* Знайомтеся: наші предки // День. – 1999. – 29 верес.
93. *Зоценко В.В., Бондаренко О.В.* Дитячі та юнацькі роки Михайла Брайчевського (за документальними матеріалами) // Лаврський альманах. – 2002. – Спецвип. 3. – С. 27–45.
94. *Івакін Г.* Слово про історика // Брайчевський М. Вибрані твори. – Нью-Йорк; К.: Видавничий дім “КМ Academia”, 1999. – С. 14–27.
95. *Івакін Г.Ю., Павленко Ю.В.* Феномен М.Ю. Брайчевського // Михайло Брайчевський. Вчений і особистість. – К.: Фенікс, 2002. – С. 7–11.
96. *Іваннікова М.К.* Брайчевський Михайло Юліанович // Особові архівні фонди Інституту рукопису. Путівник / Ред. кол.: О.С. Онищенко (відп. ред.) та ін. – К., 2002. – С. 53–60.
97. *Ісаєвич Я.Д.* Брайчевський Михайло Юліанович // Енциклопедія сучасної України / Ред. кол.: І.М. Дзюба (гол. ред.) та ін. – К., 2004. – Т. 3. – С. 421–422.
98. *Ісаєвич Я.* Михайло Брайчевський і його концепція історії України // Український історик. – 1994. – Т. 31, ч. 1–4. – С. 189–200.
99. *Ісаєвич Я.Д.* “Приєднання чи возз'єднання?” М.Ю. Брайчевського // Старожитності Русі-України. Зб. ст. – К., 1994. – С. 242–249.
100. *Кондратенко О.Ю.* Архівні фонди особового походження видатних українських учених-істориків як джерело вивчення розвитку історичної науки в АН УРСР (1944–1959) // Рукописна та книжкова спадщина України

- . – К., 2005. – Вип. 10. – С. 407–411.
101. *Крип'якевич І.П.* [Рецензія] // Український історичний журнал. – 1964. – № 1. – С. 139–140. – Рец. на книгу: Брайчевський М.Ю. Коли і як виник Київ. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 164 с.
102. *Кролевець С.П.* Післямова до “Лаврського альманаху”, присвяченого пам’яті М.Ю. Брайчевського // Лаврський альманах. – 2002. – Спецвип. 3. – С. 177.
103. *Кропоткин В.В.* [Рецензия] // Советская археология. – 1961. – № 1. – С. 300–305. – Рец. на книгу: Брайчевський М.Ю. Римська монета на території України. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 253 с.
104. *Кулиняк Д.* Рятівник часу Михайло Брайчевський // Шлях перемоги. – 2001. – 31 жовт.
105. *Кухарчук Ю.* Будівничий української державності // Українське слово. – 2001. – 30 серп. – 5 верес.
106. *Кухарчук Ю.* Народжений думати і знати (до 80-річчя від дня народження Михайла Брайчевського) // Українознавство–2004. Календар-щорічник. – К., 2003. – С. 212–214.
107. *Кухарчук Ю.В.* Післямова до статті Михайла Брайчевського “Приєднання чи возз’єднання?” // Переяславська рада: історичне значення та політичні значення. Матеріали наук.-практ. конф. Переяслав-Хмельницький, 26 лют. 2003 р. – К.: Просвіта, 2003. – С. 68–73.
108. *Кухарчук Ю.* Просвітник українського народу // М. Брайчевський. Твори. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2004. – Т. 1. – С. 5–36.
109. *Кухарчук Ю.В.* Учений, громадянин, особистість // Наукові записки НаУКМА. – К., 2002. – Т. 20: Історичні науки, ч. 1. – С. 10–14.
110. *Кухарчук Ю.* Філософія часу від Михайла Брайчевського // Брайчевський М. Часу круговерть. – К.: Смолоскип, 2003. – С. 5–6.
111. *Левитська І.* Заповіт Брайчевського // Хрещатик. – 2005. – 25 листоп.
112. *Лобановський Б.Б.* О талантах М.Ю. Брайчевського // Лаврський альманах. – 2002. – Спецвип. 3. – С. 55–58.
113. *Лосев И.* Украинские ученые – о Переяславской раде // Флот України. – 2003. – 13 груд.; 20 груд.
114. *Маркітан Л.* Особовий архів Михайла Брайчевського – важливе джерело для вивчення історії України // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. пр. – К., 2003. – Чис. 10, ч. 1. – С. 89–102.
115. *Мельник І.М.* Книжок не може бути надто багато // Лаврський альманах. – 2002. – Спецвип. 3. – С. 59–63.
116. Михайло Брайчевський: вчений і особистість. Зб. ст. – К.: Фенікс, 2002. – 228 с.
117. Михайло Юліанович Брайчевський (1924–2001) // Киевский альбом. Исторический альманах. – 2002. – Вып. 2. – С. 80–81.
118. *Мицик Ю.А.* Брайчевський Михайло Юліанович // Енциклопедія історії України: У 5 т. / Ін-т історії України НАН України. – К.: Наукова думка, 2003. – Т. 1: А-В. – С. 365.

119. *Мицик Ю.А.* Життя коротке, а пам'ять вічна (замість некролога проф. М.Ю. Брайчевському) // Слово просвіти. – 2001. – 2 листоп.
120. Наукова конференція “Читання пам'яті Михайла Брайчевського” // Археологія. – 2001. – № 1. – С. 181–183.
121. *Оглоблін О.* Думки про сучасну українську історіографію. – Нью-Йорк: Організація оборони чотирьох свобод України, 1963. – 88 с.
122. *Павленко Ю.В.* Доба князя Аскольда в історичній концепції Михайла Брайчевського // М. Брайчевський. Літопис Аскольда. – К.: Український центр духовної освіти, 2001. – С. 3–6.
123. *Павленко Ю.* Жизнь, прожитая с честью // Зеркало недели. – 2001. – 27 окт. – 2 нояб.
124. *Павленко Ю.В.* Передмова редактора // Брайчевський М.Ю. Автор “Слова о полку Ігоревім” та культура Київської Русі. – К.: Фенікс, 2005. – С. 10–16.
125. Пам'яті Михайла Юліановича Брайчевського // Археологія. – 2001. – № 4. – С. 163–165.
126. *Петров В.П.* [Рецензія] // Український історичний журнал. – 1965. – № 3. – С. 152–154. – Рец. на книгу: М.Ю. Брайчевський. Біля джерел слов'янської державності (Соціально-економічний розвиток черняхівських племен). – К.: Наукова думка, 1964. – 354 с.
127. *Приходнюк О.М.* Пам'яті Михайла Юліановича Брайчевського // Лаврський альманах. – 2002. – Спецвип. 3. – С. 12–13.
128. Провідники духовності в Україні / За ред. І.Ф. Кураса. – К.: Вища школа, 2003. – 782 с.
129. *Ричка В.* Парадокси містифікаційної історіографії // Критика. – 2005. – № 6. – С. 75–97.
130. *Сагайдак М.А.* Відзначення 75-річчя М.Ю. Брайчевського // Античність. – 1999. – № 4–6. – С. 8–12.
131. *Сагайдак М.* Михайло Брайчевський – першопроходець руху // День. – 2001. – 1 груд.
132. *Сагайдак М.А.* Михайло Брайчевський у просторі української культури 60–80-х років ХХ ст. // Археологія. – 2004. – № 4. – С. 101–105.
133. *Сверстюк Є.* Він не боявся... [Спогади про духовного побратима М. Брайчевського] / Записала О. Сущенко // Вечірній Київ. – 2001. – 4 груд.
134. *Сигидин М.* Історичні концепції національно-визвольної війни українського народу середини ХVІІ ст.: порівняльний аналіз // Галичина. – 2003. – № 9. – С. 112–123.
135. *Силин О.П.* Лицар правди і науки // Лаврський альманах. – 2002. – Спецвип. 3. – С. 7–11.
136. *Сымонович Э.А.* [Рецензия] // Советская археология. – 1968. – № 3. – С. 291–294. – Рец. на книгу: Брайчевський М.Ю. Біля джерел слов'янської державності (Соціально-економічний розвиток черняхівських племен). – К.: Наукова думка, 1964. – 354 с.
137. *Солонська Н.* Науковий доробок Михайла Брайчевського через призму реконструкції фонду бібліотеки Ярослава Мудрого // Спеціальні історичні

- дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. пр. – К., 2003. – Чис. 10, ч. 1. – С. 70–88.
138. Спадщина Михайла Брайчевського // Літературна Україна. – 2001. – 22 листоп.
139. Специальные исторические дисциплины. Учебное пособие / Под ред. В. О. Замлинского (рук.), М.Ф. Дмитриенко и др. – К.: УМК ВО, 1992. – 323 с.
140. Суцценко О. Лондон осмислює Брайчевського і... Київ // Вечірній Київ. – 2000. – 27 трав.
141. Суцценко О. Михайло Брайчевський: том І-й // Вечірній Київ. – 2005. – 17 берез.
142. Суцценко О. Чи був автор “Слова...” киянином? // Культура. – 2005. – 1 верес.
143. Творець нової історії // Столиця. – 2001. – 2–8 листоп.
144. Терминологический словарь по библиотечному делу и смежным отраслям знания / Сост. З.Г. Высоцкая и др. – М.: Б-ка по естественным наукам РАН, 1995. – 268 с.
145. Толочко П. Пам’яті М.Ю. Брайчевського // Арт-панорама. – 2001. – № 12. – С. 12–13.
146. Чалий С. Слово про історика // Свобода. – 2005. – 9 верес.
147. Шевченко В.П. М. Брайчевський на ниві охорони пам’яток та історичного середовища // Лаврський альманах. – 2002. – Спецвип. 3. – С. 46–54.
148. Шовкопляс І.Г., Юра Р.О. [Рецензія] // Доповіді АН УРСР. – 1964. – № 3. – С. 418–420. – Рец. на книгу: Брайчевський М.Ю. Коли і як виник Київ. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 164 с.
149. 23 жовтня 2001 року помер історик та археолог, професор Михайло Юліанович Брайчевський // Православ’є в Україні. – 2006. – 23 жовт.
150. Communication de Mucailo Braithevski, Rouch // Materiaux du Congrès Constitutif. – Paris, 1990. – P. 30–36.
151. Wypnar Lubomyr. In honor of professor Mykhailo Braichevsky’s 75th anniversary // Брайчевський М. Вибрані твори. – Нью-Йорк; К.: Видавничий дім “КМ Academia”, 1999. – С. 12–13.